

PETNEHÁZI GÁBOR

Exemplum és prudentia.

**Jan Zamoyski [cenzúrázott] Kasszandra-levele
Báthory Zsigmondnak 1593-ból***

A történelemnek mindig voltak és lesznek is olyan emberi döntések eredményezte, vitatott fordulópontjai, amelyek fölött – a következmények ismeretében – könnyedén tör pálcát az utólagos emlékezet, vagy bonyolódik sokszor irreális („mi lett volna, ha” típusú) feltételezésekbe anélkül, hogy az események objektív körülményeivel, a döntéshozó emberek személyes viszonyaival és motivációival tisztában lenne. Ez az utólagos ítélethozatal természetes velejárója egy adott közösség, az emlékezés folyamatán keresztül megvalósuló történeti identitásképzésének, amihez sokszor a múltból is muníciót kap: olyan kortársaktól, akik sikertelenül ugyan, de megpróbálták útját állni a bekövetkező változásnak, tiltakozásuknak nyoma is maradt, és az idő utólag valamilyen formában igazolta álláspontjukat. Jan Zamoyski (1542–1605) lengyel főkancellár Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek 1593-ban küldött levele – Kossuth Lajos Deák Ferenchez intézett, elhíresült Cassandra-leveléhez hasonlóan¹ – egy ilyen dokumentum: a benne leírt jóslat rövid időn belül beigazolódott, Erdélynek a tizenöt-éves háborúba történt belépése a tartomány pusztulásához, illetve a Báthoryak dinasztia-alapítási kísérletének a bukásához vezetett, ami hosszabb távon (vö. történeti emlékezet) egyben a Habsburgokkal szembeni, független, magyar nemzeti királyság Báthory István (1571–1586) idejében még nyitott lehetőségének a lezárulását is jelentette.

Cassandra-levél és *Kasszandra*-levél között természetesen számos különbség van, a tulajdonképpeni összevetésük is csak ezen a retrospektív lencsén keresztül nézve lehetséges. Különböznek a korszakok és a körülmények, sőt, ha a műfaj nem is, a megcélzott közönség mindenképpen eltérő: Kossuth nyílt levelet írt Deáknak egy már meghozott döntés ismeretében – közvetlenül a kiegyezés-törvény vitája és az azt követő koronázás előtt. Ugyanakkor Erdély belépése a török elleni nagy háborúba 1593 őszén még korántsem volt eldöntött tény, sőt a lengyel főkancellár konkrét tanácsa – kapcsolatfelvétel az angol királynővel és rajta keresztül hatni

* A tanulmány létrejöttét a MÖB magyar–lengyel kormányközi ösztöndíja (Krakkó, 2015), valamint a Ludwig Boltzmann Institute for Neo-Latin Studies (Innsbruck, 2017) ösztöndíja tette lehetővé. A szerző az "Antikvitás és reneszánsz: források és recepció" Kutatócsoport (TK2016-126) valamint a "Buda Oppugnata" NKFIH projekt (K 119237) munkatársa (SZTE-BTK).

¹ *Kossuth Lajos iratai* VIII, szerk. Kossuth Ferenc, Bp., Athaeum 1900, 3–17; <http://mek.oszk.hu/04800/04882/html/szabadku0183.html> (2017. 04. 27.)

a Portára a béke megtartása érdekében – is meghallgatásra talált.² Igaz, általában véve a háborúellenes retorika már kevésbé tudott hatni az ifjú fejedelemre, annál inkább tanácsadóinak egy körére, a régi politika zászlóvivőire, akiknek akiknek viszont alig egy év múlva bekövetkező likvidálása a végső döntés kortársak számára is egyértelmű meghozatalát jelentette. Ez utóbbiból következik a második fontos különbség, vagyis hogy Zamoysky – a 19. századi Cassandra-Kossuthtal ellentétben – megélte jóslata beteljesülését is, Erdély feldúlását és Báthory István politikai örökségének a teljes megsemmisülését.³ A legnagyobb eltérés azonban – ahogyan azt a tanulmány második felében látjuk majd – az érvelés technikájából és stílusából adódik, ami természetesen abból az egyszerű tényből is fakad, hogy az egyik levél magyarul, a másik latinul íródott – ám nem csupán erről van szó. Zamoyski levele az alkalmazott exemplumok és adagiumok révén olyannyira kitágítja az időbeli kereteket, hogy azzal már a politikai bölcsélet kategóriájába lép át, igaz, ezt a bölcséletet a 16. századi, gyakorlatias prudentia értelemben kell értenünk, s hogy ez pontosan mit takar, arra szintén visszatérünk még.

A szöveg majdnem teljes egészében szerepel Bethlen Farkas *Históriájában*,⁴ újraközlése és újrarendelése azonban több szempontból is indokolt volt. Ezek közül az első, hogy Bethlen – aki valószínűleg egy a Szamosközy-gyűjteményben

² Kakas István londoni követségéhez lásd: VERESS Endre, *Zalánkeményi Kakas István*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1905, 42–56; Uő, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești* IV, București, Cartea Românească, 1931, 25–28; BETHLEN Farkas, *Erdély története* III, ford. Bodor András, Kolozsvár, Bp., Erdélyi Múzeum Egyesület-Enciklopédia, 2004, 289–295.

³ Erdély és a hosszú török háború problematikájához, valamint a 'törökös' tanácsurak kivégzéséhez Bethlen műven kívül: *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*, ford., bev. Kulcsár Péter, Bp., Európa, 1982; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* III (1576–1596), kiad. Szilágyi Sándor, Bp., MTA, 1877 (Monumenta Hungariae Historica), 303–339, 453–459, 466–481; NAGY László, *Erdély és a tizenöt éves háború = Századok*, 116(1982), 639–688; Uő, *A orosz hírű Báthoryak*, Bp., Kossuth, 1984, 77–148; HORN Ildikó, *Báthory András*, Bp., Új Mandátum, 2002, 178–186; KRUPPA Tamás, *A kereszt, a sas és a sárkányfőg*, Kelet-közép-európai törökellenes ligatervék és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597), Bp., Róma, MTA, PPKE, 2014 (Collectanea Vaticana Hungariae, II/5), 238–301, különösen 290–301. – Báthory Zsigmond változó megítéléséhez: VÁRKONYI Gábor, *Báthory Zsigmond és a konstantinápolyi angol politika, 1594 = Historia critica*, Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből, szerk. Manhercz Orsolya, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 93–106; ERDŐSI Péter, *A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában = Színlelés és rejtőzködés*, A kora újkori magyar politika szerepjátékai, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2010, 77–109; HORN Ildikó, *Báthory Zsigmond prágai fogsága = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv*, szerk. Tusor Péter, Bp., 1998, 266–280; BARTÓK István, *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 135–158.

⁴ *Historia rerum Transylvanicarum a Wolfgango Bethlen (...) ab anno 1525 contexta, post eius obitum ductu fratris sui Alexii Bethlen (...) continuata usque ad annum 1603*, [Keresd, 1684], 430–436; Wolffgangi DE BETHLEN, *Historia de rebus Transsylvanicis*, III, Cibinii, Martin Hochmeister, 1783, 87–105; magyarul: BETHLEN, *Erdély története* III, 237–248.

talált másolatot használt (erről lásd még alább) – „az idők szavára hallgatva” a levelet cenzúrázta, vagyis a lengyel főkancellár sokszor erősen németellenes, illetve a Habsburg-ház tagjait élesen kritizáló sorait és kifejezéseit vagy átírta, vagy egyszerűen kihagyta, amivel a levelet egyik legfontosabb argumentumától fosztotta meg. A másik ok, hogy a közelmúltban előkerült a dokumentum egy 17. századi, minden eddiginél teljesebb másolata,⁵ amit a Szamosközy-gyűjtemény töredékes, de kiadott példányával,⁶ valamint a Veress Endre hagyatékában fellelhető, 18. századi másolat átíratával⁷ összevetve már lehetővé vált az eredeti szöveg rekonstrukciója, amely a Báthory Istvánhoz köthető harmadikutas politika egyik legfontosabb – és tegyük hozzá: egyben legszebb, szinte hatyúdalszerű – manifesztuma.⁸

Az erdélyi belpolitika útvesztőit az 1590-es években, a gyorsan változó érdekcsoportok különféle törekvéseit a korábbi és a legújabb szakirodalom is részletesen feldolgozta, így e helyütt elég, ha csupán a főbb momentumokat foglaljuk össze. A politikai elit számos, sokszor egymást keresztező törésvonal mentén volt megosztott: a jezsuita rend kiűzésekor és Báthory Zsigmond nagykorúsításakor (1588) még meglévő egységet a dinasztia belüli ellentétek, a generációs különbségek, és egyéb, sokszor személyes ellentétek tördelték darabokra, amit a mindinkább önjáróvá váló ifjú fejedelem a hatalma növelésére igyekezett kihasználni, miközben egy egyre markánsabb, háborúpárti érdekcsoport sorakozott fel mögöt-

⁵ Kraków, Bibl. PAU, nr. 9377 cop.; orig: Lwiw, Bibl. Dzieduszyckich, Ms. 134, nr. 92, fol. 811–823.

⁶ *Szamosközy István történeti munkái IV* – vegyes följegyzések, kiad. Szilágyi Sándor, Bp., M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1880–1892 (Monumenta Hungariae Historica Scriptores, 30), 407–411.

⁷ MTA KIK Kézirattár, Veress Endre-hagyaték, Ms 433: *Zamoyski János kancellár levelezése magyarokkal és magyarokról (1576–1605)*, Bp., 1946 (kiadatlan), 503–520. – Veress kézírata Laurentius Weidenfelder (1693–1755) másolata alapján készült, aki élete végén négy vaskos foliókötetbe gyűjtötte össze az általa fellelt, Erdély történetére vonatkozó forrásokat. E gyűjtemény jelenlegi helyéről nincsenek információim. Életéről és műveiről lásd: SEIVERT, Johann, *Nachrichten von Siebenbürgischen gelehrten und ihren Schriften*, Preßburg, Weber, 1785, 481–485.

⁸ Báthory országegyesítő terveire: SZÁDECZKY Lajos, *Báthory István titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetően* = *Századok*, 16(1882), 497–498; Uő, *Báthory István és egy magyarországi összeesküvés* = *Századok*, 20(1886), 851–866; VERESS Endre, *Báthory István Habsburg-ellenes politikája*, Gyula, 1960, (A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 15), 19–28; HORN Ildikó, *Báthory István uralkodói portréja* = *Portré és imázs*, Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2008; KRUPPA 2014, i. m. 29–154. – Hogy a másik oldalon ebben mennyire láttak valódi fenyegetést, a jelenlegi kutatásban tudomásom szerint feldolgozatlan terület. Krzysztof Warszewicki (1543–1603) Miksa császárnak 1576 szeptemberében írott argumentációjában mindenesetre elég világosan fogalmaz: *Bathoreus offensae conscientiae, quoad vivet moliretur, quo pacto Maiestatis Caesareae vires et potentiam debilitet, suam vero augeat et distentat. Et quoniam Ungarus est et fortuna tumens, Ungarus etiam qui Maiestatis suae subditi sunt ad defectionem sollicitabit et partim spe pacis Turcicae, partim Poloniae vicinitate, partim denique fluxa et mobili Ungarorum fide, verendum est, ne si tempus et quietem habuerit, reliquum Ungariae cum Transilvania coniungat atque possideat. Rationes et argumenta pro regno Poloniae recuperando* = *Christophori VARSEVICII Opuscula inedita ad illustres viros epistolae caeteraque documenta*, ed. a Theodoro Wierzbowski, Varsoviae, typis Josephi Bergeri, 1883, 73.

te.⁹ Külpolitikai téren is nagy volt a bizonytalanság: Erdélynek 1591-től egy mindinkább eszkalálódó háborús konfliktus közepette kellett helytállnia a nemzetközi politika változó és egyre terebélyesebb színpadán, egyik oldalon a katolikus ligához való csatlakozás lehetőségétől kecsegtetve,¹⁰ a másikon a fejedelemséggel szemben sokszor kiszámíthatatlan, gyorsan változó sztambuli vezetés ostorától és növekvő követeléseitől riogatva,¹¹ miközben a Báthory István képviselte harmadik útról, a lengyel királyság megszerzéséről és/vagy a Habsburgoktól független nemzeti királysággal kapcsolatos aspirációiról sem mondott le.¹² Olyan konstelláció volt ez, ahol a szereplők mindegyike egyszerre több lehetőséggel számolt, szükségszerűen több vasat tartott a tűzben, amit Zamoyski levelének az interpretációja során is figyelembe kell vennünk.

A lengyel külpolitika végig a 16. század folyamán következetesen békére törekedett az Oszmán Birodalommal szemben, a főkancellár érvelése tehát ebből a szempontból tökéletesen megfelel a hagyományos lengyel álláspontnak.¹³ Zamoyski ugyanakkor – túlzás nélkül állítható – különleges figyelmet fordított az ifjú fejedelem (és rajta keresztül Erdély) sorsára, akiért amiatt is felelősséget érezhetett, mert (ahogyan Bethlen Farkas beszámol róla) Báthory István halálos ágyánál megesküdtött, hogy gondoskodni fog a király unokaöccséről, akivel első felesége, Báthory Grizeldisz haláláig sógori viszonyban is állt.¹⁴ Ezt a kiemelt figyelmet tanúsítja az a levél is, amelyet 1588-ban Ghiczy János kormányzónak

⁹ Különösen: VÁRKONYI 2014; KRUPPA 2014, ill. a 3. jegyzetben idézett irodalom.

¹⁰ NIEDERKORN, Jean Paul, *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1993 (Archiv für Österreichische Geschichte, 135), 27–102.

¹¹ LELE József, *Erdély és a török haditervek 1593–94-ben* = *Acta Universitatis Szegediensis Sectio Historica* 98(1993), 53–64; FODOR Pál, *Egy nagy háború előjátéka, Megjegyzések az 1591–1593 közötti oszmán politikáról* = Uő, *A szultán és az Aranyalma*, Tanulmányok az oszmán–török történelemről, Bp., Balassi, 2001, 399–406.

¹² Lásd a 8. jegyzetet.

¹³ A témához: KOŁODZIEJCZYK, Dariusz, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century)*, *An Annotated Edition of „Ahđnames and Other Documents*, Leiden, Brill, 2000. – A következetes békepolitika nem zárta ki, hogy egy esetleges törökellenes, kelet-európai összefogásban ne vettek volna részt. Zamoyski levelének értékelésekor azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy a lengyel és török diplomácia 1593-tól kezdődően folyamatos tárgyalásokat folytatott, amelyek végül az 1598. augusztus 4-én megszületett szerződéslevélben zárultak le sikeresen. Erdély tehát alkalmasint ebben a konstellációban is részt vehetett volna. Lásd: VÁRKONYI Gábor, *Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598)* = *Aetas*, 18(2003) 2, 44–62; Uő, *Az angol diplomácia és az Erdélyi Fejedelemség a tizenöt éves háború időszakában* = *Fortuna vagy Fatum árnyékában?* Fejezetek az Erdélyi fejedelemség történetéből, szerk. Kovács Kiss Gyöngyi, Kolozsvár, Korunk–Komp-Press, 2014, 49–71. Vő. NIEDERKORN 1993, i. m. 471–498. ill. KRUPPA Tamás, *Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez* = *Századok*, 137(2003), 603–651.

¹⁴ BETHLEN, *Historia* II, 518; *Erdély története* III, 162. – Zamoyski 1583-ban vette feleségül Grizeldiszt, aki 1590-ben halt meg. Vő. GÖMÖRI György, *Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80(1976), 684–694.

írt, s amelyben – az itt közölt szöveghez hasonlóan – részben a fejedelem nagykorúsításának, részben pedig a jezsuiták kiűzésének káros következményeire figyelmeztetett,¹⁵ valamint az a mód is, ahogyan 1600-ban, Zsigmond második lemondását követően közbenjárt az érdekében – megint csak az angol udvarnál.¹⁶

Az itt közölt dokumentum közvetlen előzménye az volt, hogy Zsigmond és a fejedelmi tanács 1593. augusztus 16-án levélben kért tanácsot Zamoyskitól, miután a magyarországi hadszíntérre tartó Szinán pasától meglehetősen erőteljes hangú felszólítást kaptak a hadműveletekbe való bekapcsolódásra (török oldalon természetesen), illetve élelmiszerszállítmányok indítására.¹⁷ A főkancellár válaszában pontos dátuma egyik másolatban sem maradt fenn, a levelet Zamoyski szóbeli instrukcióival együtt valamikor augusztus végén adhatta át a Lengyelországból visszatérő Gyulaffy Lestár a címzettnek. Az angol követségbe induló Kakas István követutasítása szeptember 1-én kelt; útja folytatásához október 11-én kapott kísérőlevelet Zamoyskitól, Krakóban.¹⁸

Az idők fordulását a kortársak is világosan érzékelték, ez Bethlen Farkas és Baranyai Decsi János művéből is kitűnik, de ugyanígy Enyedi György augusztus és október között, Kolozsváron tartott prédikációiból, amelyek teljes mértékben visszatükrözik mindazt a bizonytalanságot, amit Erdély lakói a baljós előjelnek tekintett szokatlan természeti jelenségektől (üstökös, jégverés) és a meginduló török hadműveletek hírértől egyformán riogatva érezhettek.¹⁹ A fejedelem a szeptember elején tartott gyulafehérvári országgyűléssel együtt mindenestre komo-

¹⁵ JAKAB Elek, *A Ghyczyek Erdély történetében, különös tekintettel a kormányzási intézményre*, Bp., MTA, 1875, 62–67.

¹⁶ Zamoyski több ajánlólevelet írt Zsigmondnak az angol udvarba és személyesen a királynőnek, azzal az indokkal, hogy sógora Angliába szeretne utazni. Az utazás végül nem valósult meg, feltehetően tudatos félrevezetésről volt szó Bécs felé, Zamoyski Zsigmonddal együtt ugyanis Erzsébet királynő kedvező válaszelevelének keltezése idején (1600. szeptember 8.) már a Vitéz Mihállyal szemben vezetett hadjáraton, Moldvában tartózkodott. Vö. TÓTH Sándor László, *Báthori Zsigmond politikája és harmadik lemondása (1599–1600) = Aetas*, 26(2011), 2, 85–98, 95–97; *Elementa ad fontium editiones IV. Res Polonicae Elisabetha I Angliae regnante conscriptae ex archivis publicis Londoniarum*, ed. Carolus H. Talbot, Romae, 1961, 155–161; GÖMÖRI György, *A Báthoriak levelezése I. Erzsébet angol királynővel = Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., Akadémiai, 1989 (Irodalomtörténeti füzetek, 118), 22–30, 27.

¹⁷ Vö. BETHLEN, *Erdély története* III, 224–225; A Zamoyskinak küldött levél máig kiadatlan. Eredetije Varsóban: Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich 165 (Korespondencja Jana Zamoyskiego, pierwszego ordynata: listy różnych osób do Jana Zamoyskiego), fol. 15–18; másolatban: MTA-KIK Veress-hagyaték, Ms 433, 496–499.

¹⁸ Kakas követutasítása: VERESS, Andrei, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești* vol. IV (1593–1595), București, Cartea Românească, 1932, 25–32; Zamoyski kísérőlevele: *Elementa ad fontium editiones XVII. Res Polonicae ex Archivio Musei Britannici pars II*, ed. C. H. Talbot, Romae, 1967, 147–148. Vö. GÖMÖRI 1989, i. m. 22–25; ugyanaznap Báthory András is írt I. Erzsébetnek, jóindulatát kérve Erdély ügyében: *Magyar Tört. Okmánytár* V, szerk. Simonyi Ernő, Pest, 1859, 189–191. Idézi GÖMÖRI 1989, i. m. uo.

¹⁹ Erről legújabbán vö. KÁLDOS János, „*Látván az időnek szörnyű állapotját*” – Enyedi 60. beszédének előzményei = Enyedi 460, Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évforduló-

lyan vette a háborús készülődést, ám a konkrét hadbalépést végül sikerült elodáznia.²⁰ Halogató taktikájában Zamoyski tanácsa nyilvánvalóan szerepet játszhatott.

A főkancellár levélben követett argumentációja kettős: az egyik, lágyabb és melankolikusabb húr, amit penget, az erasmusi értelemben vett, irénikus hang: részben általános háborúellenesség, részben a keresztény összefogás hiánya feletti kesergés, utóbbinak a levél elején, előbbinek a perorációban adva hangot. A másik, ennél jóval erőteljesebb és élesebb szölamot a németellenesség, valamint a Habsburg ház történelmi példákkal alátámasztott erélytelenségének, illetve 'plusquam Punica fides'-ének, megbízhatatlanságának részletezése képezi.²¹ Ez a (Bethlen által szinte teljesen kihúzott) szölam azért fontos, mert éppen a fent emlegetett harmadik út, a Habsburgoktól elszakadni kívánó politika, illetve az ezt alátámasztó érvrendszer meglehetősen koherens összefoglalását jelenti. Ennek egyik fő érve a németekkel kapcsolatos általános elutasítás, a negatív nemzeti sztereotípiák: gombaszerű piperkőcök, írja Zamoyski a korban divatos széles karimájú kalapra és szintén igen széles, keményített gallérra utalva, nem szeretnek és nem tudnak harcolni.

A másik, már a Habsburg-házat támadó érv a 'Te csak házasodj, boldog Ausztria' kifordítása: örökké csak azon törik a fejüket (így Zamoyski), hogyan házasodhatnak be valahová, hogy mindenféle csalárd machinációkkal hogyan tegyenek szert egy újabb tartományra. A megszerzett területeket azonban, szól a következő érv, megtartani már nem képesek, erélytelenek, gyávák, tehetetlenek. Ráadásul, jön a végső adu, az adott szavukat soha nem tartják be, sőt szándékosan kavarodást okoznak, ahogyan azt Ferdinánd tette János királlyal, vagy Miksa Báthory Istvánnal. Az első a titkos békeszerződést (váradi béke), a másik pedig a török elleni összefogás tervét egyszerűen elküldte a szultánnak, illetve (ami lengyel szempontból különösen fontos) az ifjabb Miksa sem tartotta meg az esküjét, miután a lengyel trónért 1587-ben véghezvitt sikertelen expedícióját és fogságba esését követően szabadon engedték. Mindezen negatív érvelésbe ékeli be Zamoyski azt a konkrét és észszerű tanácsot, amit a fejedelem és a fejedelmi tanács meg is fogadott, vagyis a követküldést I. Erzsébethez, hogy az ő közvetítését és pártfogását kérjék a Portán.²²

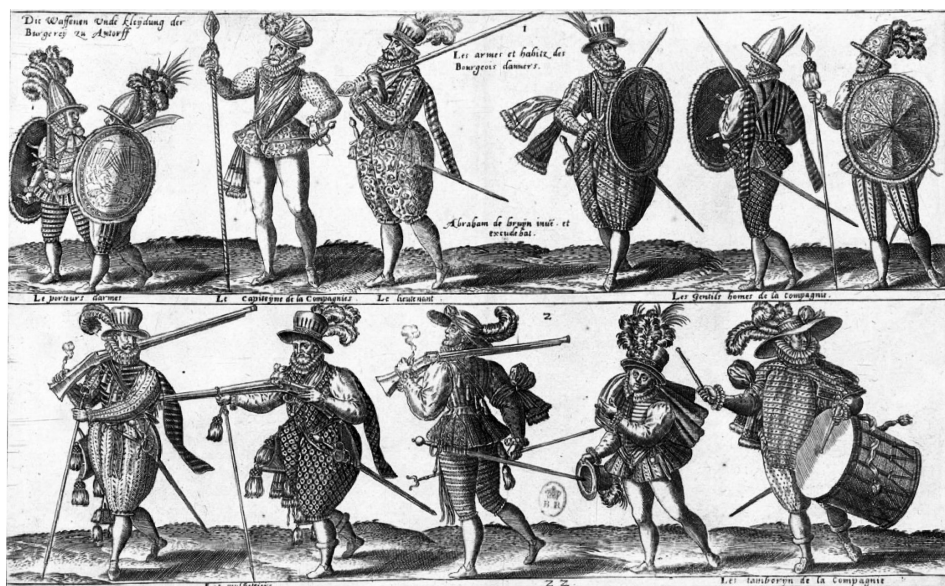
A történelmi példákra való hivatkozás, valamint felhasználásuk egy adott döntéshelyzetben a korban elterjedt történelemfelfogást tükröz, aminek Zamoys-

jára rendezett kamarakonferencia előadásából, szerk. K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála, Bp., MTA–ELTE–HECE, 2016, 153–166.

²⁰ Lásd KÁLDOS 2016, i. m. 154–155, 164.

²¹ A Habsburg-ellenes közhelytárban Zamoyskinál ez központi jelentőségű fogalom. Hogy mennyire számított közhelynek a korban és összefüggésben állhat-e a 19. századi olasz Risorgimento politikai nyelvében felbukkanó perfidia Austriaca terminussal, azt további kutatások hivatottak tisztázni. Vö. Szamosközy megjegyzésével: 'austriacae fraudes, tanquam proverbio usurpantur' - *Szamosközy István történelmi munkái*, IV, 11.

²² 2., 13. jegyzet. – Erzsébet királynő és Murád szultán levelezésére lásd még: ALLINSON, Rayne, *A Monarchy of Letters, Royal Correspondence and English Diplomacy in the Reign of Elizabeth I*, New York, Palgrave Macmillan, 2012, 131–150.

1. kép Német katonák Abraham de Bruyn (1539-1587) metszetén:

Omnium pene Europae, Asiae, Aphricae atque Americae gentium habitus/Habits de diverses nations de l'Europe, Asie, Afrique et Amerique/Trachtenbuch der furnembsten Nationen und Volker Kleydungen beyde Manns und Weibs Personen in Europa, Asia, Africa und America [Köln], 1581, [p. 252]

ki a szöveg bevezetőjében is hangot ad. Azért kell itt külön idéznünk, mert nagyon pontosan rimel olyan teoretikus szövegekre, amelyeket a főkancellár is olvashatott,²³ illetve amelyeket a tudománytörténet a 17. század elején bekövetkező empirista fordulat 16. századi előzményeként tart számon. Ily módon tehát egy diplomáciai levélben történő előfordulásuk kiszélesítheti, vagy legalábbis új megvilágításba helyezheti az eddig feltételezett hatástörténetet.²⁴ Zamoyski sze-

²³ Zamoyski – a lengyel és magyar politikai és szellemi elit számos tagjához hasonlóan a korszakban – Padovában szerzett doktorátust (1565-ben), illetve, ahogyan itt a levélben is említi, máshol is, így Párizsban is folytatott stúdiumokat. Báthory István legbefolyásosabb híveként Lengyelországban 1578-tól főkancellár, 1581-től hetman volt, István halála után Vasa Zsigmond trónraléptét segítette elő a rivális Habsburg Miksa főherceggel szemben, majd az új király legnagyobb belső ellenlábasaként lényegében haláláig megőrizte szinte kizárólagos befolyását a lengyel bel- és külpolitika irányításában. Vö. TYGIELSKI, Wojciech, *Politics of Patronage in Renaissance Poland. Chancellor Jan Zamoyski, his supporters and the political map of Poland 1572–1605*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990 (Fasciculi Historici, 15).

²⁴ A história kora újkori diadaláról, illetve átfogó értelemben, 'modus cognoscendi'-ként történő értelmezéséről vö. ARNO SEIFERT korszakos monográfiáját: *Cognitio historica, die Geschichte als Namengeberin der frühneuzeitlichen Empirie*, Berlin, Duncker & Humblot, 1976, illetve POMATA, Gianna, SIRAI, Nancy G., *Introduction = Historia, Empiricism and Erudition in Early Modern*

rint ugyanis a történelem egy gyakorlatban alkalmazható, praktikus tudás: a történelmi példák ismerete egy kritikus helyzetben segít a döntés meghozásában, a história tulajdonképpen nem más, mint az egyéni tapasztalatok összessége; olyan exemplumok tárháza, amelyek az emberi életben követendő magatartás, az emberi lét cselekedeteihez nyújtanak gyakorlati útmutatót.

Miután a háborús forgatagok nagyon hasonló módon támadnak és megváltozott szereplőkkel, de ugyanazok a tragédiák játszódnak le a világban körforgás-szerűen, s mivel a jövőt az emberi ész nem, csak Isten ismerheti, ezért szükséges, hogy az előttünk álló történésekhez útmutató vagy óvó tanácsot a múltból merítsünk, és követendő példának tekintsük a már megtörtént eseményeket. Hiszen a bölcsesség nem más, mint a múlttal való számvetés alapján a jövő előrelátása és annak megértése, hogy mi az a jó, amit követnünk, s mi az a rossz, amitől óvakodnunk kell.²⁵

Külön érdekesség, hogy Enyedi egyik augusztus végi – tehát a levél Erdélybe érkezésével egyidejű – prédikációjában kísértetiesen hasonlóan fogalmaz:

Mert a históriáknak tudásából az a hasznunk, hogy értvén egyebeknek maguk viselését, mi is hasonló dolgokról azon ítéletben legyünk. Sőt valaminek a kezdetit látván a végét is jó idején már megtudhatjuk. Mert megszokott folyása e világnak nem könnyen változik meg. Hasonló eredetből hasonló kimenetelt kell várni.²⁶

Ez a felfogás, túl azon, hogy természetesen alapvetően Cicero ma is ismert és idézett sententiáira megy vissza,²⁷ a 16. század második felében nem utolsósorban Machiavelli pozitív recepciójához köthető, ahogyan ezt egy friss, 2016-os tanulmányában is bemutatja Almási Gábor.²⁸ A kora újkorban Machiavelli fogalmazta meg a leginnovatívabb módon a történelmi események mögötti emberi tényezők univerzális voltát, amiből ugyanazt a következtetést vonta le, amit Zamoyskinál is láttunk:

Europe, Cambridge MA, MIT Press, 2005, 1–38; a história-fogalom kora újkori kitágulásáról átfogóan: KELLEY, Donald R., *Between History and System*, uo. 211–237.

²⁵ Occurrunt siquidem subinde consimiles tempestates bellorum ac mutatis duntaxat personis eadem tragaediae in orbe quasi per orbem aguntur, proinde quia futuri notio mentibus humanis ignota solique Deo nota esset, necesse est consilia ex elapsis ad imminetia cavenda aut sequenda elicere, momentaque rerum gestarum ad imitationem exempli conferre. Nec enim aliud est prudentia, quam collecta acumine mentis ex prateritis futurorum providentia ac sequendi bonum, cavendi autem malum intelligentia.

²⁶ *Enyedi György válogatott művei*, vál. Balázs Mihály, Káldos János, Bp., Kolozsvár, Krieterion, 1997, 123; idézi KÁLDOS 1997, i. m. 157.

²⁷ *De oratore* II, 36: Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?

²⁸ ALMÁSI, Gábor, *Experientia and the Machiavellian turn in religiopolitical and scientific thinking, Basel in 1580 = History of European Ideas*, 42:7 (2016), 857–881. Magyarul: *Machiavelli a politikai, vallási és tudományos gondolkodásban* = *Uő, Reneszánsz és humanizmus*, Bp., Kossuth Klub, L'Harmattan, 2017, 307–348.

a történelmi példák egzakt elemzése részben a jövő megismeréséhez segít hozzá, részben pedig praktikus útmutatót ad az események irányításához, illetve elkerüléséhez. Ez az attitűd a 16. század második felében leginkább kidolgozott formáját a bázeli humanizmushoz köthető művekben, a (többek közt Machiavelli műveit is latinul kiadó) Pietro Perna (1519–1582) vezette nyomda, és az ott, illetve az egyetemen tevékenykedő Theodor Zwinger (1533–1588), valamint Nicolaus Stupanus (1542–1621) az 1570-es 1580-as években megjelentetett munkáiban nyerte el.²⁹ Legmarkánsabb példa rá Zwinger főműve, a végleges kiadásban, harminc kötetben, 4373 oldalas monstrummá duzzadt *Theatrum humanae vitae*. Olyan, az emberi lét minden helyzetében alkalmazható, univerzális példatár volt ez, amelynek rigorózus rendbe beosztott fejezeteiből, alfejezeteiből az egyén (azaz az olvasó) a különböző erények gyakorlására és ennek ellenkezőjére egyaránt kimerítő példákat olvashatott, részben abból a célból, hogy egyszerűen bölcsebb legyen általuk, részben pedig azért, hogy ezt a bölcsességét a gyakorlatban is kamatoztassa.³⁰

Szövegszerűen itt most csak két további példát szeretnék bemutatni, amelyek lényegi vagy egyenesen formai azonosságot mutatnak Zamoyski (és Enyedí) kétmondatos bevezetőjével. Az első részlet Pietro Perna, Paolo Giovio összes művei 1578-as kiadásához írt, I. Ágost szász választóhoz címzett dedicatiójából származik, ahol a történelem színpadának metaforája mellett feltűnik a történelmi példák jelenre és jövőre vonatkozó haszna is.³¹

Egyébként, hogy mást itt most ne is említsünk, azoknak, akik fontos ügyekről tanácskoznak és hoznak döntéseket, bőséges példatár áll rendelkezésükre, ha a történelmet ismerik, illetve abban jártasak: szinte a szemük előtt van mindennek az oka, lefolyása és kimenete. Ezeket pedig összevetik a jelennel, amiről dönteniük kell, és vagy hasonlóságot vagy

²⁹ ALMÁSI 2016, i. m. 872–879; ALMÁSI 2017, i. m. 333–344. – A bázeli humanizmushoz általában vö. az ott hivatkozott irodalmat, különösen: BIETENHOLZ, Peter G., *Basle and France in the Sixteenth Century*, Geneva, Droz, 1971; ROTONDÒ, Antonio, *Pietro Perna e la vita culturale e religiosa di Basilea fra il 1570 e il 1580 = Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Torino, Giappichelli, 1974, 273–394; GILLY, Carlos, *Zwischen Erfahrung und Spekulation, Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit = Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 77(1977), 57–137, 79(1979), 125–223; PERINI, Leandro, *La vita e i tempi di Pietro Perna*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2002; illetve BERNHARD, Jan-Andrea, *Die Humanistenstadt Basel als Transferzentrum für italienischen Nonkonformisten = Basel als Zentrum des geistigen Austauschs in der frühen Reformationszeit*, hrsg. Christine Christ-von Wedel, Sven Groose, Berndt Hamm, Basel, Mohr Siebeck, 2013, 299–326.

³⁰ Vö. ALMÁSI 2016, i. m. 874–876; ALMÁSI 2017, i. m. 335–338; GILLY, Carlos, *Theatrum humanae vitae: from natural anthropology to a 'Novum Organum' of sciences' = Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700: l'influsso di Ermete Trismegisto*, ed. Carlos Gilly, Cis van Heertum, Firenze, 2002, 253–273; BLAIR, Ann, *Historia in Zwinger's Theatrum humanae vitae = Historia, Empiricism and Erudition*, 269–296.

³¹ Perna itt Stupanus egy korábban szintén általuk kiadott Arisztotelész-kommentárhoz írt bevezetőjét hasznosította újra, ez a részlet azonban a korábbi előszóban nem szerepel. Vö. ALMÁSI 2016, i. m. 876–877; ALMÁSI 2017, i. m. 333–334.

különbséget tapasztalnak: ami pedig, ki nem látja be, hogy a jelen bizonytalanságait éppen annyira világítja majd meg, hogy az esetek hasonlósága vagy különbözősége alapján könnyedén el lehessen választani, hogy mi az, amiben bízhatunk, és mitől kell tartanunk? Mi lehet tehát hasznosabb vagy kellemesebb annál, mint az emberi élet történelem kínálta tágas színházában nyugodtan helyet foglalni, és mások veszedelméből okulva bölcsőbbé válni? Mindenféle példázatot megsejlelni, amelyeket bármilyen dolgunkban alkalmazhatunk és nagy hasznukat vehetjük? Részt venni a legnagyobb ügyekben, a leghatalmasabb királyok és fejedelmek döntéseiben, és betekinteni azok következményeibe? Előrelátni a múltból a jelent? S végül egész századokat összekapcsolni egy ily rövid emberöltő alatt? Látni a legnagyobb birodalmak kezdetét, kiteljesedését és bukását? Világosan megismerni mind a magán-, mind a közélet bajainak okait és sohasem nélkülözni a biztos tapasztalatot? Hiszen, ahogyan Cicero írja, nem tudni semmit abból, ami azelőtt történt, hogy megszületünk, annyi, mint örökké gyermeknek maradni.³²

A második szövegrészlet Alberico Gentili (1552–1608)³³ 1585-ben megjelent, *De legationibus libri tres* című munkájából származik, ahol a (Machivellinél is nagy karriert befutott) 'prudencia' és a történelem szoros kapcsolatáról ír, miközben Arisztotelészre, Prokopioszra, Liviusra, Thuküdidészre, Plutarkhoszra és Curtiusra hivatkozik, illetve név nélkül Machiavellire, akitől *A fejedelem* bevezetőjének híres hasonlatát kölcsönzi:

Mert nem más a mi bölcsességünk, mint az események megfigyelése és a jelen és jövő dolgainak mintegy a múlt kútjából mert ismerete. (...) Annak, aki a jövőt akarja átlátni, a múltba kell betekintenie. (...) Egyébként, akik mindent cselekednek, ugyanolyan emberek,

³² Etenim ut de caeteris nihil nunc dicamus, qui in rerum magnarum consultatione versantur, et de iis deliberant, si cognitione historiae communiti instructique sint, omnium rerum exemplis abundant: eorum causas, progressus, eventusque veluti ante oculos positos habent. Quas cum rebus praesentibus, de quibus iam consultandum est, quia aut similitudinem habere oporteat, aut discrimen: quis non videt illinc praesentibus rebus, quae dubiae sunt, tantam lucem inferri posse, ut quid ex similibus dissimilibusque causis coniicendum, sperandum metuendumque sit, facile intelligatur? Quid igitur utilius aut iucundius existimari debet, quam in humanae vitae theatro (quod Historia amplissimum suppeditat) sedentem et quiescentem, aliorum periculis cautum sapientem fieri, exempla intueri omnis generis, quae ad usum tuum accomodare quavis re possis, magna cum utilitate, maximorum regum et principum consultationibus de rebus maximis interesse, earum eventus intueri: ex retroactis futura prospicere: et denique secula tota in tam brevi vitae curriculo coniungere: maximorum imperiorum auspicia, progressus et finem videre: malorum tam publicorum quam privatorum causas liquide cognoscere, nec usquam experimento certo destitui? Nam ut a M. Cicerone scriptum est, nihil earum scire, quae antequam nascereris factae sunt, hoc est, semper esse puerum. A szöveget lásd: PERINI, *La vita e i tempi di Pietro Perna*, 345. A Cicero-idézet forrása: Orator, 34, 119.

³³ Gentili életművéhez a róla szóló könyvtári irodalommal együtt vö. a Centro Internazionale Studi Gentiliani kiadványait és konferencia-aktáit: <http://www.cisg.it/centro-internazionale-studi-gentiliani>; publikációs tevékenységéhez: MACLEAN, Ian, *Alberico Gentili, his publishers and the Vagaries of the Book Trade between England and Germany 1580–1614* = Uő, *Learning and the Market Place, Essays in the History of the Early Modern Book*, Leiden, Brill, 2009, 291–339.

ugyanaz a természetük és ugyanaz a szenvedély hajtja őket örökké. Amiből szükségszerűen ugyanolyan dolgok következnek. Ha megfigyeljük a dolgok menetét, egyértelmű, hogy igazat mondok. Hiszen mennyire különböznek a különböző népek erkölcei? Bizony vagy alig, vagy semennyire. (...) Aki a történelemmel van, az tehát olyan, mintha egy magas dombra vagy hegytetőre kerülne, ahonnan könnyedén belátja az alatt fekvő völgyeket, mezőket, továbbá mindazokat, akik a lenti helyeket járkák, és ezek valamennyi lépését.³⁴ Vagyis, mikor leereszkedik és maga is útra kel, már pontosan tudja, melyik hely jó, és melyik rossz; melyik út egyenes, melyik görbe: vagyis így, megkezdett útján hasznosan és dicséretesen tevékenykedhetik. A többi tudománnyal szemben a történelemnek nyilvánvalóan az az előnye is megvan, hogy általa az elméletet és gyakorlatot egyszerre sajátítjuk el.³⁵

„Neque enim aliud est nostra prudentia” – fogalmaz Gentili, amikor a diplomata egyik legfontosabb erényeként a történelmi tájékozottságot írja le. A lengyel fő-kancellár szinte ugyanezzel a mondatkezdettel él, és különös hangsúlyt kap, hogy világosan különbséget tesz ’prudentia’ és ’providentia’ között:

Nec enim aliud est prudentia, quam collecta acumine mentis ex praeiteritis futurorum providentia ac sequendi bonum, cavendi autem malum intelligentia.

A ’prudentia’ tehát egyrészt a jövő eseményeinek előrelátása (’providentia’) a múltbeli analógiák alapján, másrészt ugyanezek alapján annak megértése (’intelligentia’), hogy mi az a csapás, amit el lehet, vagy el kell kerülni. A fogalomnak e komplexebb, és egyben gyakorlatias jellege alapvetően szintén Ciceróra megy vissza, ő volt az ugyanis, aki a platóni és arisztotelészi értelemben vett, inkább teoretikus értelemben vett ’phronészisz’-t a(z erényes) politikai cselekvés irányában kitágította,³⁶ majd jött Machiavelli, aki ezt az etika keretei közül kiragadva idé-

³⁴ Vö. MACHIAVELLI, *A fejedelem*, Bevezetés: „De miképp azok, akik a vidék képét megrajzolják, síkságra ereszkedvén szemlélik a hegyeket és magaslatokat, a völgyeket pedig a hegy tetejéről; hasonlóképp a népeket csak a fejedelem ismeri, és a fejedelem dolgait csak olyasvalaki, aki a népből való.” (Lutter Éva ford.)

³⁵ Neque enim aliud est nostra prudentia, quam eventorum observatio, rerumque praesentium ac futurarum ex praeteritis tamquam ex fonte scientia derivata. (...) eum, qui de futuris velit dispicere, praeterita intueri debere. (...) Etenim, qui omnia faciunt, homines iidem sunt, natura eandem, eosdemque affectus perpetuo retinentes. Quare, effecta eadem existere necesse sit. Sed et rerum observatione patet, verum esse, quod dico. Quamvis enim videmus morum in singulis populis vicissitudinem? Sane aut nullam, aut levissimam. (...) Positus enim est quasi in specula et summo quodam monte is, qui cum historiis est: unde subiectos campos vallesque et quoscumque, qui loca haec inferiora perambulant, horumque gressus omnes facile despiciat. Ergo cum descenderit ipse, inque aliquid se dederit iter; commoda et incommoda loca et rectas et obliquas vias praeclare noscet et in itinere instituto susceptoque cum fructu ac laude versabit. Habet profecto hoc praeter alias scientias historia, ut ex ea et theoriam et practicam simul assequamur. GENTILIS, Alberici, *De legationibus libri tres*, Londini, Thomas Vautrollerius, 1585, 108–110; Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1594, 168–171.

³⁶ De off. I, 160: Etenim cognitionem prudentiamque sequetur considerata actio; ita fit, ut agere

zett elő, Skinner óta közhelyesen, forradalminak értékelt változást.³⁷ Pontosabban, ahogyan ezt Zamoyskinál is látjuk, egyszerűen arról volt szó, hogy nyilvánvalóvá tette, hogy egy adott politikai aktornak nem feltétlenül kell (vagy lehet) minden helyzetben az erkölcsi értelemben vett legfőbb jóra (vagy rosszra) tekintenie.

Ami a példánkat illeti: a lengyel főkancellár levelében is világos, hogy mi lenne az erkölcsi értelemben vett legfőbb jónak megfelelő cselekvés – a török elleni keresztény összefogás. Ezt azonban – érvel Zamoyski – éppen a Habsburgok tehetetlensége és megbízhatatlansága miatt lehetetlen megvalósítani, következésképpen a legjobb döntés, „a követendő jó” (*bonum sequendum*) a jelenlegi állapotokon nem változtatni, az elkerülendő rossz pedig (*cavendum malum*) nem más, mint háborúba lépni a hatalmas szomszéddal.

Zamoyski érvelésében többféle exemplummal operál. A levelében kidolgozott vagy narratív történelmi példák kivétel nélkül a félmúlt vagy közelmúlt eseményeihez kötődnek (Buda elvesztése, Miksa főherceg fogsága, Báthory István levele), illetve a korban elterjedt sztereotípiákra épülnek (német katonák harcképtelensége, a Habsburgok mohósága, megbízhatatlansága). Ezzel egyrészt az exemplum eredeti retorikai funkciójának tesz eleget,³⁸ másrészt e közeli, személyre szabott és személyes hangú példáival a meggyőzés hatékonyságot is fokozza, miközben elkerüli a moralizáló és túlságosan közhelyes, antik példázatokot. Úgy is fogalmazhatnánk: az exemplumok ismert, és a korszakban pl. Zwinger művében megtestesülő tárházát személyes és sajátosan kelet európai példákkal gyarapítja akkor, amikor ezeket egy tanácsadó levélben leírja.

Mindez nem azt jelenti, hogy antik példákkal ne élne, ezek azonban többnyire utalásszerűen jelennek meg, egy-egy állandósult szófordulat, azaz 'adagium' formájában. Az 'adagium' vagy 'paroemium', tehát egy retorikailag megformált beszédben és írásban a megfelelő helyen alkalmazott, közismert vagy kevésbé

considerate pluris sit quam cogitare prudenter. A prudentia-fogalomhoz Machiavellinél és előzményeihez lásd: SOLL, Jacob, *The Reception of The Prince 1513–1700, or Why We Understand Machiavelli the Way We Do = Social Research*, 81(2014), 1, 31–60; különösen 30–35.

³⁷ Vö. SKINNER, Quentin, *Machiavelli*, Bp., Atlantisz, 1995; Uő, *A machiavellista fejedelem erényei – mennyire volt machiavellista Machiavelli?* (ford. Fököli Gábor) = *Obeliscus*, 1(2014), 23–44.

³⁸ Vö. BLAIR, Ann, *Historia in Zwinger's...*, 273–275. – Az exemplumok kora újkori használatáról és jelentőségéről: LYONS, John D., *Exemplum, The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy*, Princeton Univ. Press, 1989 (2. kiad. 2014); WACHINGER, Burghart, *Der Dekalog als Ordnungsschema für Exempelsammlungen, Der 'Große Seelentrost', das 'Promptuarium exemplorum' des Andreas Hondorff und die 'Locorum communium collectanea' des Johannes Manlius = Exempel und Exempelsammlungen*, hrsg. Walter Haug, Burghart Wachinger, Tübingen, Max Niemeyer, 1991, 239–263; *Kleinere Erzählformen des 15. und 16. Jahrhunderts*, hrsg. Walter Haug, Burghart Wachinger, Tübingen, Max Niemeyer, 1993. Magyaul: TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhitati irodalmában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 96(1992), 133–151; KECSKEMÉTI Gábor, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István, Debrecen, 1994 (*Studia Litteraria*, 32), 73–90; PAPP Andrea, „Példákból faragott tükörök” *Utak és lehetőségek az exemplumkutatásban = Toposzok és exemplumok*, 91–116.

közismert, elmés mondás, szófordulat használatáról a kora újkorban Erasmus írt a legalaposabban. Nem véletlenül, hiszen saját Adagia-gyűjteményénél nem volt – és azóta sincs – nagyobb, másrészt a 16. századi latinitást alapjaiban meghatározó erasmusi stílusnak az egyik legfontosabb kritériumát ezeknek a szófordulatoknak az alkalmazása jelentette, ami az esetek többségében nemcsak az írásmód, hanem egyfajta morális alapállás, a keresztény humanista Erasmus irénikus attitűdjének az átvételét is magában foglalta.³⁹ Zamoyski, ahogyan láttuk, a levél elején és végén fogalmaz ebben a szellemben, s így ezek után az sem meglepő, hogy főleg ezekben a részekben találunk adagiumszerű fordulatokat, amelyek azonban az avatott szem előtt további, többségükben olyan exemplumokat bontanak ki, amelyek átörökítését nagy részben szintén a rotterdami messternek köszönhetjük.

Az első ilyen utalás, mindjárt a levél elején egy eredetileg Plutarkhosz *Moraliájából* származó hasonlat a nyílveszőköteg eltöréséről. A Szkirilosz szkíta királyról szóló történet Erasmus *Apophtegmatájában* is szerepel, Zwinger *Theatrumja* négy helyen hozza példaként, illetve valószínűsíthető, hogy a korabeli lengyel nemesi közgondolkodásban – a szkíta-szarmata rokonságnak köszönhetően is – közkedvelt exemplum lehetett.⁴⁰ A levél közepe táján két fordulatban ezópusi utalást találunk, a nyúl és a teknős, valamint a róka és a holló ma is közismert meséjére, nem éppen hízogó értelemben a német (teknőslomhaságú) katonaságra, illetve a lengyel királyság sajtjára áhító Habsburgokra vonatkoztatva.⁴¹ A levél végén, a peroratióban azután Zamoyski mintegy közhelyössztüzet zúdít Zsigmondra, miközben mellékesen elhagyja tollát az a félmondat is, amiért írását Kasszandra-levélnak nevezhetjük:

hamarabb hagy el majd a remény, ha ebbe belekezesz, mintsem szegődik társadul a siker, és hamarabb kell elmenned majd Erdélyből, minthogy a háborút lezárnád.

³⁹ Az *Adagiához* vö. a kritikai kiadás bevezetőit, ASD II–1–9, különösen: ASD II–4, North Holland, Amsterdam, 1987, ed. Felix Heinimann, Emmanuel KIENZLE; ASD II–1, North Holland, Amsterdam, 1993, ed. M. L. van Poll-van de Lisdonk, M. Mann Philips†, Chr. Robinson; Erasmus bevezetőjét az adagium definíciójáról, típusairól, hasznáról, használatáról lásd uott: *Prolegomena*, ASD II–1, 45–82. Vö. MANN PHILIPPS, Margaret, *The Adages of Erasmus, A study with translations*, London, Cambridge Univ. Press, 1964.

⁴⁰ Plut. Mor. 174g; ERASMUS, *Apophtegmatum sive scite dictorum libri sex*, Basileae, Frobenius 1531, 416; ZWINGER, *Theatrum* 1586, 866, 1731, 3253, 3754. – A történet a Kalinowa család címere alatt szerepel Szymon OKOLSKI háromkötetes, a lengyel nemesi családokat bemutató genealógiai munkájában: *Orbis Polonus (...) in quo antiqua Sarmatarum gentilitia pervetustae nobilitatis Poloniae insignia (...) specificantur et relucet, authore Simone Okolski, Cracoviae, in officina Francisci Caesari, 1641, tom I, 517*. Vö. MILEWSKA-WĄZIŃSKA, Barbara, *Latin as the language of social communication of the Polish nobility (based on the Latin heraldic work by Szymon Okolski)* = *Roczniki Humanistyczne*, 61(2013), 3, 55–61.

⁴¹ 124. és 254. mese (Perry). Kimondatlanul ugyan, de a Habsburg-holló csőréből a sajtot kiénekoló róka ezek szerint maga Báthory, ami alapján egyértelmű, hogy Zamoyski – akár Machiavelli művéből kiindulva is – a ravaszságot alkalmasint a fejedelem pozitív tulajdonságai közé sorolta.

A 'peroratio' közhelyei is csak részben közhelyesek azonban, sőt egyfajta struktúráltság, illetve fokozatosság fedezhető fel bennük. Egyrészt találunk egy direkt idézetet Sallustiustól,⁴² másrészt jelöletlen, de nem kevésbé konkrét, háborúellenes fordulatokat megint csak Erasmustól, a nagy háborúellenes írásaiból (*Querela pacis, Dulce bellum inexpertis*).⁴³ Ennél szofisztikáltabb a „ne piszkáld karddal a tüzet” intése, amely a minden adagiumgyűjtemény őseként számontartott püthagoraszi bölcsességek egyike – ezeket Erasmus is az *Adagia* élén, elkülönítve közli – s amelynek alkalmazása Zamoyski esetében nyilvánvalóan a legnagyobb és legrégebb tekintélyre történő hivatkozást jelenti.⁴⁴ Minderre a koronát vagy zárókövet a levél utolsó szavai teszik fel, ahol a háromszoros kinyilatkoztatás-értelmű „dico, praedico, pronuncio” után Zamoyski egy olyan fordulattal él, ami nem erasmusi ugyan, ám rejtetten benne foglaltatik a levelet ihlető egész probléma egyik legáltalálóbb ókori párhuzama.

„Evangelia inde non immolabis”, írja Zamoyski a levél végén, az eredeti adagiumot (evangelia immolare, szó szerinti fordításban: 'feláldozni, megölni a jóhírt') egy tagadószóval kiegészítve, ami Caelius Rhodiginus, azaz Lodovico Ricchieri (1469–1525) *Antiquarum lectionum libri* című művéből származik, és – megint csak Plutarkhosz – Phókión-életrajzára megy vissza.⁴⁵ A párhuzam (némi keresgélés után) egyértelmű: az Athénban negyvenöt alkalommal sztratégosszá választott Phókión (402–318) következetesen konfliktuskerülő politikát képviselt a makedónokkal szemben, a Rhodiginus által (talán félreolvasásból) alkotott szóösszetétel eredetije Plutarkhosznál a lamiai háború (323/322) kezdeti sikerei miatt örömmáldozatot bemutató athéniakra vonatkozóan szerepel.⁴⁶ „Evan-

⁴² Bell. Iug. 83.

⁴³ *Vix ulla tam iniqua pax, quin bello vel aequissimo sit potior* (Querela pacis), ASD IV–2, 86; *Quod si ceu lancibus hinc atque hinc expensis commodis et incommodis, comperis multo potius esse pacem iniquam quam bellum aequum* (Dulce bellum inexpertis, Ad. 3001), ASD II–7, 37.

⁴⁴ *Ignem ne gladio fodito* Ad. I. 2. vi. – Az ún. *symbola Pythagorae* gyűjteménye már az antikvitásban kialakult, Diogenész Láertiosz, Iamblikhosz és Porphyriosz műveiben maradt fenn. A reneszánszban Marsilio Ficino fordította latinra először. Erasmus a 36 sententiát, magyarázatokkal együtt az *Adagiához* írt bevezetés után helyezte: ASD II–1, 87–114; a szöveghagyományra lásd uo. 87–89.

⁴⁵ Plutarkhosz, Phókión, 23. Rhodiginus műve 16 kötetben jelent meg 1516-ban Velencében, Aldusnál, a halála után átszerkesztett végső formájában 30 kötetre duzzadt. A vonatkozó hely az 1562-es lyoni kiadásban (Lugduni, Sebastianus Honoratus): liber 25, p. 287. Az *Antiquarum lectionum* Erasmus Adagiájához hasonló vállalkozás volt, mind terjedelmében, mint enciklopedikus jellegét tekintve, kettejük között plágium-vita is volt. Vö. BLAIR, Ann, *The collective commentary as reference genre = Der Kommentar in der Frühen Neuzeit*, ed. Ralph Häfner, Markus Völkel, Tübingen, Max Niemeyer, 2006, 115–132, 119–124; Michaela Marangoni, *L' Armonia del Sapere: I Lectionum antiquarum libri del Celio Rodigino*, Venezia 1997.

⁴⁶ *καὶ φασι τὴν μὲν πόλιν ἐλπίδος μεγάλης γενομένην εὐαγγέλια συνεχῶς καὶ θύειν τοῖς θεοῖς*. Nagy reménykedés fogta el a várost, a jó híreket állandóan lakomákkal ünnepelték meg, és áldozatokat mutattak be az isteneknek. (Máthé Elek ford.) Az eredeti szövegben az immolare jelentésű *θύειν*-nek nincs tárgya, itt tehát Rhodiginus vagy romlott szöveget használt, vagy valamit

gelia inde non immolabis” – ebben semmi köszönet nem lesz, fordíthatjuk kissé szabadon a végső figyelmeztetést a levél végén, ami kibontva azonban már így szól: ne kövesd el ugyanazt a hibát, amit az athéniak, akik nem hallgattak Phókiónra és bele is buktak a makedónok elleni felkelésükbe.

A levél végére helyezett adagium tehát még egy utolsó, sűrített exemplum: a végső iránymutatás arra, hogy a konkrét helyzetben mi a követendő, prudens cselekvés. A közelmúlt eseményeinek és tapasztalataiból leszűrt és felsorakoztatott egyéni példák megismerése már önmagában rávezet a helyes útra, avagy mondhatnánk Senecával:

longum iter est per praecepta, breve et efficax per exempla;⁴⁷

a tudós közhely formájában megfogalmazott utolsó figyelmeztetés tehát csupán a végső lökést hivatott szolgálni. Antik közhely és kora újkori exemplum így ér össze a lengyel főkancellár levelében, egyszerre mutatva rá a história fogalmának univerzalizására és praktikus hasznára, illetve használatára a kora újkorban.

Végül néhány szó a szövegről. Az *Erdély történetében* megmaradt verzió nyilvánvalóan Szamosközy István gyűjteményre megy vissza, akinek hagyatékához Bethlen Gyulaféhérváron hozzáfért, és a gazdag irategyüttest saját művének mintegy a törzsanyagává tette.⁴⁸ Ezeket a kéziratokat aztán Thököly csapatai vitték magukkal 1690-ben a keresdi nyomdából, ahol a történetíró fivére, Bethlen Elek addigra az 1601-es év eseményeit bemutató XI. könyvig készült el a mű nyomtatásával. Bethlen Farkas ugyanakkor annak idején Szamosközy nem minden iratát vitte el Gyulaféhérvárról, egyes főljegyzések, másolatok, fogalmazványok továbbra is a fejedelmi levéltárban maradtak. Ezek között lehetett az a Zamoyski levelét tartalmazó részlet a *Pentadesből*, amit immáron megcsontult formában, Szilágyi Sándor fedezett fel és közölt az általa szerkesztett *Szamosközy István történeti maradványai* IV. kötetének 2. pótfüzetében.⁴⁹ Szilágyi szövege a mi számozásunkban a 112. sorban szakad meg („...iurisiurandi, cui dicundo obligatus erat, se subduxit”). Bár átirata láthatóan téves olvasatot nyújt néhány helyen, annyi bizonyos, hogy Bethlen egy ettől eltérő kéziratot használt, számos olyan eltérés van köztük ugyanis, amelyek nem egyszerű félreolvasás-

félreértett. Az *evangelia immolare* Rhodiginustól aztán az Erasmus utolsó titkáráként tevékenykedő Gilbertus COGNATUS *Paroemion sylloge* című gyűjteményén keresztül került be több nagy közmondásgyűjteménybe. Phókión alakja – Plutarkhosz és Erasmus nyomán – az exemplum-gyűjteményekben sűrűn előfordul, Zwinger *Theatrum*-jában több mint száz alkalommal.

⁴⁷ Ep. 1,6, 5

⁴⁸ Bethlenhez vő. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, szerk. Ritoók Zsigmondné, Bp., Akadémiai, 1975, 480–499; a Szamosközyvel való összevetéshez: SZEKFÜ Gyula, *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához*, Bp., 1904, 73–76.

⁴⁹ *Szamosközy István történeti munkái* IV – vegyes főljegyzések, kiad. Szilágyi Sándor, Bp., 1880–1892 (Monumenta Hungariae Historica Scriptores, 30), 407–411.

ból, és nem is Bethlen cenzori tevékenységéből erednek. Ami a Veress Endre hagyatékában⁵⁰ fennmaradt, Weidenfelder-féle 18. századi másolatra visszamenő példányt illeti: Veress ezt alapvetően arra használta, hogy Bethlen szövegén javítson rajta azt követően, ahol Szamosközy gyulafehérvári kézírata megszakadt. Ezek alapján tehát nem megállapítható, hogy Weidenfelder eredetileg az akkor még feltehetően teljes, és a 19. században Szilágyi által már töredékében megtalált gyulafehérvári másolatot használta, vagy egy harmadik példányból dolgozott. Bizonyos azonban, hogy Szamosközy és a (Veress másolatában megőrzött) 18. századi másolat is tartalmazza a Bethlen által kihúzott németellenes és a dinasztiaira nézve dehonesztáló sorokat, amelyeknek így módon a legteljesebb változatát a 17. század eleji kézírással másolt, Krakkóban, Kazimierz Lepszy hagyatékában található lwówi példány őrzi, amely az itt közölt szövegnek is az alapszövegét képezi.⁵¹

A cenzúrázott verziót összevetve az eredetivel jól látszik, hogy Bethlen, ahol tudott, igyekezett finomítani a szövegben, így került a *Germani* helyére pl. legtöbbször a *vicini* kifejezés, illetve ennek megfelelően javította semlegesebbekre a Zamoyski által használt erőteljesebb szavakat (*machinatio*, *machinatus*, *spoliat*, *vastabit*, *nefas*, *lenociniis*, *carnifex*, stb.), vagy hagyta el azokat, ahol a mondat-szerkezet megengedte. Ahol ez nem volt lehetséges, ott részint megpróbálta átírni a szöveget (így pl. a német katonaságot gombaszerű piperkőcökké degradáló sorok nála valamiféle általános elpuhultságot fejeznek ki), részint pedig egyszerűen teljesen kihagyta az inkriminált sorokat. Javításai tehát a levél egészét lefedik; a legterjedelmesebb kihagyások, illetve részben átírások azonban a 101–138, 148–157 és 168–176. sorok között találhatók. Az első esetben Bethlen jelzi ugyan, hogy kihagy, azonban rögtön torzít is, hiszen azt írja: „annak bizonyítására pedig, hogy milyen veszélyes a külföldiek ígéreteire hagyatkozni, és milyen könnyedén szoktak az erősen és szentül megkötött egyezmények és szövetségek felbomlani [Zamoyski] a következőket hozta fel: Miksa főhercegnek, akit a hadijog szerint fogságba ejtettek a lengyelek, kiknek annyit ígérgettek, hogy [Miksát] kiszabadítsák a fogságból (miközben kezesként közbejárt érte a római pápa, Rudolf császár és más keresztény fejedelmek is), mégis mindez hiábavalónak bizonyult. Továbbá milyen nagy veszélybe került I. János, Magyarország királya, miután Ferdinánddal szövetségre lépett, s miután ezt a törökök tudomására hozták.”⁵² Az eredetit megnézve kiviláglik, hogy Zamoyski ezen a helyen konkrétan az osztrák

⁵⁰ MTA KIK Kézirattár, Veress Endre-hagyaték, Ms 433: *Zamoyski János kancellár levelezése magyarokkal és magyarokról (1576–1605)*, Bp., 1946 (kiadatlan), 503–520.

⁵¹ Kraków, Bibl. PAU, nr. 9377 cop.; orig: Lwiw, Bibl. Dzieduszyckich, Ms. 134, nr. 92, fol. 811–823. Kazimierz Lepszy (1904–1964) a korszak elismert történésze volt, a lengyel főkancellár iratait kiadó *Archivum Jana Zamoyskiego* IV. kötetének (1585–1588; Krakkó, 1948) szerkesztőjeként a fennmaradó dokumentumok kiadására készült, ez azonban azóta sem valósult meg. Dokumentummásolatai – így Zamoyski e levelének az 1930-as években készült fényképmásolata is – a hagyatékában találhatóak Krakkóban.

⁵² *Erdély története* III, 241, ford. Bodor András.

Habsburgok megbízhatatlanságát ecseteli, amire magának Miksa főhercegnek a lengyeleknek tett, be nem váltott ígéretét, Ferdinánd árulását a Portán, illetve azt hozza fel példának, hogy Németalföldet is szeretnék megszerezni, és még saját rokonuk, II. Fülöp sem bízik bennük. A másik két nagyobb kihagyott részlet szintén az uralkodóházat támadja: az elsőben szerepel az ominózus, II. Miksára nézve igen kedvezőtlen holló-róka hasonlat, a második pedig válogatott erős kifejezések kíséretében foglalja össze a dinasztia fenti exemplumokkal már bemutatott állhatatlanságát (tam turpiter fallunt, socios principes seducunt, decipiunt, destituunt, hostibus tradunt, denique turpi perfidia produnt, stb.).

Összegzés helyett talán annyit érdemes még megjegyezni: történeti szempontból meglehet, mindez csak kicsit módosít azon a képen, amit Erdélynek a hosszú török háborúba való belépéséről eddig is tudtunk, két dologra ugyanakkor mindenképpen rávilágít. Egyrészt a Bethlen Farkassal, és általában a kora újkori magyarországi latin nyelvű történetírással foglalkozó történeti filológia hiányaira, vagyis arra a tényre, hogy a neolatin történetíróink művei többnyire kritikainak nem nevezhető kiadásokban férhetőek hozzá, illetve olyan fordításokban, amelyek ezen szövegkiadások alapján készültek, ahol lényegében a fordítók lelkiismeretére volt bízva, hogy a sokszor romlott, homályos vagy értelmetlen eredeti szöveg alapján hogyan készítik el a magyar (tudós és nem tudós) közönség számára értelmezhető fordításaikat.⁵³ A levél másik fontos tanulságát a lengyel kapcsolat és konkrétan Zamoyski főkancellárnak az 1590-es években az erdélyi politikára gyakorolt tisztázandó befolyása jelenti, amely kérdéskör feldolgozását egymástól függetlenül egy magyar és egy lengyel kutató is megkísérelte a világháború után, ám az összegyűjtött dokumentumokat végül egyikük sem tudta kiadni. Feladat tehát bőven van még a kutatás előtt, ráadásul a Veress és Lepszy hagyatékában található dokumentumok segítséget is adnak az elinduláshoz. Mindettől függetlenül azonban, művelődéstörténeti és mentalitástörténeti szempontból Zamoyski írása önmagában is nagyon jelentős kordokumentum: azzá teszik az általa használt történeti példák, amelyek mintegy lenyomatát jelentik a kora újkori lengyel és magyar Habsburg-ellenes nemesi közgondolkodásnak, valamint az a praktikus bölcsesség és retorikus megformáltság, amellyel a politikai irodalom és bölcsélet küszöbét is átlépi.

*

Jan Zamoyski, a dicső lengyel királyság egykori bölcs főkancellárjának Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemhez intézett levelének másolata, amit abból az alkalmából írt, hogy Báthory a tanácsát kérte, mit gondol, vajon elődeihez, a korábbi erdélyi fejedelmekhez hasonlóan a török császár hűbérében maradjon, avagy kössön szövetséget a római császárral, és az ő oltalma alá vonja magát.

⁵³ Erről a legérzékletesebben talán a Forgách Ferenc *Commentarii*jét fordító Borzsák István számolt be: Forgách Ferenc és Tacitus = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 81(1977), 51–60.

Felséges fejedelem, tiszteletreméltó uram és rokonom.

Miután a háborús forgatagok nagyon hasonló módon támadnak és megváltozott szereplőkkel, de ugyanazok a tragédiák játszódnak le a világban körforgás-szerűen, s mivel a jövőt az emberi ész nem, csak Isten ismerheti, ezért szükséges, hogy az előttünk álló történésekhez útmutató vagy óvó tanácsot a múltból mérítsünk, és követendő példának tekintsük a már megtörtént eseményeket. Hiszen a bölcsesség nem más, mint a múlttal való számvetés alapján a jövő előrelátása és annak megértése, hogy mi az a jó, amit követnünk, s mi az a rossz, amitől óvakodnunk kell. Látom, hogy milyen nehéz és kétséges döntéshelyzetbe kerültek és a végkimenetel bizonytalan és képlékeny volta miatt megosztottak vagytok a kérdésben, hogy a keresztény fejedelmekhez csatlakozzatok, vagy mégis a török szövetségben lenne tanácsosabb, ahogyan eddig is, a tartományt megtartanotok. Röviden fejtem ki e hosszabb tárgyalásra érdemes témát.

Semmi sem lenne üdvösebb a keresztény világnak s nem lenne kedvesebb Istennek és az emberiségnek, mint ha fejedelmeink és királyaink egy ésszel és akarattal (meg nem utolsó sorban egyesült erővel) a török hatalmának kiirtására szövetkeznének. De könyörgöm, hol az egyetértés, hol az elszánás, amiben bízva a keresztény fejedelmek, egyik a másik után, ekkora dologra vállalkoznának? Nálunk senki sem akarja jobban, hogy a török zsarnokság minél messzebb kerüljön a határainktól (hiszen a közelségük miatt ki vagyunk szolgáltatva a hatalmuknak), de amíg egyenként habozunk, valamennyien elveszünk, s amíg ez egyetlen csapással nem tud összetörni egy marék nyílvezzőt, addig egyenként kihúzgálva összeroppantja és szétmorzsolja őket.⁵⁴ S valóban nagy remény lenne végre megingatni és megtörni a török hatalmát (ami a mi semmittevésünk és széthúzásunk miatt nőtt hatalmasra), ha Európa királyai és fejedelmei erre összeszövetkeznének, és nem egymást marcangolnák kölcsönös gyűlölködéssel és pusztító háborúskodással, amivel mintegy széles utat nyitnak a török előtt a keresztény világ belsejébe. De ezek a hóhér fejedelmek és királyok minden bajt és csapást inkább hárítanak a magukéról más nyakába, minthogy józan eszükre hallgatva akárcsak csekély erejüket is a közügy oltárán feláldozzák. S inkább áskálódnak újabb háborúkkal mások és a maguk vesztere is, minthogy a kereszténység esküdt ellensége ellen fegyveresen harcba szálljanak.

Eközben a török nagyon is észnél van, azonnal megragadja és kihasználja a számára kínálkozó lehetőségeket, és ha későn is, de nem eszmélünk föl, akkor hamarosan a Capitoliumon fog reggelizni – nem úgy mint egykor Hannibál, mert

⁵⁴ A Plutarkhosz által megörökített és a kora újkori szólásgyűjteményekben felhasznált történet szerint, Szkirilosz szkíta király halálos ágyán maga köré hívta nyolcvan fiát és egy nyílkozeget adott nekik, hogy próbálják meg szétörni. Ezt a feladat lehetetlensége miatt mindegyikük elutasította. Erre az öreg király egyenként kihúzta a kötegből a nyílvezzőket és könnyedén összetörte azokat, majd arra buzdította fiait, hogy maradjanak mindig egyetértésben, mert csak akkor tudnak erősek maradni. Plut. Mor. 174g; Erasmus, *Apophthegmatum sive scite dictorum libri sex*, Basileae, Frobenius 1531, 416.

bízuk erejében és a capuai gyönyörök sem gyengítették meg.⁵⁵ Reménytelennek tűnik tehát, nemcsak segítséget, de tanácsot is várni ezektől a mieinktől, legalább annyira, mint ha egy hóhértól kérnél könyörületet, vagy egy rablótól menedéket. Menj hát és bonyolódj bele egy kétséges és kegyetlen háborúba, költsd rá minden vagyond, tedd fel rá az állam jövőjét; magadat, királyságodat és mindenedet tedd kockára. Ugyan kitől kapsz majd oltalmat vagy segítséget? Hol lelsz biztos menedéket? Vagy milyen vigaszod lesz egyáltalán a téged ért nyomorúságban és csapásokban?

Nem látom, hogy milyen segítséget és oltalmat remélhetsz a némettől, nemes fejedelem, hogy ilyen szoros szövetséget köss vele és az ő bizodalomban a török háború végtelen örvényébe vedd magad. Hiszen olyan puhányok, eltespedtek és élvhajászok, hogy nem is teutonoknak, inkább teutonidésznek nevezhetnénk őket.⁵⁶ Bizony teljesen elfajzottak a nemes Hektórtól és őseik erkölceitől,⁵⁷ s nemhogy nagy dolgokra nem képesek, de még azzal sincsenek tisztában, hogy mi az, ami önmaguknak fontos és szükséges. Olyanok, mint a gombák: a fejüket teljesen befedik, a piszkot, a napot, a tábori rendet nem bírják elviselni. Minderre elegendő bizonyíték karimás kalapjuk és széles kartongallérjuk, amit oly előszeretettel hordanak.⁵⁸ És hidd el nekem, hatalmas a mohóságuk és bárhogyan is, de mindenképpen pénzt akarnak gyűjteni, olyannyira, hogy a lelküket is eladnák, ha valaki vevő lenne rá. Ha van is bennük bármilyen erő vagy kitartás, azt kizárólag önmaguk védelmére fordítják.

De nézd meg, milyen gyenge kézzel gondoskodnak a saját bajaikról is. Bátorság helyett, amiről fennen hirdetik, hogy még Akhilleusz elől sem hátrálnának meg,⁵⁹ csak tehetetlenség és bizonytalanság jellemzi minden cselekedetüket. Egyetlen törekvésük van, és háborút csak egyféleképpen viselnek: áskálódással, ármánnyal és házasságszédelgéssel más fejedelmek országának a megszerzésére törnek, és ezzel a mesterkedéssel szinte már egész Európát behálózták, olyannyira, hogy már csak az utolsó felvonás van hátra és hamarosan lehúzhatjuk a függönyt. Ég áldjon hát és tapsoljatok: ha a tűzvész az ő házukat is eléri, legfeljebb azt mondják majd a végén: ég áldjon és pusztuljatok. Szenvedélyük nem a tartományok elfoglalásával, hanem kizárólag azok elpusztításával elégíthető ki. Ezt igazolja többek között Magyarország egykor tündöklő székhelye Buda, de egész

⁵⁵ Liv. VII, 38

⁵⁶ A rómaiak Marius vezetésével a teuton és kimber törzsekkel vívták az első germán háborúkat, akiket szinte teljesen ki is irtottak. A teuton nők a fogságban tömeges öngyilkosságot követtek el. A „teutonidész” görögös végződésű szóalakkal Zamoyski a leszármazottak elnöiesedését és elpuhultságát akarja érzékeltetni.

⁵⁷ A Hektórtól való leszármazást egy átfogó genealógiai program keretében I. Miksa császár (1486–1519) vezette be a Habsburg-ház családfájába, vö. BIETENHOLZ, Peter G., *Historia and Fábula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, Brill, 1994, 50–54.

⁵⁸ Vö. Abraham de Bruyn metszetét.

⁵⁹ Szintén adagiumszerű kifejezés.

Magyarország is – gyászos emlékezetű példa, ám intő jel is egyben – amit I. Ferdinánd pusztító nagyravágyása a török torkába vetett, mialatt cseles házasságkötésekkel és be nem tartott szerződésekkel igyekezett megfosztani a magyarokat a szabad királyválasztás jogától és hiába próbálkozott (akár tisztességtelen eszközökkel is), hogy a törvényesen és érvényesen megválasztott János királytól országot elvegye, akinek ha életét és ártatlanságát a mi Lengyelhonunk nem óvta volna meg, a királyi vérvonal már akkor megszakadt volna.⁶⁰ Később pedig, mikor nem múlt el, de enyhült valamicskét a Magyarország feletti szembenállás, ugyanez a Ferdinánd, amit az apával, Jánossal szemben forralt egykor, most kíméletlenül megtette ennek bölcsőben síró kisded fiával és a védtelen királynéval szemben.⁶¹ S e bátor hadfi nemcsak a hadseregét, amit Buda elfoglalására küldött, hanem Magyarország jó részét is mintegy Szulejmán kénye-kedvére hagyta.⁶²

Halhatatlan Isten! Hol van az emberben ekkora uralomvágy, ekkora szomjúság a népek felforgatására és ki vágyik ilyen mohósággal a kiontott vérré? Hiszen jól látjátok, hogy még ma is, az egykori dicső királyság maradványát, aminek a védelmével dicsekednek, milyen hozzáértéssel és milyen felkészültséggel védelmezik. Amit a török nem ér el, azt a német pusztítja, rombolja és tünteti el, az ország belsejét sanyargatva. A legjobban afőlött csodálkozok, hogy noha jól tudják, hogy Magyarország elestével ők is elpusztulnak, semmivel sem izgatja őket jobban, hogy ezt a pajzsot és bástyát megvédjék. Bár lángokban áll a szomszéd fala, nem foglalkoznak vele, hogy mi lesz a mellette lévő házakkal.⁶³ Azt gondol tehát, hogy azok, akik a saját pusztulásukkal szemben ilyen közönyösek, ha a másik bajban van, nemhogy segítséget adnak, de akárcsak elgondolkoznak is? Még friss az emlék, hogy micsoda ígérekkel, mennyi adománnyal és mekkora megalázkodással vettek nyolcéves békét Murád szultántól, szégyenszemre és a világ döbbenetére, hiszen a béke alatt a fényűzésre és semmittevésre pazarolták el a háborús költségeket.⁶⁴

S ki nem látja, hogy a németek mindig csak haszontalan dolgokkal foglalkoznak? Most is, összeesküdve néhány fejedelemmel, a francia ügyekbe ártják magukat, mindenki jogába beavatkoznak, elhanyagolják a saját érdeküket és

⁶⁰ Az 1526. november 11-én királlyá koronázott Szapolyai 1527 végén Ferdinánd támadása miatt Lengyelországba menekült, trónjára az 1529-ben Magyarországra hadjáratot vezető Szulejmán helyezte vissza.

⁶¹ 1541-ben, János király halála után Ferdinánd hadjáratot indított Buda elfoglalására.

⁶² Ez így nem teljesen igaz, Ferdinánd 1542-ben újabb sereget küldött Buda elfoglalására, azonban ez a hadjárat is kudarcot vallott. A török fogságba esett német zsoldosok Gellért-hegyen történt lemészárlása a korban közszájon forgó történet lehetett, vö. *Kovacsóczy Farkas kortörténeti felfeljegyzései (1563–1567)* = *Lymbus*, 2012–13, 57–95; 63.

⁶³ Hor. Ep. I, 18, 84–85: Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet/et neglecta solent incendia sumere uires.

⁶⁴ Az eredetileg II. Szelimmel (1566–1574) 1568-ban drinápolyi megkötött békét a bécsi udvar 1577-ben, 1584-ben és 1590-ben újította meg III. Murád szultánnal (1574–1595). A hadikiadások csökkentése az 1570-es 1580-as években magyar részről is visszatérő panasz volt.

mással törődnek, persze sikertelenül.⁶⁵ Most lenne rá szükség, hogy testvérüknek Fülöpnek, a spanyol királynak valamilyen segítséget küldjenek, mert Flandriában próbálkozik, bár nem jut sokra.⁶⁶ tartok tőle azonban, hogy ugyanúgy nem segítenek majd neki, ahogyan magukon, vagy más tartományokon sem, amelyek a segítségükre szorulnak. Ezek után tehát, ha a német bármilyen kései segílyt is nyújt majd a bajba jutott Erdélynek (amit kötve hiszek), ki gondolhatja azt, hogy ez a segítség akkora távolságból időben érkezik majd, és akkor jön, amikor szükség lesz rá? A török és tatár gyors lovaikon és seregeiben bízva betör, pusztít, feldúl és elrabol mindent: hol lesz akkor még a Németföldről a szövetségesek megmentésére nehezen mozduló, teknősléptekkel vánszorgó német? Ám ha elvánszorognak idáig a ránézésre is betegségekől tizedelt ezredek és elárasztják majd a tartományt, hogy megtöltsék a hasukat és kifosszák a parasztokat: akkor fogod majd csak belátni, hogy nyúl létedre levadászott a teknősbéka.⁶⁷ A végvárakba helyezett magyar katonák ugyanis, ha elhagyják állomáshelyüket és Erdély segítségére sietnek, büntetést kapnak.

Azután az egész keresztény világ előtt ismert, hogy Ausztria hercegei milyen könnyen viszonyulnak az adott szóhoz. Miksa, Ausztria főhercege, miután a háborúban fogságba ejtették és börtönben őrizték, mit meg nem fogadott igaz hitére, és mit meg nem ígért, csak hogy szabadon eresszük? Közbenjárt érte a római pápa, esküt tett fivére Rudolf császár és más keresztény fejedelmek is, megígérve, hogy a szerződést, amelyben megegyeztünk és amit aláírtunk, minden részletében betartja, és életét, amit a lengyel nép embersége és jósága folytán visszakapott, ugyanennek a sértetlenségére és üdvére fordítja és sem titokban sem nyíltan nem kísérel meg semmit a lengyel királyság kárára. Mit tett ehelyett? Pun, sőt osztrák hittel a saját és testvérei szavát is lábbal tiporta, megszegte esküjét, amivel elkötelezte magát; kivonta magát alóla, s ezzel a könnyelműséggel nem kis bélyeget égetett testvére, Rudolfra és a többi keresztény fejedelemre.⁶⁸

Hogy mennyire lehet hinni ezeknek az osztrák hercegeknek? Spanyolország

⁶⁵ Zamoyski itt valószínűleg a IV. Henrikkel szemben a katolikus liga és a spanyol udvar által a francia trónra jelölt Izabella Klára infánsnő (II. Fülöp és Valois Erzsébet lánya; 1566–1633) és Ernő herceg tervezett házasságára céloz. A házasságból végül nem lett semmi, Henrik éppen 1593 nyarán tért át a katolikus hitre és biztosította be ezzel a trónját.

⁶⁶ A spanyolok Párma hercege, Alessandro Farnese németalföldi kormányzósága alatt (1578–1592) kezdetben sikereket értek el, így egész Flandriát és Brabantot visszafoglalták. Az Armada pusztulásával (1588) a tengeri utánpótlás lehetőségétől elvágvá, illetve a Franciaországban kialakult helyzet miatt kétfrontos háborúra kényszerítve az 1590-es évek elejére már védekező pozícióba kényszerültek a mind erősebb és aktívabb hollandokkal szemben. Farnese utóda a kormányzói székben Péter Ernő, Mansfeld-Vorderort grófja volt (1592–94), akit Rudolf császár két öccse, Ernő főherceg (1594–95), majd 1596-tól Albert főherceg követett; ez utóbbi 1598-ban vette feleségül a fent már említett Izabella Klára infánsnőt.

⁶⁷ Utalás a nyúl és a teknősbéka ezöpusi meséjére.

⁶⁸ Miksa főherceget (1558–1618) a lengyelországi Habsburg-párt Vasa Zsigmonddal szemben hívta meg a trónra, amit fegyveres erővel próbált elfoglalni 1587 végén. Krakkót sikertelenül ostromolta, csapatai 1588 januárjában a byczynai csatában vereséget szenvedtek, ő maga fogságba esett,

királya, Fülöp, a saját nagybátyjuk az ékes példa erre.⁶⁹ Ezek a főhercegek már régóta azon mesterkednek és minden erejükkel azon vannak, hogy Flandria hercegségét és vezetését Fülöp valamelyikőjükre rábizzza, s más fejedelmek is szakadatlanul közbenjárnak az érdekükben, de Fülöp mégsem tett eleget ezidáig egyikük kérésének sem. Ha a saját nagybátyjuk és családtagjuk sem képes bennük megbízni, mivel arra gyanakszik, hogy be fogják csapni (csak olyannak hisz ugyanis, akiről azt gondolja, hogy szavának áll), akkor te egy ilyen kétes kimenetelű ügyben hogyan adhatsz hitelt a szavuknak, esküdjének bármire is? Ráadásul nem is biztonságos titkos tárgyalásokba bocsátkozni velük, legyen bármennyire tisztességes és üdvös a cél, hiszen állhatatlanok és könnyen megváltoztatják a véleményüket, így egyáltalán nem tudod megmondani, hajlanak-e egyáltalán valamilyen egyezségre, vagy nem akarják betartani a szavukat.

Erre számtalan példa van. Magyarország királya János, a mi Zsigmond királyunk egykori sógora, tisztességes és mindkét fél számára előnyös alkut kötött Ferdinánddal, mely szerint a kereszténység üdvére végre felhagynak az egymás iránti háborúval. De hogy Szulejmán török szultánt a titokban kötött szerződés ne háborítsa fel, mindketten esküt tettek a szentírásra, hogy Károly császáron, János magyar, Ferdinánd cseh és Zsigmond lengyel királyon kívül minderről senki nem tudhat. Mit tett ezután Ferdinánd? A titokban szentesített, aláírt és lepecsételt békeszerződést (és a német király ezzel nemcsak bosszúságot okozott Jánosnak, hanem veszélybe is sodorta őt) Szulejmán előtt feltárta, neki átküldte, királyi személyhez legkevésbé sem méltó és örökre szégyenletes könnyelműségről téve tanúbizonyságot, Jánosnak pedig ezután csak sok arannyal és nem kevés vesződéssel sikerült Szulejmán előtt tisztáznia magát.⁷⁰ De Ferdinánd fia, Miksa is az állhatatlanság hasonló vétkével szennyezte be a császári nevet.⁷¹ Nagybátyád, a boldog emlékezetű István, kedves rokon, mikor Lengyelország királyának választották és megkoronázták,⁷² a tanácsadói tudta nélkül (ti. hogy tanúk híján minden titokban maradjon) saját kezű levelet írt Miksának, amelyben felpanaszolta neki Magyarország nemzetének és honfitársainak szerencsétlenségét, a török zsarnokságtól való elnyomatásukat, mint olyan fejedelem, aki szereti hazáját és az övéi iránti szeretet joggal indítja arra a kérdésre: miképpen lehet Magyarországot a régi állapotába visszahelyezni? Miként lehet kiűzni a törököket az ország belsejéből, vagy legalább a királyság végvárait, amelyek tekintélyes számban maradtak meg, miképpen lehetne megvédeni? Mindezekről komoly

ahonnan csak egy év múlva szabadult, miután a pápa, V. Sixtus követítésével kötött szerződésben lemondott mindennemű lengyel trónigényéről. Bátyja II. Rudolf császár (1576–1612) volt.

⁶⁹ II. Fülöp (1556–1598) spanyol király, V. Károly fia.

⁷⁰ A váradi békéről van szó (1538); a szereplők: V. Károly német-római császár, I. Ferdinánd magyar és cseh király, I. Zsigmond lengyel király, I. Szulejmán szultán és Szapolyai János magyar király.

⁷¹ II. Miksa német-római császár (1564–1576), I. Miksa néven (1563-tól) magyar és (1562-től) cseh király.

⁷² Báthoryt 1575. december 14-én választották, 1576. május 1-én koronázták meg. Miksa 1576. október 12-én halt meg.

megbeszéléseket kellene folytatni a többi keresztény fejedelemmel, írta, és egye-
síteni az erőket és terveket, illetve kizárólag Miksának katonai szövetséget is
ajánlott. Ezt az őszinte és titokban írt levelet – mivel cseppet sem tartott tőle,
hogy elárulják – elküldte neki, és javaslata valóban a kereszténység üdvére, hasz-
nára és tisztességére szolgált. És mit tett Miksa? Ugyanazt, amit az apja: István
király tervét a török szultán előtt felfedte, a tőle kapott, saját kezével írott levelet
ennek továbbküldte, meggyőződésem szerint abból a célból, hogy állhatatlansá-
gát a török szövetség szolgálatába állítva vegyen bosszút azért, hogy gondatlan-
ságának köszönhetően kiénekeltek a szájából a sajtot, azaz a lengyel koronát.⁷³
Ezzel pedig nem kis veszélybe sodorta úgy a királyi felséget, mind pedig e ki-
rályság egészét. Mindezen a jó király olyannyira felháborodott, hogy a császár
állhatatlansága feletti elkeseredését szívesebben cserélte volna fel a halállal is, ha
Isten nem határozott volna másként. S én tanúsíthatom a legjobban, hogy milyen
keserű és fájdalmas szívvel viselte a királyi nevét ért gyalázatot és a méltatlan és
hitvány árulást súlyos panasszal vitte volna a pápa és más keresztény fejedelmek
elő, ha a következő évben a császár oly szégyenletes ármánykodására (amelyben
ezek a fejedelmek mindig élen jártak) nem tett volna pontot a hirtelen halál, ami
után a kiváló király ennek emlékét bemocskolni vagy a szellemével tovább bír-
kózni már nem akart. Még ezelőtt azonban egy keserű és szemrehányó levelet
írt Miksának, amelyre ez úgy válaszolt, hogy csak még több okot adott magának
a szégyenkezésre, de bűnének az elkendőzésére vagy mentegetésére már semmi
lehetősége nem volt ezután. A levélben ugyanis (amit még őrzök), ezek voltak
a saját szavai: „mindezeket márcsak a barátság miatt sem cáfolom”.⁷⁴ Úgy vé-
led tehát, felséges fejedelem, hogy a segítség bármiféle reményét vagy bizalmát
is érdemes azokba fektetni, akik a kereszténységre nézve ilyen üdvös és súlyos
ügyekben ilyen hitványul, szánt szándékkal csálnak, a szövetséges fejedelmek-
ket megvezetik, becsapják, elárulják, kiszolgáltatják és rút hitszegéssel eladják
az ellenségnek? Képes lennél megbízni bennük, veszélyes és kétséges helyze-
tedben számítanál azok segítségére, akik dinasztiád és dicsőségedet iránt mindig
a legellenségesebbek voltak? Amit nagybátyáddal, a dicső emlékeztű királlyal
szemben mesterkedett, ugyanattól kell neked is tartanod; vigyázz tehát, hogy ha
segítségül hívod a németet, nehogy csaláson érd. De hitszegésére bizton számít-
hatsz, amint nyíltan a török ellenségének vallod magad: sohasem fog annyi pénzt
és segítséget küldeni, amennyi a háború kharübdiszéhez elég lenne, sem kato-
nát, sem fegyvert, sem ágyút, ami egy hadjáráshoz elengedhetetlen. Végül pedig
az történik majd, hogy ott maradsz egyedül, a háború örvényében kiszolgáltatva
a török kénye-kedvének, a német pedig csak röhög majd rajtad. Soha nem bízz
annyira az idegen népek nyújtotta segítségben, hogy az irántuk érzett bizalmad-
dal a saját és a tied megmenekülését tedd kockára.

Azután az sem nyilvánvaló előtted, ami pedig mindenki számára szemmel
látható, világos és kézzelfogható. Tartományodnak a német kezdettől fogva titkos

⁷³ Utalás a holló és a róka meséjére.

⁷⁴ Miksa és Báthory István levele sem maradt fenn.

vetélytársa és komoly ellenfele volt, ez előttem annyira biztos, amennyire bizonyított is. Hányszor próbálkozott a német a töröknél és könyörgött neki, hogy Erdélyt, amit elveszített, visszakapja, és álnok mesterkedése kis híján sikerrel is járt, és téged és királyságodat – ahogyan egykoron Budát és a két János királyt – nyilvánvaló veszélybe sodorta. Ezen mesterkedett már Miksa császár is korábban, Bekes Gáspáron keresztül, hogy nagybátyádat, a dicső emlékü fejedelmet, de még nem megválasztott lengyel királyt Erdély birtokából elűzze, a tartományt csellel és fegyverrel elfoglalja, s hogy a csalással és erőszakkal szerzett zsákmányt mintegy kedvére kifoszthassa.⁷⁵ De ma is, Rudolf császár mit meg nem tesz és mit el nem követ, hogy az apjától be nem cserkészett prédát a török segítségével a saját uralma alá hajtsa, és azt az adót, amit jelenleg Erdély fizet a töröknek, a kétszeresére-háromszorosára emelje?

Nincs tehát más út, a tartomány megőrzésének és megmentésének nincsen más eszköze, minthogy a korábbi fejedelmek nyomdokain kell haladni, és amiképpen ők ezidáig gondoskodtak Erdélyről, ugyanúgy ezután is a béke, a szövetségkötés és egyetértés kapcsával, valamint az adók befizetésével kell a jövőről gondoskodni. Arannyal és ezüsttel kell az ellenséggel megküzdeni, úgy vélem; pajzsra és sánkra van szükség, nem olyan fegyverekre, amelyek felingerlik az ellenséget. Az a tanácsom tehát, hogy ne hadüzenetről, hanem békekérésről hozzatok határozatot. Ha a török valamit sérelmez, akkor szerintem engeszteléssel, kéressel, megvesztegető ajándékokkal és efféle szolgálatokkal kell kiengesztelni, legalábbis addig, amíg az égiek meg nem elégelek mindezt, és nem teremtenek arra alkalmat a keresztény fejedelmeknek, hogy az annyi országot fenyegető dühüket elűzzék. Egyedül ezt az utat használták a dicső János király fia és Izabella királyné is, hogy kiengeszteljék a törököt, és Erdély ne pusztuljon el idő előtt. Hogy ezt elérjük a töröknél, úgy vélem a szövetséges és baráti királyok közbenjárására lesz szükség, akik valamennyire tudnak rá hatni. Jól emlékszem, mikor Párizsban tanultam, Izabella, Magyarország királynéja és Erdély fejedelme, kiváló emlékeztető atyádat, Báthory Kristófot küldte követségbe Henrik francia királyhoz, hogy a király közbenjárásával, aki Szulejmánnál nagy becsben állt, érje el, hogy ügye és tartománya védelmet kapjon.⁷⁶

A mai időkben a keresztény királyok közül a legmegfelelőbb és legalkalmasabb személy, akit szövetséget ígérve meg lehetne kérni a sértődés elsimítására (már ha manapság ilyen esett meg a török és az erdélyiek között), Erzsébet angol királynő, akinek akkora megbecsültsége és tekintélye van a töröknél, hogy szinte

⁷⁵ Bekes Gáspárt (1520–1579) Báthory Istvánnal szemben támogatta a bécsi udvar, ahová 1573-ban elmenekült Erdélyből, majd 1575-ben csapatokkal tért vissza, de Kerelőszentpálnál vereséget szenvedett. Báthory 1576-ban kegyelmet adott neki és a szolgálatába fogadta. A danzigai majd livóniai hadjáratokban a király egyik legjobb hadvezére volt.

⁷⁶ Báthory Kristóf (1530–1581) Báthory István későbbi fejedelem bátyja 1557-ben járt Izabella királynő megbízásából Párizsban, hogy II. Henrik (1547–1559) közbenjárását kérje a töröknél Lipppa, Becskerek és Temesvár visszaszerzésének ügyében.

semmi nincs, amit a közvetítésével ne tudnál elérni.⁷⁷ Azt tanácsolom tehát, hogy őt keresd meg és az ő befolyását használd: amit ő akar, annak kétségtelenül fogadtatja lesz, és a királyné sem tekinti majd ezt terhesnek, sőt kitüntetésnek veszi, ha arról értesül majd, hogy az ő közreműködésére van szükség a te ügyed megoldásában és a támogatás elnyerésében; és a kölcsönös jóindulat és segítség nem is lehet jogosabb vagy komolyabb, hiszen összeköt benneteket a sors, a tartományok szerencséje, a fejedelmi méltóság és hivatal szolgálata, és ami a legfőbb: a keresztény hitben való részvételek. Meggyőződésem tehát, hogy kérésed nem fog elutasításra találni nála, csak a szándék és a készség benned is meglegyen. Nekem biztosan gondom lesz rá, jól ismerem ugyanis és kölcsönös szolgálatokat is tettünk már egymásnak, ami miatt bizonyosra veszem, hogy a segítségéhez folyamodhatunk. Azt pedig te magad is beláthatod, hogy a vele való kapcsolatból és a kölcsönös segítségből milyen hasznod származik. A tartomány évi rendes adója, amit a török hivatalnokok kapzsisága mostanáig folytonosan növelt, vagy csökkenni fog valamelyest, vagy legalább nem fog állandóan tovább emelkedni. A többi különadó és ajándék alaposan meg lesz kurtítva és a királyné közreműködésével csökkenni fog az összegük. Nem kell annyi követséget küldeni a Portára sem, és az állandó költségek, fáradozások, amivel a török falánkságát mindeddig nem tudtátok kielégíteni, s ami a legfőbb, a titkos intrikák, az ebből fakadó rettegés és félelem, amivel hitvány emberek az erdélyi névre folyton bajt hoztak, a török előtt gyanúba keverték és veszélybe sodorták, szintén alábbhagynak majd.⁷⁸ De ha mégis előfordul ilyesmi (mert gyakran elő szokott), tüstént kész lesz majd a segítség és bátran bízatsz majd a királyné védelmében és abban, hogy ő majd eloszlatja a vádakát. Mindezeket a királynő a török udvarban székelő állandó követén keresztül, valamint mindent összeszedve, az erdélyiekkel megtanácskozva és őket bevonva szerte tudja majd foszlatni, és a szövetséges fejedelmek is, akik a királyné pártját fogják, ha megtudják majd, hogy katolikus fejedelem létedre te is az ő szövetségese vagy és közös megegyezéssel a bizalmába fogadott, hasonló bizalommal, jóindulattal és kedvezéssel viszonyulnak majd hozzád is és a téged érintő ügyeket úgy kezelik majd, mintha a sajátjuk lenne. Így aztán Erdély a tökéletes boldogság legmagasabb csúcsára emelkedhet és sokáig virágozni fog. Végül pedig ne hidd azt, hogy a királynő kérése miatt a török bármilyen módon megsértődik majd, sőt jó ha tisztában vagy vele, hogy nagy becsületed lesz a török előtt, ha egy ilyen királynő segítségére számíthatsz, akit ennyire tisztelnek, és ami a legfontosabb, a régi vádaskodások, amivel a németek és más rosszakaratúak, menekült erdélyiek a rossz híreket keltették, eltűnnek majd a török szí-

⁷⁷ I. Erzsébet (1558–1603).

⁷⁸ Itt Zamoyski elsősorban Márkházi Pál tevékenységére célozhat, aki 1578-ban menekült Isztambulba, ahol már 1581-ben, Báthory Kristóf halálát követően erdélyi trónkövetelőként lépett fel. 1582/83-ban áttért az iszlámra, Ibrahim bég néven több állomáshelyen szolgált. Halálának ideje nem ismert, 1595-ben már nem él. Vö. PAPP, Sándor, *From a Transylvanian principality to an Ottoman sanjak, The life of Pál Márkházi, a Hungarian renegade* = *Chronica* (Annual of the Institute of History, University of Szeged) 2004, 57–67.

véből, vagyis ezáltal kihúzhatod és messzire vetheted az irántad keltett gyűlölet és vegyes megítélés méregfogát, hiszen látják majd, hogy a királynő mintegy kezesként és jótállóként jár közben Erdély érdekében. Mindennek az elkezdéséhez és véghezviteléhez azt gondolom, a legrövidebb és legalkalmasabb út Szászország hercegének megnyerésén keresztül vezet, akivel a rokonság és a közeli viszony miatt igen szoros a kapcsolatunk, és aki kezdeményezésünket szeretetével és jóindulatával támogatja majd meg, ahogyan én is lehetőségeimhez képest, sőt minden erőmmel és energiámmal azon leszek, hogy szorongatott helyzetekben a segítségedre legyek.⁷⁹ Kérelmed pedig a legalkalmasabb időben érkezik majd a királynéhoz, hiszen néhány hónapja múlt csak, hogy Murád török szultánnal különféle fajtájú és mintájú selyem- és gyapjuszövetet küldött, értékes festéssel, mindenféle csodálatos színben, olyanokban, amiket élő ember még nem látott; aztán különféle vésett arany- és ezüstneműt, ami sem az ajándékosztó királynéhoz, sem az azt elfogadó hatalmas császárhoz nem méltatlan; legvégül pedig Murád szultán felséges hitvesének egy művészi és kecsesen megformált, értékes és egyedi drágakövekkel ékített koronát küldött, tiszta aranyból, amit lánykorában még maga a királynő viselt. S ezeket ajándékokat olyan kegyesen, akkora örömmel és szeretettel fogadták, hogy a királynő ennél nagyobb megbecsülést és lekötöttségre már nem is vágyhatna. A török megnyeréséhez és mindazon sérelmek kiengeszteléséhez, amelyek eddig megestek, ez az út kínálkozik, ezen a közvetítőn keresztül kell békét kötni és éves követküldéssel őt kell megnyerni. Hidd el nekem, Isten segédelmével a jó szándékot végül siker koronázza majd.

Összefoglalom tehát a tanácsomat: békét kell kérned és minden erőddel a békére kell törekedned. Újra és újra csak azt mondom: ne vesd bele magad a háborúba; légy tisztában vele, hogy tartományod jelenlegi helyzete és egy bármennyire is igazságtalan béke még mindig jobb, mint egy bármennyire igazságos háború.⁸⁰ Emlékezz Sallustius mondására: „Könnyű elkezdeni a háborút, de nagyon bajos abbahagyni, nem ugyanannak van hatalmában a kezdet és a vég; belefogni akárki tud, még a gyáva is, de vége csak akkor lesz, mikor a győztes akarja.”⁸¹ Ha szabad jósolni: hamarabb hagy el majd a remény, ha ebbe belekezdesz, mintsem szegődik társadul a siker, és hamarabb kell elmenned majd Erdélyből, minthogy a háborút lezárná. Ahogyan az egykori bölcs mondta: ne piszkáld karddal a tüzet,⁸² tudd, hogy a béke minden jó dolog forrása és szülője, a háború pedig minden rossz melegágya és bölcsőbb a békeszerető fejedelem a háborút forralónál.⁸³

⁷⁹ A szász választó ebben az időben II. Krisztián (1591–1611) volt, aki apja korai halála után, nyolcévesen került a trónra. Nagykorúságáig, 1601-ig Friedrich-Wilhelm weimari herceg töltötte be a régensi tisztelet, illetve a fejedelem édesanyjának, Sophie von Brandenburgnak is jelentős befolyása volt az államügyekre. Nem világos, Zamoyski milyen rokoni kapcsolatra gondol.

⁸⁰ Erasmus, *Édes a háború a tapasztalatlanoknak* (*Dulce bellum inexpertis*, Ad. 3001)

⁸¹ A Jugurtha elleni háború, 83. Kurcz Ágnes ford.

⁸² A Diogenész Láertiosz Püthagorász-életrajzából származó mondás a sententia-gyűjtemények egyik kedvelt darabja volt, vö. 44. jegyzet.

⁸³ Erasmus, *A béke panasza; Édes a háború a tapasztalatlanoknak*

Mindezt, nemeslelkű fejedelem és kedves rokonom, az irántad érzett szeretetből írtam, s abban a reményben, hogy mindebből az adott helyzetben és időben helyes és üdvös következtetéseket vonsz majd le. Ha egy kicsit is rám hallgatsz, áldani fogod még egykor a döntésed és hálás leszel nekem; ha pedig mégsem engedsz, azt akkor is előre megmondom, kijelentem és figyelmeztetlek: semmi jóra ne számíts.⁸⁴

*

Copia literarum a Joanne Zamoyscio quondam serenissimi regni Poloniae supremo simul ac consulatissimo cancellario ad Sigismundum Bathoreum principem Transylvaniae exaratarum in occasionem quod Bathoreus a se consilium expectaverit, quidnam sibi videretur, utrum sub clientela imperatoris Turcarum more aliorum praedecessorum principum Transylvaniae perseverandum, an vero novo foedere inito patrociniū imperatoris Romani sibi sit ineundum.

Illustrissime Princeps, domine ac affinis observandissime.

Occurrunt siquidem subinde consimiles tempestates bellorum ac mutatis duntaxat personis eadem tragaediae in orbe quasi per orbem aguntur, proinde quia futuri notio mentibus humanis ignota solique Deo nota esset, necesse est consilia ex elapsis ad imminencia cavenda aut sequenda elicere, momentaque rerum gestarum ad imitationem exempli conferre. Nec enim aliud est prudentia, quam collecta acumine mentis ex praeiis futurorum providentia ac sequendi bonum, cavendi autem malum intelligentia. Et video vos arduam ancipitemque tractatu consultationem coepisse ac ob incertum rei eventum perplexitatemque consiliorum mentes in partes divisisse, nempe Christianis principibus vos agglutinare, an Turcarum foederi ut hactenus adiungere provinciam consultius sit futurum. Rem amplissima oratione proponendam in breve conferam.

Nihil esset orbi Christiano salutaris, nihil Deo et hominibus gratius, quam si principes ac reges nostri uno ore unoque sensu unitis denique viribus in Turcarum potentiam excindendam conspirarent; sed obsecro, ubi est hic sincretismus, illa animorum consensio cuius fiducia unus et alter princeps Christianus tanti rem momenti captare ausit? Nulli magis quam nos cuperemus Turcarum tyrannidem quam longissime e liminibus nostris removeri, (qui ob locorum propinquitatem illius potentiae sumus obnoxii) sed dum singuli cunctamur universi tandem perimus, et dum manipulum sagittarum uno ille nisu frangere non posset, singillatim excerptas convellit ac conterit; et magna spes esset Turcicam potentiam, quae iam ob nostram oscitantiam et discordiam in immensum crevit, tandem debilitari fractumque iri, si principes ac reges Europaei huc animis consentirent, nec mutuis odiis exitiis bellis inter se lacerarentur ac veluti data opera latum campum in viscera Christiani orbis Turcis non patefacere. Malunt hi potius carnifices reges

⁸⁴ Az eredetiben: evangelia inde non immolabis – a Caelius Rhodiginustól származó adagi-
ummal Zamoyski a makedónokkal szembeni óvatos és mérsékelt, i.e. IV. századi athéni politikust,
Phókiont állította mintegy utolsó példaként Báthory Zsigmond elé, lásd 45–46. jegyzetet.

et principes pestem omnem et exitium in capita alter alterius devolvere, quam exiguum virium aut bonae mentis partem in salutem publicam conferre. Malunt alii alium bellis confodentes perdere simul et perire, quam iuratum nominis Christiani hostem illis ipsis armis lacessere.

30 Inter haec Turca non deest sibi, occasiones ab istis datas sedulo arripit, arreptis utitur quantum potest ac propediem, nisi sero experrecti fuerimus, non ut ille olim Capuae deliciis enervatus, iste multis fretus viribus, in Capitolio prandebit. Deploratum itaque video, non solum aliquid auxilii, sed vel sane consilii ab istis nostris exspectandum esse, nisi forte a carnifice misericordiam, a latrone tute-
35 lam sperare possis. Abi igitur nunc, involve te acerbo et ancipiti bello, omnes opes omnia bona in spem publicae salutis effunde; Te, Regnum tuaque omnia in fortunae aleam conice; ubi tandem habebis opis aliquid et praesidii? Ubi tutum receptum? Immo, ubi miserationem tantum et malorum levamen aliquod?

Denique non video quid opis et praesidii a Germano sperare possis princeps
40 nobilissime, quantumlibet illi arctissimo foedere te coniungas, eius fiducia te in vastum Turcarum bellum ingurgites. Ita enim illi sunt molles, enervati otio, ita luxuri diffuentes, ut Teutonides dici quam Teutones possint. Certe multum mutati a prisco Hectore, a maiorum suorum moribus, tantum abest, ut res magnas agere possint, ut ne bonas quidem et ad salutem suam necessarias videant; e fungeno
45 sunt genere, capite se totos tegunt, pulverem et solem aciemque castrensem eos ferre non posse, umbracula pileorum lateque patentes chartotearlacinae quas populatim gestant sat argumento sunt. Deinde fide mihi, ingentem habent habendi sitim, immensam avaritiam pecuniaeque per fas ac nefas congerendae studium, adeo pene ut ipsam animam venalem habeant si licitorem inveniant. Si quid in
50 illis esset animi ac virium profecto in sua tutanda converterent.

Nunc videamus, quam molli brachio vel domestica mala curent. Pro fortitudine qua se ne Achili quidem cedere iactitant, inertiam et mollitiam animi ad res gerendas adferunt. Unum illis est studium bellique gerendi ratio cuniculis et vaframentis nuptiarumque lenociniis aliorum principum regnis insidiari, quibus
55 artibus sese iam pene in omnem Europae partem insinuarunt; comediam acturi in tragicis catastrophis fabulam tractant et terminant. Pro his valete et plaudite; ubi rem ipsorum flagitio pessundatam vident, vos male valete et perite, denunciant. Cupiditates suas non regnorum occupatione sed eorum excidio finiunt. Testis est horum praeter alia regna clarissima olim Hungariae regia Buda adeoque tota Hun-
60 garia – funeste quidem ad recordationem exemplum sed ad documentum memorabile – quam pestilentissima Ferdinandi primi ambitio in Turcarum voraginem praecipitavit, dum nuptiarum machinamentis et frivolis pactis liberam eligendi regis potestatem Hungaris eripere conatur, ac tandem Joannem rite et legitime electum regem per vim ac nefas regno frustra spoliavit, cuius vitae et innocentiae
65 nisi nostra Polonia perfugium praevisisset, iam tum de regio sanguine actum fuisset. Et sopita aliquantum postea non extincta de regno Hungariae controversia idem Ferdinandus, quod in patrem Johannem machinatus erat, in filio eius perfecit aggressius infantem in crepundiis vagientem et imbellem reginam: fortissimus

bellator non tantum suum exercitum, quem Budam expugnatum miserat, sed et Hungariae bonam partem, veluti per manus Solymano evertendam reliquit.

Per Deum immortalem! Quae est in homine ulla tanta regnandi libido, tanta populorum evertendorum sitis, tam avida sorbendi cruoris libido? Et videtis etiamnum reliquias florentissimi istius regni, cuius tutelam illi sibi arrogarunt, qua dexteritate, quibus praesidiis defendant? Quidquid Turca involare non potest, Germanus in viscere eius, regnum exercens proterit, vastat, diripit. Praecipue autem haec me tenet admiratio, quod cum videant Hungaria sepulta ipsos quoque perituros, nihilo tamen cupidius in tutando hoc vallo, hoc clypeo sunt solliciti; ardente intergerino pariete quid de contiguis ipsorum aedibus fiat, non curant. Putasne igitur, qui de sua ipsorum pernicie tam sunt securi, de alienis malis ullam, non dico auxiliandi spem, sed vel cogitationem suscipere posse? Recentibus in memoria est, quantis pollicitationibus, quanta donationum mole quidem pene suppliciter octo annorum proximis annis ab Amurate Caesare redemant, ad ruborem usque et stuporem scilicet, ut interea in luxu et otio id quidquid est feriarum a bellis traducerent.

Iam vero quis non videt Germanos inutilibus in rebus semper occupatos esse? Nunc iterum, cum nonnullis principibus conspirantes Gallicis rebus sunt intenti, in omnium iura se insinuant, neglectis propriis aliena negotia curant, et quidem nullo cum successu. Nunc sane imprimis esset opus, ut fratri Philippo regi Hispaniae aliquo auxilio succurrant, movet enim ille (sed parum promovet) res Flandricas: ast vereor, ne tam in illis in suppetias veniant quam sibi, vel aliis provinciis tutelae eorum innitentibus. Deinde etiamsi aliquid seriae opis et auxilii Germanus Transylvaniae laboranti moliretur (quod ego mihi persuadere nequeo), quis putet eius auxilium in tanto loci intervallo tempestivum fore, ac cum summa necessitas tulerit, praesentaneum periclitanti Transylvaniae fore? Incurret Turca et Tartarus pernicibus equis et copiis fretus, vastabit, aget, auferet omnia; ubi tum miles Germanus e Germania tardo molimine, testudineoque gradu ad salutem sociorum irrepens? Et si irreperant semiregimenta (ut illi videant) enecta morbo ad pascendum ventrem deglubendosque rusticos in provincia infundentur, ac tum demum senties te testudine leporem venatum esse. Nam Hungari milites in limitaneis praesidiis positi, statione sua deserta sane Transylvaniae opitulari piaculum esse ducent.

Praeterea universo orbi Christiano notum est, quam sint leves Austriaci principes in cunctis promissis. Maximilianus archidux Austriae iure belli a nobis captus ac in custodia habitus, quibus non votis se adstrinxit, fidem suam obligavit, promissa quae non fecit, ut salvum illum missum faceremus? Intersessit pro eo summus pontifex, iuravit et Rudolphus Caesar frater germanus, iurarunt alii principes Christiani spondentes pacta conventa, in quae nos cum illo conveneramus, summa religione illum ea conservaturum sarta tectaque habiturum, vitam quam Polonici populi humanitate ac bonitate acceptam referret, in eiusdem incolumitatem ac salutem impensurum, nihil adversus regnum Poloniae clam vel palam unquam attentaturum. Quid vero praestitit? Punica imo Austriaca religione tum suam, tum fratrum suorum fidem destituit, rupit, corruptit, sacramento iurisiuran-

di, cui dicundo obligatus erat, se subduxit, qua sane levitate non levem notam pontifici, Rudolpho fratri ac aliis Christianis principibus inussit.

Quantum istis Austriacis principibus fidei sit habendum? Philippus rex Hispaniae frater eorum consanguineus satis ostendit. Iam pridem isti archiduces in eo laborant summoque studio contendunt, ut ducatum et administrationem Flandriae Philippus rex horum uni committat, eoque nomine alii quoque principes horum studia promovere apud illum non desistunt necdum tamen Philippus ullum eorum compotem voti fecit. Si frater eorum cognatus credere illis non potuit, quia non fore fideles suspicatur (nemo enim credit nisi ei, quem fidelem putat), quomodo tu in dubiis rebus tuis illis vel iuratis fidem tribues? Ad haec non est tutum cum illis clandestina inire consilia, quantumvis honesta ac salutaria ob inconstantiam et mobilitatem eorum, plane ut non facilius dixeris proclivioresne hos principes ad quodlibet pollicendum, quam ad promissis non standum esse?

Non desunt exempla. Joannis rex Hungariae Sigismundi regis nostri olim sororinus, honesta ac utrique parti salutaria pacta cum Ferdinando pepigerat, quibus continentia inter se bella bono reipublicae Christianae tandem sopiantur, ne vero iis pactis Sulimanum imperatorem Turcarum offenderet tam clandestine tactis utrinque sacris inita erant, ut praeter Carolum caesarem, Joannem Hungariae, Ferdinandum Bohemiae et Sigismundum Poloniae reges, nemo homo eorum conscius esset. Quid posthaec Ferdinandus? Sancte et secreto confectas, consignatas, obsignatasque pacis et foederis tabulas (quibus non invidiam tantum sed et in discrimen nequitia regis Germani caput Joannis induceret) ad Solymanum patefecit et transmisit, pudenda ad omnem posteritatem ac minime persona regia digna levitate, quod crimen postea Joannes multo auro multisque intricacionibus apud Solymanum deterisit. Sed et Maximilianus Ferdinandi filius consimili inconstantiae nota caesareum nomen maculavit. Divus Stephanus in regem Poloniae electus et coronatus, patruus tuus, affinis carissime, dederat ad Maximilianum litteras sua ipsius manu scriptas ac nemine consiliorum conscio (quo scilicet remotis arbitris secretino ea inter se manerent), in quibus literis Hungariae gentis, popularium suorum afflictae fortunae, oppressionisque regni a tyrannide Turcarum commiserabatur, tamquam iustus et patriae suae amans princeps suorumque amore permotus. Quomodo nimirum Hungaria in pristinum statum reponenda? Quomodo Turca hostis e visceribus eius esset amovendus, aut saltem confinia regni praesidia, quae ea amplitudine eius nunc essent residua, defendi possent? Proinde communicatis viribus ac consiliis cum reliquis Christiani orbis principibus ad seriam ea de re meditationem suscipiendam, societatemque belli gerendi unice illum invitabat. Haec ita sincere secreteque scripta (cum optimus et fortissimus rex nullam fandis suspicionem metueret) cum Maximilano communicaverat, et haec erat consultatio Christiano orbi utilis, salutaris et honesta. Quid Maximilianus fecit? Idem, quod parens suus: Stephani regis consilia Turcarum caesari detexit ipsiusque divi regis manum ad illum detulit, credo ut ob ereptum corvo hianti Polonicum sceptrum incurias suas per Turcam fidem, scilicet inconstantiae suae ministrum ultum iret, nec leviter sane cum regiae eius majestatis, tum universi regni huius status eo nomine periclitatus est. Haec res tam indigna

visa est optimo regi, ut eam animi aegritudinem, quam inconstatia caesaris conceperat, paratus fuisset cum morte commutare, nisi Deo aliter visum fuerit. Huius rei ipse sum certissimus testis, quanta animi acerbitate ac dolore inflictam regio nomini iniuriam tulerit, et iam huius tam atrocis fraudis iniquitatem gravi querela
160 ad pontificem maximum aliosque christiani orbis principes deferre paraverat, nisi in sequenti anno ipse caesar tam pudendae fraudis architecturam (qua illi principes semper fuere famosi) repentino obitu clausisset, cuius manes non putavit rex postea optimus ulla ignominiae macula aspergendos esse, cum larvisque eius luctandum. Scripserat tamen iam antea ad Maximilianum non sine felle et
165 aceto, ad quae ille ita respondit, ut ad ruborem multum materiae, ad inficiationem crimenque depellendum nihil facultatis habuerit, in cuius epistula (quam adhuc servo) haec ipsissima sunt verba: haec, inquit, propter amicitiam non refutabo. Putasne igitur, princeps illustrissime, aliquem spem ac fiduciam salutis et praesidii in iis ponere, qui in tam gravibus ac salutaribus negotiis data opera rem Christianorum tam turpiter fallunt, socios principes seducunt, decipiunt, destituunt,
170 hostibus tradunt, denique turpi perfidia produnt? Potesne tibi in animum inducere aliquid firmamentum aut opis in dubiis aut arduis rebus tuis Te ab iis accepturum, qui domesticae gloriae tuae ac tuorum fuerunt semper infestissimi? Quod tuo patruo inclitae memoriae regi machiantus est, idem tibi timendum ab eo est, ac dum
175 auxiliatorem invocas Germanum, circumspice, ne experiaris fraudatorem. Sed perfidum illum tibi fore certo pollicearis certe ubi te semel hostem Turcae professus fueris, nunquam tibi tantum opis ac pecuniae suppeditabitur, quantum ad illam bellorum charybdim fuerit satis, non milites, non arma, non tormenta, quae usus castrensis deposcit; tandem fiet, ut in media bellorum voragine destitutus
180 Turcae praedae, Germano ludibrio relinquareis. Nunquam in adventitiis aliarum gentium auxiliis tantam spem colloces, ut eorum fiducia salutem tuam et tuorum in discrimen coniicias.

Postremo ne hoc tibi palam est, quod in conspectu, in ore, in oculo omnium est. Provinciae tuae gravem aemulum ab initio clandestinumque competitorem semper Germanum fuisse, hoc mihi tam certum atque imploratum est, quidem quod
185 certissimum; quoties Germanus dedit operam apud Turcam, summisque precibus contendit, ut Transylvaniam tibi ereptam ipsi regendam tradat, cuius flagitiosa machinatio parum abfuit, quin Te ac Regnum tuum, prout Budam olim ac utrumque Joannem Hungariae reges in manifestum discrimen induxerit. Id machinatus est
190 iam pridem per Gasparum Bekes ipseque idem Maximilianus caesar, ut patruum tuum divae memoriae principem nondum regem Poloniae electum e Transylvaniae possessione deturbaret, fraude et armis provinciam occuparet, ac veluti partam per vim ac dolo rapinam suae libidini obnoxiam faceret. Et hodie Rudolphus caesar, quem non lapidem movet, quid non agit, ut frustra captatam a parente suo
195 praedam Turcarum beneficio suae potestate adiungat, ac anniversarium tributum, quod hodie Transylvania Turcae pendit, duplicatum triplicatumque ipsi persolvat?

Nulla ergo via alia, nullum remedium servandi eam provinciam ac in tutum reponendi superest, quam ut priorum principum vestigiis insistatur, et quibus illi modis saluti Transylvaniae hactenus consuluerant, nunc quoque pacis, foederis,

200 concordiaeque vinculo tributorumque pensione consulatur ac prospiciatur. Au-
 reis argenteisque hostes pugnandum censeo, clypeum, caespitem aliaque tutandi
 nostri, non hostem lacessendi instrumenta inducenda suadeo, ad pacem depre-
 candam, non ad bellum denunciandum consilium captandum esse moneo. Si quid
 205 apud Turcam offensum est, placamentis, precibus, munerum lenociniis aliisque id
 genus officiis obliterandum esse sum auctor, tantisper dum caelestium indignatio
 opportunitatem aliquam ad illorum rabiem cervicibus tot regnorum excutiendam
 regibus et principibus Christianis suppeditaverit. Hac una via divi Joannis regis
 filius et parens eius Isabella regina (Transylvania ne ante tempus periret) usi sunt
 210 Turcam sibi placatum habuere. Ad haec apud Turcam impetranda, amicorum re-
 gum foederatorum, qui apud illum non nihil possunt, deprecatione ac ministerio
 utendum censeo. Memini ego, dum Parisiis operam literis darem optimae memo-
 riae parentem tuum Christophorum Bathorem ad Henricum regem Galliae ab
 Isabella regina Hungariae et Transylvaniae principe oratorem missum esse, eoque
 rege internuntio ac deprecante, qui apud Sulymanum multum poterat, causam
 215 suam provinciaeque suae tutelam procurasse.

Iam vero hac tempestate neminem regum Christianorum tam aptum, tamque
 convenientem ad reconciliandam offensam criminis (si quid forte in hac tempo-
 rum novitate inter Transylvanos et Turcam intercessisset) cum fidelitatis et obse-
 quii promissis deprecandum esse existimo, quam reginam Angliae Elisabetham,
 220 quae ita gratia atque autoritate et existimatione apud Turcam hoc tempore pollet,
 ut nihil ferme sit, quid illa mediante impetrare non possis. Eam itaque quidem pri-
 mum tibi requirendam eiusque opera utendum suadeo; quidquid illa velit, procul
 dubio effectui dabit, nec gravatim id a se regina obtineri patietur, imo honestum
 sibi ac honorificum ducet, si operam eius in causa tua sublevanda et patrocini-
 225 nio eius promovendo requisitam esse cognoverit, nulla enim neque iustior neque
 gravior causa mutui auxilii ac benevolentiae esse potest, quam coniunctio sor-
 tis, eadem provinciae fortuna, tum vero principalis fastigii atque officii societas,
 et quod multum est, eiusdem Christianae religionis participatio. Spem do ego
 et recipio, non fore irritam hac in parte tuam apud illam petitionem, modo velis
 230 ac animum huc inducas. Saltem mihi curae erunt, intercedit enim mihi cum illa,
 vetus ac sancta notitia, summaque utriusque officiis constituta necessitudo, ob
 quam certa confidentia operam eius expetere ac deprecari poterimus. Caeterum
 quae ex hac cum ipsa necessitudinis coniunctione et officiorum communicatio-
 ne proveniant commoda, tu ipse considerabis. Ordinarium tributum provinciae,
 235 quod hactenus pro avaritia primatum Turcarum variis accessionibus accrevit aut
 nonnihil elevabitur, aut certe assiduus incrementis non augebitur. Aliae extraordi-
 nariae pensiones et donaria multa decessione circumcidentur, in angustioremq
 summam regina contendente rediguntur; cessabunt crebrae ad Portam legationes,
 labores, assiduae impensae, quibus hactenus Turcarum voraginem explere non
 240 potuistis, et quod multum est, clandestinae machinationes, atque ex iis proman-
 tes trepidationes et metus, quibus perfidi ac malevoli homines Transylvanico no-
 mini negotium subinde facessunt, eiusque fortunam apud Turcam in discrimen et
 suspicionem vocant plurimum imminuentur. Siquid autem eiusmodi occurret (oc-

curret enim quam saepissime) protinus paratum refugium et fiduciam in reginae
245 patrocínio et talium criminum per illam depulsione collocabis, quae omnia per
oratorem suum in Turcarum regia continue residentem collatis et communicatis
cum Transylvanicis inter se operis et consiliis regina diluere ac remove poterit,
cum summo ac pene ineffabili reipublicae Transylvanicae bono. Denique foede-
250 rati quoque principes, qui regina partes favore atque auxilio foveant, ubi cognove-
rint te quoque quamvis Catholicum principem in idem foederis et mutui consen-
sus gremium adscitum esse, pari studio, favore et benevolentia te complectentur,
rebusque tuis non secus ac suis ipsorum commodis pro virili velificabunt. Ita
fiet, ut terra Transylvanica ad cumulum summae et perfectae felicitatis assurgat
ac diutissime florebit. Denique ne putes hac reginae prompta deprecatione Tur-
255 cam ulla ea ex parte offensus iri, imo scias magnam te apud Turcam initurum
gratiam, quod talis reginae, quae apud illum plurimum pollet, opera tuis rebus
consultum velis, et quod est maximum, diuturnae suspensiones quibus Germani et
alii male conciliati transfugae Transylvanos in invidiam vocant, ex animis Turca-
rum detrahentur, eoque nomine ingentem odii ac variae opinionis materiam a te
260 amovebis atque propulsabis, cum illi viderint Reginam pro Transylvania tanquam
vadem et sponsores sese obtulisse. Ad haec autem inchoanda atque consequenda
compendium aptum atque idoneum fore duco, Saxoniae ducem natu et summa
necessitudine iam pridem mihi coniunctum, qui ad summam huius voluntatem
cumulum insimul amoris ac benevolentiae magnum adiungat, nec ego tibi deero
265 pro facultate, imo quidquid in me est virium ac studii eo conferam, modo tu tibi
ipse in hoc rerum tuarum statu et discrimine ne desis. Eritque hoc tempore apud
reginam tempestiva admodum et opportuna tua petitio, nam paucis ante mensibus
ad Muratum Turcarum imperatorem diversi generis et materiae pannos holoseri-
cos et laneos pretiosis tincturis miraue colorum varietate ac novitate distinctos
270 misit, quale genus post hominum memoriam visum hactenus a nemine est, tum
vero diversae celaturae aure argenteaeque donaria, nec dante regina, nec accipien-
te tanto caesare indigna, denique coronam ex puro auro, mira artificii subtilitate
ac dexteritate conflata atque elaborata ac pretiosis gemmis unionibusque ma-
ximis illuminata, quam aetate adhuc puellari ipsa regina gestare consueverat,
275 dominae augustae Murati caesaris coniugi obtulit, quae illius munera tanto cum
favore, gratia charitateque sunt accepta, ut ad conciliandam benevolentiam, of-
ficiorumque necessitudinem iungendam nihil regina amplius desiderare potuerit.
Per hanc igitur tibi viam ad reconciliandum Turcam, omnemque offensionem, si-
quid hactenus intercessit, obliterandam patet. Haec requirenda pacis conciliandae
280 interpres, haec amicis legationibus urgenda: non deerit, mihi crede, Deo auspice
et bonis contenditibus felix successus.

Postremum tibi in compendio referam, quae volo: pacem tibi expetendam, ad
pacem totis viribus contendendum. Iterum atque iterum suadeo: noli praecipitare
in bellum, praesentem tuam provinciaeque tuae fortunam scias pacem vel iniustam
285 utiliorem esse quovis iustissimo bello. Memineris illius sallustiani: „omne bellum
facile sumi, caeterum aegerrime desinere, non enim in eiusdem potestate initium
eius et finem esse. Incipere cuivis vel ignavo licet, sed deponere non nisi cum

victores velint.” Equidem ominari libet, citius in hoc incepto Te spes, quam successus voti destituet, citius Transylvania quam bello excedes. Noli gladio ignem
 290 fodere, quod olim sapiens dixit, scias pacem genitricem ac fontem esse omnium rerum bonarum, bellum vero omnium malorum metropolim, et principem pacis amantem sapientiore[m] esse, quam bellum anhelantem. Haec ego pro mea in te fide et charitate affinis et princeps magnanime scribenda duxi, ut ex his pro re et tempore recta ac salutaria consilia expias. Si mihi momenti auscultaveris, erit de
 295 quo tibi olim gratuleris, mihi gratias agas, si non obtemperaveris, dico, praedico, denuncio: evangelia inde non immolabis.

APPARATUS

L: Kraków, Bibl. PAU, nr. 9377; cop. Lwów, Bibl. Dzieduszyckich, Ms. 134, nr. 92, fol. 811–823

B: BETHLEN 1783, 87–105 = BETHLEN 1684–1690, 430–436.

Sz: SZAMOSKÖZY 1880, 407–411.

V: VERESS, Bp., MTA KIK Ms 433, 503–520.

Titulus *add.* **L** [1] Illustrissime ... observandissime *om.* **L**, **Sz** | [4] esset] est **B**, **Sz** [5] momentaque... conferre] *om.* **Sz** [8] tractatu] *om.* **Sz** [10] an... adiungere] **Sz**; *om.* **L**, **B** [11] rem... proponendam] **Sz** rem amplissimam [18] qui ... obnoxii *om.* **L** [22] debilitari *om.* **Sz** [24] lacessarentur] lacerarent **B**, **Sz** [25] Malunt] Sed mallent **B**; Mallent **Sz** [25] carnifices ... principes *om.* **B**, **L** [27] Malunt ... lacessere] alius alium bellis confundentes perdunt simul et pereunt **Sz** [30] sibi] *om.* **B**; [31] quantum potest] *om.* **L**, **B**; sero] serio **B**, **Sz** [32] Capuae ... viribus] *om.* **Sz**; [33] video] videtur **B**, **Sz** [34] nostris] *om.* **Sz**; carnifice] feroce **B** latrone] hoste **B**; [35] nunc] *om.* **Sz** [37] ubi] *om.* **Sz**, **B** [38] aliquid] *om.* **B**, **L**; et praesidii] *om.* **B**, **L**; [39] a Germano] ab extraneis **B**; possis] possit **Sz**; [40] nobilissime] illustrissime **B**; Transylvanie **Sz**; quantumlibet ... ingurgites] ubi in vastum se Turcarum bellum ingurgitaret **Sz**; eius] quorum **B** [41] Ita ... diffuentes] ita sunt isti molles, exanimati, ita luxu diffuunt **Sz** [42] ut ... possint] *om.* **B** [43] a prisco ... moribus] ab illo Hectore **B**; possint] possent **B** [44] necessarias videant] necessarias propter similitudines videant **B**; e fungeno ... argumento sunt] qui autem castra sequi volent, illis non fungorum more capite se totos tegere, non umbracula pileorum lateque patentes causiarum lacinias gestare (quibus uti omnibus fere ubique hodie mos est) sed pulverem et solis aestum omnesque castrenses molestias perferre est necesse. **B**; [45] pulverem ... sunt] pulverem et solum (!) ferre non possunt, pilei quos popularim gestant argento (!) sunt **Sz** [47] Deinde] *om.* **Sz**; fide] vide **B**; ingentem ... sitim] ingentem ubique regnare habendi sitim **B** [49] adeo ... inveniant] adeo ut alter animam etiam venum exponeret si licitatore[m] inveniret. **B**; Si quid ... converterent] Si quibus inesset aliquid animi et virium, profecto illas ad sua tutanda aliter convertere deberent. **B** [51] videamus] videmus **Sz**; videre est **B**; vel ... curent] ubique vel domestica mala curentur **B**; vel ad sua mala propulsanda impares eos esse **Sz** [52] se ne] se complures ne **B**; iactitant] iactant **B**, **Sz**; animi] **B**, **L** *om.*; [53] Unum ... ratio] Potissima nunc bellandi ratio **B**; bellicque gerendi] gerendarum rerum **Sz**; [54] lenociniis] coloribus **L**; *om.* **B** [55] quibus ... insinuarunt] *om.* **B** in] *om.* **B**, **Sz** [56] tractant et] *om.* **B**, **Sz**; Pro his ... denunciant] *om.* **L**, **B** [59] clarissima ... quam] clarissimum olim Ungariae regnum triste quidem ad recordationem exemplum sed ad documentum memorabile, cuius primariam urbem Budam, adeoque totam Unga-

riam Sz; [60] funeste] triste **B** [61] pestilentissima ... ambitio] dissidium Christianorum **B**; primi] *om. Sz* [62] nuptiarum ... frivolis] *om. B*; pactis] punctis **Sz**; liberam ... potestatem] libera eligendi regis potestate **B** [63] eripere ... regem] impedita, Joannes rite et legitime electus rex **B**; [64] ac nefas] *om. B*; frustra] *om. Sz*; spoliat] exutus fuit **B** [65] perfugium praebuisset] receptum dedisset **Sz** [66] Hungariae] *om. Sz*; [67] idem] *om. B, Sz*; Ferdinandus] *om. Sz*; Ferdinandus rex **B**; machinatus] molitus **B**; erat] fuerat **Sz**; eius] ipsius **B, L**; [68] infantem] insontem **L**; fortissimus bellator] *om. B* [71] Quae ... libido?] *om. B*; tanta ... sorbendi] tanta regna et populos vastandi evertendique sitis, tam plena **Sz** [72] Et ... defendant?] Videmus nunc etiam reliquiae florentissimi Hungariae Regni qua dexteritate quibusque praesidiis defendantur **B** [75] Germanus] vicini **B**; in ... regnum] *om. Sz*; exercens] *om. B, Sz*; proterit ... diripit] exercent, proterunt, vastant, diripiunt **B** [77] cupidus] *om. B, Sz* [78] intergerino] **Sz**; integerrimo **B, L**; curant] vident **Sz**; [79] sua ipsorum] *om. B*; sua **Sz**; [80] suscipere posse] suscepturos **B** [81] quanta ... mole] Imperator Romanorum quantisque donariis **B**; quanta ... pondere **Sz**; quidem ... suppliciter] *om. B, Sz* [82] Caesare] *om. B*; redemant] redemerit **B**; ad ruborem ... traducerent] *om. B*; ad pudorem, eo omnino proposito ... traducere possint [85–91] Iam ... innitentibus] Quid vero auxilii ab aliis remotioribus vel a viciniore sperare possitis? Austria, Philippi Hispaniae et Galliae regum ac aliis aliorum rebus distractis, vos ipsi facile iudicare potestis. **B** [85] Germanos] Germanum **Sz**; occupatos] occupatum **Sz** [86] sunt intenti] est intentus **Sz** [87] et quidem] *om. Sz*; [88] imprimis] *om. Sz*; ut] si **Sz** [91] et auxilii] *om. L, B*; Germanus] extranei **B**; [92] moliretur] *om. L, B*; quis putet] putemusne **Sz** [93] eius] eorum **B**; fore] *om. B, L*; cum] *om. L, B*; tulerit] postulaverit **B**; [94] periclitanti Transylvaniae] *om. L, B*; fore] futurum **Sz**; Tartarus] Tatar **Sz** [95] vastabit ... omnia] *om. Sz*; tum miles] tunc **Sz**; Germanus ... morbo] tunc extraneus miles lento gradu ad salutem vois ferendum veniens? Et si venerit, enectae morbo semilegiones **B** [96] irrepens ... morbo] approprians? Et si appropriat enecta fame et morbo semirequirit (!) quae illi vacat **Sz** [98] deglubendosque... esse] quam bellandum in provinciam infundetur ac tunc tandem provincia sentiet se testudine leporem victam esse. **Sz** [100] praesidiis positi] fortalitiis pro praesidio positi **B**; sane] *om. L, B* [101–138] Praeterea ... affinis carissime] Ad demonstrandum autem, quam res sit periculi plena, exterorum promissis niti et quam facile pacta ac foedera firmiter etiam et sancte inita dissolvi sint solita, meminit idem Maximilianum archiducem jure belli per Polonos captum, quanta (intercedentibus pro se sponsoribus Summo Pontifice Romano, Rudolpho Caesare et aliis principibus Christianis) Polonis dum liberari ex captivitate voluisset, pollicitus fuisset, ea tamen omnia in cassum abiisse: praeterea in quantum discrimen devenerit Joannes primus Hungariae rex initis cum Ferdinando pactis, Turcis postea propalatis: denique Divus Stephanus Poloniae rex patruus tuus, affinis charissime **B** [102] Austriae] *om. Sz*; a nobis] *om. Sz* [103] custodia] vinculis **Sz** [104] quae non] *om. Sz*; salvum illum] solum eum **Sz**; Intercessit ... pontifex] *om. Sz*; [105] et] *om. L*; frater germanus] *om. L* [106] spondentes] *om. Sz*; nos ... conveneramus] ambae partes convenerant **Sz** [107] illum] *om. L* [108] ac bonitate] *om. L*; [109] ac salutem] *om. L*; nihil ... attentaturum] *om. Sz* [110] Punica imo] *om. L*; [111] fratrum suorum] illorum **Sz**; destituit] fregit **Sz**; sacramento ... subduxit] vadimonium deseruit, ac promissis quibus se obligaverat, se abduxit. **B** [118] ullum eorum] horum unum **L** [119] potuit] potest **L** [121] Ad haec] Ad hoc **V** [123] proclivioresne] proclivere ne **L** [126] pepigerat] depigerat **L** [132] et foederis] *om. L* [133] induceret] adduceret **L** [135] intricacionibus] insinuationibus **V** [139] ac] *om. B* [141] afflictiae ... regni] afflictam fortunam oppressum regnum **V** [142] suae] *om. B* [144] visceribus] viscere **V** [148] unice illum] eum **B** [148–157] Haec ita ... paratus fuisset] Haec tam sincera, secreta, Christiano autem orbi utilis, salutaris ac honesta consultatio (fortassis ut ereptum

Maximilano Archiduci per Stephanum Bathoreum Poloniae sceptrum ultum iri possit) delata ipsius Divi Stephani regis manu imperatori Turcarum detecta est. Nec leviter sane tum regia eius maiestas, tum universus regni Poloniae status eo nomine erant periclitati, unde optimus rex tantam animi aegritudinem conceperat, ut nisi Deo aliter visum fuisset, paratus fuerit propterea vitam cum morte commutare **B** [159] et ... iniquitatem] iamque eam **B**; [160] ponteficem maximum] summum ponteficem Romanum **B** [161–162] ipse ... clausisset] Maximilianus tempestivo obitu diem clausisset **B** [162] repentino] tempestivo **V** [164] luctandum] luctari **B** turbari **V** [165–167] ut ... sunt verba] quam epistolam adhuc servo **B** [168–176] Putasne igitur ... certe ubi] sed fac extraneos tibi vel maxime sinceros futuros, circumspice, ne dum auxiliatorem invocas, inimicum experiaris, dum enim **B** [170] seducunt] inducant **V** [179] tandem] ita **B**, **V**; bellorum] belli **B**, **V** [180] Turcae] Turcis **B**; Germano] vicinis **B** [182] coniicias] adducas **V** [183–186] ne hoc ... quod certissimum] hoc tam mihi quam aliis certum exploratumque est, ab initio Provinciae tuae gravem aemulum competitoremque fuisse Germanum **B** [183] ne hoc] ne dum **V** [186] Germanus] *om.* **B**; summisque ... contendit] *om.* **B**; [187] tibi ... machinatio] tibi ereptam illi traderet regendam: cuius conatus parum abfuit **B** [189] machinatus ... pridem] ipsum **B** [190] Bekes] Beckies **L**; ipseque idem] *om.* **B**; caesar] ipse **B** [191] nondum] *om.* **B** [192–193] fraude ... faceret] attentavit **B** [193] hodie] hactenus **B**; [194] movet] movit **B**; quid non ... adiungat] ut Transylvaniam Turcarum beneficio suae potestati adiungat **B** [196] duplicatumque triplicatumque ipsi] duplicatum ipse **B** [200] consularum ac] ei **B** [201] caespitem aliaque] cassidem, aliaque **B**; [202] instrumenta] causa **B** [203] captandum] explicandum **B**, **V** [204] Turcam] illum **B** [205] esse sum author] statuo **B**; caelestium] coelitem **B** [209–211] amicorum ... censeo] amicorum ac foederatorum regum deprecatione et ministerio eorum, qui non nihil apud illum possunt, utendum reor **B** [214] qui ... procurasse] ut eo ... deprecatore ... procuraret **B** [217] ad ... criminis] ad reconciliandum offensaeque crimen **B**; offensionisque **V** [221] ferme] pene **B**; illa mediante] illius interventu **B** medio eius **V**; quidem ... utendum] ut quamprimum compelles, eiusque opera utaris **B** ut quamprimum tibi requirendam eiusque opera utaris **V**; [222] velit ... dabit] volet, in effectum deducet **B** velit, profecto effectui dabit **V** [224] eius] suam **B** [225] neque ... gravior] aut gravior aut iustior **B** [227] vero *om.* **B** [228] participatio] consortio **B**; Spem do] Spondeo **B** [230] Saltem] Caetera **B**, **V** [231] vetus ... notitia] iam pridem vetus ac sancta amicitia **B** iam pridem ... notitia **V**; ob quam] quapropter **B** ob quae **V** [232] confidentia] cum fiducia **B**, **V**; eius] illius **B**, **V**; [233] ipsa] illa **B** [234] proveniant] provenire possint **B**; tu ipse] tute **B** [235] pro ... primatum] per avaritiam primorum **B**, **V** [236] elevabitur] alleviabitur **L** [240] et quod multum est] quodque maioris momenti est [241] perfidi ac] *om.* **B** [243] eiusmodi] huiusmodi **B**, **V**; [244] enim] autem **B** [252] velificabunt] studebunt **B**, **V** [253] assurgat et florebit] assurgat et floreat **B**, **V**; [254] prompta] pro te **B**, **V** [257] et quod ... conciliati] Nec minus pensi habendum est, quod hac via diuturnae suspiciones, quibus nonnulli extranei et **B** [259] detrahentur] detergentur **B**; variae] vanae **V**; [260] amovebis ... viderint] remove atque propulsare poteris, si videant ac sciant **B**, **V** [261] autem] compendio **B** [262] compendium] *om.* **B**; natu et summa] gravi ac sancta **B**, **V** [263] summam ... insimul] summum huius voti consequendi desiderium cumulum insuper **B**; desiderium] voluntatem **V** [268] ad ... imperatorem] Turcarum imperatori **B** [272] caesare] imperatore **B** [273] coronam] corollam **B**, **V** [274] puellari] iuvenili **B** [275] dominae ... coniugi] coniugi Amurathis **B**; illius munera] *om.* **B** [277] officiorumque necessitudinem] mutuae amicitiae necessitudinem **B** [278] offensionem] eius indignationem **B**; siquid] quae **V** [279] patet] putes **V**; [280] amicis] annuis **L**; urgenda] requirenda **L**; [281] contendem-

tibus] conatibus **B** [282] Postremum ... volo] Postremo, ut in compendium referam, quae volo **B** [284] vel] etiam **B**

PETNEHÁZI, GÁBOR

***Exemplum et prudentia. La «lettre de Cassandre» [censurée]
de Jan Zamoyski à Sigismond Báthory (1593)***

Fin août 1593, Jan Zamoyski (1542–1605), grand chancelier de Pologne adresse une lettre au prince de Transylvanie, Sigismond Báthory. Il s'agit d'une lettre dans laquelle l'homme d'Etat polonais tente de dissuader le prince de s'allier aux Habsbourgs et d'entrer en guerre contre les Ottomans. La lettre en question figure dans l'*Histoire de Transylvanie* composée par Farkas Bethlen (1639–1679), mais dans une forme tronquée ou modifiée : Bethlen – ou l'éditeur du texte, son neveu, Alexis Bethlen – a soit transformé, soit supprimé les lignes et les paragraphes critiques à l'égard de la maison des Habsbourgs. Dans mon étude, je republie le texte original (fondée sur une copie de 17e siècle) de la lettre et sa traduction hongroise. Je me propose aussi d'examiner l'argumentation, fondée sur l'usage de l'*exemplum* et de l'*historia*, à laquelle Zamoyski a recours dans son texte.

Keywords: cultural history, 16th century; political history, Jan Zamoyski; Sigmund Báthori; exemplum

GÖMÖRI GYÖRGY

Ifjabb Enyedi István külföldi tanulása és levele Sir Isaac Newtonhoz

Ifjabb Enyedi István kiváló erdélyi családban született, apja a Hollandiában tanult Enyedi István (1659–1714) nagybányai bíró volt, aki viszonylag fiatalon lett a nagyenyedi kollégium teológiaprofesszora. Az 1694-ben született ifjabb Enyedi István az orvosi pályára készült, ezért vette útját Teleki Sándor alumnusaként huszonnégy éves fejjel Nyugatnak, ahol számos egyetemen folyt már ekkor kitűnő orvoscépzés. Pár hónapos, az Odera melletti frankfurti egyetemen tartózkodás után¹ Enyedi tovább ment Halléba, ahol főleg két professzor előadásait látogatta: Friedrich Hoffmannét és a fiatalabb, de már jó nevű Michael Albertiét – mint ez leveleiből kitűnik,² főleg az előbbi tett rá igen nagy hatást. Mivel itt már 1717. június 11-én matrikulált, összesen több mint két évet töltött Hallében, ahol 1719. augusztus végén nyújtotta be Hoffmann elnöklete alatt 29 „tézisből álló” negyvenegy lapos disszertációját, a *De medicina Hippocratis mechanicát*, amivel osztatlan sikert aratott.³

Mielőtt szót ejtenék Enyedi hallei elismeréséről, beszélni kell Friedrich Hoffmannról (1660–1742), a „mechanikus orvostudomány” egyik vezéralakjáról. Hoffmann fiatalon járt Hollandiában és Angliában, ahol Robert Boyle-lal és a londoni Royal Society több tagjával, főleg orvosokkal találkozott. Mindez 1684-ban történt, kilenc évvel később, 1693-ban lett Hoffmann az orvostudomány és a filozófia professzora a hallei egyetemen. Itt a kor elvárásainak megfelelően latin nyelven tartotta előadásait, s az évek során több magyar tanítványa is akadt, így Huszti István 1695-ben, illetve Király István 1697-ben.⁴ Hoffmann első jelentősebb munkája alighanem az *Observationum physico-chemicarum* (1722) volt, amelynek már címe is mutatja a szerző kémiai orientációját. Mindenesetre már korábban ismerték és értékelték mint az orvostudomány művelőjét és gyakorló orvost: 1702 és 1712 között Berlinben a porosz király orvosaként működött, és Hallében 1713 után

¹ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken (1595–1918)*, Bp., Egyetemi könyvtár, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 2991 tétel.

² „Hoffmann Uramnak sokkal több hasznát veszem, mint igen nagy experientiájú Embernek”. *Peregrinuslevelek, 1714–1750*, szerk. Hoffman Gizella, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1980, 159.

³ Elég nagy számban fennmaradt kiadvány, Magyarországon és Angliában három-három könyvtárban található.

⁴ Huszti hallei disputációja RMK III. 3492 és Királyé RMK III. 4035 alatt.

is számos orvostanhallgató disputált nála. A londoni Royal Society jegyzőkönyve szerint 1720 októberében a Társaság Fellow-jává, vagyis rendes tagjává választották.⁵ Megjegyezhetjük, hogy ez az elismerés több hallei professzort is ért, a matematikus–filozófus Christian Wolffot már 1709-ben beválasztották a Royal Society-be, annak ellenére, hogy Newton ellenfelének, Leibniznek volt a tanítványa.

Ifjabb Enyedi István hallei disszertációja különösen érdekes több szempontból. A korabeli tudományos latin disputációk értékét emelte, hányszor és milyen szöveggörnyezetben hivatkoznak nemzetközi hírű más tudósokra. Enyedi 41 lapos szövegében⁶ kevés antik és újabb filozófiai autoritást idéz: Plátót és negatív előjellel Baruch Spinozát, viszont számos alkalommal, jóváhagyólag, olyan tudósokat, illetve orvosokat, akiket szintén latinul olvasott, név szerint az angolok közül Robert Boyle-t, a „legbölcsebb Harveyt” és mindenekelőtt Thomas Sydenhamot, akinek *Observationes medicae* című (London, 1676) műve a kor legjobb orvosi tankönyvei közé tartozott. Több francia szerzőt is említ Enyedi munkájában, a szinte kötelező Descartes mellett több tizenhatodik századi orvos, így Johannes Fernelius (Jean Fernel) és Louis Duret, sőt egy párizsi professzor, Nicolas Aubry neve is előfordul szövegében. A németek közül az „illusztris Leibniz” mellett Enyedi többször hivatkozik a disputáció elnökének, Friedrich Hoffmann-nak és másik professzorának, Michael Albertinek⁷ a munkáira. Más szóval a Hippokratésről írt dolgozathoz kiderül a magyar peregrinus széleskörű olvasottsága, és az is, mennyire érdeklik őt az újabb kori angol és francia tudományos eredmények,⁸ aminek alapján feltételezhető, hogy nyugat-európai útja során felkeresi majd Angliát és Franciaországot.

A korábban említett Christian Wolff (1679–1754) a kor Kant előtti leghatásosabb filozófusai közé tartozott. 1707-ben lett Halléban a matematika és a „természetfilozófia” professzora és hírnevét többek között azzal vívta ki, hogy egy német nyelvű könyvében nyilvános vitába szállt a német nyelvterületen uralkodó pietizmussal.⁹ Teológiai írásainál fontosabbnak tartják *Elementa matheseos universae* (1713–1715) című könyvét, amiben (Leibnizcel karöltve) bevezette az „ellentmondás” elvét a filozófiába. Későbbi magyar méltatója szerint Wolff „alkotta meg

⁵ *Journal Book of the Royal Society*, vol. XIII. 1720–1724, a Társaság 1720. október 9-i ülésén, hibás keresztnévvel, „Martin”-ként „Friedrich” helyett.

⁶ A legújabb bibliográfia régi adatokra támaszkodik, és csak 40 lapot ad meg a valóságos 41 lap helyett, lásd a 385. tételt a *Régi magyar könyvtár* III/XVIII. század I. kötetében (Bp, OSZK, 2005). Én a londoni Royal Society könyvtárának teljes példányát használtam.

⁷ Alberti korábbi magyar kapcsolataihoz érdekes adalék latin nyelvű üdvözlő verse, amit Ajtai András 1714-es hallei disputációjához írt, vö. AITAI (sic), Andreas, *Dissertatio medica theoretica de medicinae et doctrinae moralis nexu*, Halle, 1714 utolsó oldalán, ifj. Pápai Páriz Ferenc verse fölött.

⁸ Erre és nyelvtudására mutat Enyedi háromnyelvű (latin, francia, német) bejegyzése ifj. Pápai Páriz Ferenc albumában: az MTA Könyvtárban, Tört. napló kis octavo-6 alatt, f. 453, elérhető Rozsonдай Marianne, Dr. Sajó Tamás és mások, online jegyzetelt fakszimilijéből. A franciául írt „Mieux vaut un peu avec la crainte...” szavakkal kezdődő két sor ótestamentumi idézet a *Példamondások könyvéből* (15:16).

⁹ Ennek a művének címe *Vernünftige Gedanken von Gott* (1712).

[Leibniznél] népszerűbb formában »matematikai« módszerrel a maga racionális rendszerét.”¹⁰ Bár néhány évvel később egy teológiai feljelentés eredményeként Wolffnak távoznia kellett Halléből, ahová csak 1740-ben tért vissza diadalmenetben, 1719-ben még tekintélyes professzora volt a hallei egyetemnek, akinek előadásait Enyedi is szorgalmasan hallgatta, ezt írva róla: „Christianus Wolffius..., ki felol sokan állityak hogj hasonló Philosophus egész Germániában van (értsd: nem) volna, remenlem sok raritasokat... tölle tanulhatok”.¹¹ A tény, hogy az Enyedi-dolgozat végén Wolff külön latin szövegben dicsérte meg az erdélyi peregrinust, hasznos ajánlólevél lehetett Leidenben, ifjabb Enyedi István európai körútjának következő állomásán. Alighanem a kiemelt matematikai szempont miatt véli úgy egy újabb kori magyar történész az ugyancsak erdélyi Nádudvari Sámuelről, aki Christian Wolff több művét lefordítja, hogy „feltételezhetően maga is newtoniánus”.¹²

De még mielőtt áttérnénk Enyedi leideni tanulására, illetve angliai útjára, idézni kell abból a tizenhat soros francia versből (teljes szövege a *Függelékben*), amit A. Jombert biggyesztett a hallei disszertáció végére. Ez egyfajta mentegetődéssel kezdődik, a francia versíró szerint „Si d’entre vos amis je n’etois point de nombre / Si pour moy vous etiez etranger inconnu...”, vagyis aki ezeket a szavakat írja, nem közeli barátja, talán csak alkalmi ismerőse a címzettnek, de ugyanakkor valaki, aki olvasta a latin disszertációt, és felismerte benne Enyedi „finom szellemét” (esprit subtil). Ebből a szerző kiválóságára következtet, szinte túl hízelgő módon: „vous étes des Hongrois et de votre patrie / La perle, l’ornement, le soutien et l’honneur”,¹³ vagyis a fiatal orvostanhallgatót a többi közt „hazája gyöngyének” és „díszének” nevezi. Lehetséges, hogy ez a felmagasztalás hozta zavarba a puritán érzelmű Enyedit, s ő maga vágta volna le hazaküldött kiadványainak végéről ezeket a dicsérő szavakat? Másik lehetőség, hogy politikai megfontolásai voltak: mivel 1711 után Erdély mint „Gubernium” lett a Habsburg-birodalom része, nem volt szerencsés nyomtatásban azt hangsúlyozni, hogy az erdélyi Enyedi éppen *Magyarország* díszé. Nem tudni, mi az igazság, mint ahogy A. Jombert kilétéről sem sikerült semmit megállapítani, bár a lexikonok számon tartanak egy bizonyos Claude Jombert nevű könyvkereskedőt, aki 1700-tól működött, s aki talán rokona volt a hallei kiadványba verset író A. Jombertnek.¹⁴

Ifjabb Enyedi István mecénásának, Teleki Sándornak írt leveleiben hűségesen beszámol tanulmányairól, már csak azért is, mert mind újabb anyagi segít-

¹⁰ KOSÁRY Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867*, Bp., Háltér, 1990 (Magyarok Európában, III), 115–116.

¹¹ *Peregrinuslevelek*, 161–162. – Wolffnak olyan híre volt, hogy Wespriemi István még harmincöt évvel később is olvasta és nagyra tartotta, vö. SCHULTHEISZ Emil, *Wespriemi István emlékezete halálának 200. évfordulóján*, Piliscsaba, Bp., Debrecen, Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Debreceni Orvostudományi Egyetem, 2000. kötete előszavában.

¹² R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély története* II, 1606-tól 1830-ig, szerk. Makkai László és Szász Zoltán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, 1009.

¹³ ENYEDI, Stephanus, *De Medicina Hippocratis mechanica*, Halle, 1719, 41.

¹⁴ *Dictionnaire Biographie Française*, Vol.18, Paris, Humann-Lacombe, VI, 1989, 762–763.

ségre van szüksége, ha valóban mindenüvé el akar látogatni Nyugat-Európában. Megírja, hogy miért megy Leidenbe: Boerhaave kedvéért. Herman Boerhaavet (1668–1738) „a modern fiziológia atyjaként” szokták emlegetni, sokoldalú botanikus, vegyész és orvosdoktor volt, ráadásul első, professzori bemutatkozó előadását éppen Hippokratésről tartotta.¹⁵ Enyedi 1719. november 3-án matrikulál Leydenben, de már egy hónapra rá, 1719. december hatodiki keltezéssel ezt írja Teleki Sándornak: „Boerhave Uram Tudománya és tanítása a Medicinában mindenek előtt ad stuporem vagyon,”¹⁶ vagyis egyenesen bámulatra méltó. Később Boerhaave orvosi tanácsokat is ad Enyedinek Teleki Sándor sérülésével kapcsolatban (Teleki leesett a lováról), és úgy tűnik, megkülönböztetett figyelemmel kíséri magyar tanítványát. Végül az sem elhanyagolható, milyen szoros kapcsolatban volt Herman Boerhaave a kortárs angol orvosokkal és tudósokkal, hánnyal levelezett 1703 után, amikor a Royal Society tagjává választották, és hány angol és skót orvostanhallgató látogatta ez időben a leideni egyetemet.¹⁷ Amellett, hogy Boerhaave a „klinikai orvostudomány” úttörői közé tartozott, Lindeboom szerint ő volt „a newtoni elv első lelkes támogatója a kontinensen”.¹⁸

Mindez azért érdekes, mert Enyedi István csak viszonylag rövid időt töltött Angliában, ahová egy fontos levelet vitt magával; ezt Teleki Sándor intézte ifj. Pápai Páriz Ferenchez, aggódva a nagyenyedi kollégium javára indított angliai pénzgyűjtés lassúsága miatt,¹⁹ ugyanakkor az a mindmáig Magyarországon közöletlen latin nyelvű levél, ami tőle Londonból fennmaradt, fontos újabb dokumentuma a korai magyar Newton-kultusznak. Bár Boerhaave nem levelezett Sir Isaac Newtonnal, egy másik leideni professzor, Willem ‘s Gravesande szorosabb kapcsolatban volt és egyszer találkozott is Londonban a *Principia mathematica* szerzőjével. Már egy 1717-ben kiadott művében (*De chemia suos errores expurgante*) név szerint hivatkozik Newtonra,²⁰ s ha Boerhaave nem, ő nyugodtan adhatott ajánlólevelet a már nagy hírű angol tudóshoz Enyedinek. (Ez persze egyelőre csak feltételezés.)

Enyedi István 1720 júliusának végén kelt át Angliába, ahol szeptember közepéig-végéig maradt, onnan Franciaországba távozott. A dátumokat Teleki Sándornak írt leveleiből tudjuk, mint ahogy azt is, hogy párizsi útjára Enyedi ifj. Pápai Páriz Ferencről kölcsönzött pénzt.²¹ Nem sokkal Angliába érkezése után Enyedi István lelkes levelet írt Sir Isaac Newtonnak, a Royal Society elnöké-

¹⁵ „De commendando Hippocratis studio”, Leyden, 1701.

¹⁶ *Peregrinuslevelek*, 172.

¹⁷ G. A. LINDEBOOM legalább hat ilyen levelezőt említ Boerhaave-életrajzában: *Herman Boerhaave, The Man and his Work*, London, Methuen and Co., 1968. – Dr Andrew Cunningham szerint „1701 és 38 között mintegy 740 angol nyelvű diák matrikulált orvosi szakon Leidenben”, O. P. GRELL, *Dr Andrew Cunningham, Jon Arrizabalaga, Centres of Medical Excellence?* Ashgate, 2010, 22. lábjegyzet.

¹⁸ LINDEBOOM 1968, i. m. 268.

¹⁹ *Peregrinuslevelek*, 173.

²⁰ LINDEBOOM 1968, i. m. 270.

²¹ *Peregrinuslevelek*, 174.

nek. Ez a kis latin levél, ami egy uppsalai autográf-gyűjteményben maradt fenn,²² olyan eltúlzott (és lényegileg hamis) bókot tartalmaz, amire Newtonnak pozitívan kellett volna reagálnia. Arra, hogy ezt minden valószínűség szerint nem tette meg, tehát a remélt találkozás elmaradt, az alábbiakban próbálok választ keresni. Először is lássuk a latin levél szövegét (fakszimiléjét a *Függelék*ben közöljük):

Excellentissimo Domino
Isaaco Newton/ Domino ac Fautori colendissimo.
Excellentissime Domine!

Domine colendissime.

Non aegre feres si ignotus ignotum, fama tamen nostro quoque climati cognitum praesentibus hisce compellare audeam. Peregrinus hoc e locis ultra 3000 Miliarium dissitis in hanc urbem accessi tangitque me singulare desiderium Te Virum apud omnes hodie qui Europeam incolunt eruditos celebratissimum videndi. Rogo itaque si Tibi Vir Excellentissime inter numeratas horas tanti otii supersit pateat mihi ad Te saltem ad quadrantem horae aditus liceatque ea quam de Te conceperam spe coram frui. Vale Vir Excellentissime mihique audacolo ignosce.

Excellentissimi Tui nominis

Londini 1 Augusti 1720

Perpetuus Cultor
Stephanus Enyedi.
Transylvano Hungarus.

Ugyanaz saját magyar fordításomban:

Legkitünőbb Uram!

Mélyen tisztelt Uram!

Ne vedd zokon, ha én, mint ismeretlen idegen neked, az általam meg-nem-ismertnek írok, akinek hírét még a mi távoli földünkön is ismerik. Utazó vagyok ebben a városban, ahová 3000 mérföldnyiről jöttem, mivel egyetlen vágyam, hogy Veled, aki a mai Európában élő tudósok közül a legünnepelebb vagy, találkozhaszak. Arra kérlek ezért, Legkitünőbb Férfiú, számos értékes óráidból adjál nekem bár csak egy negyed órát, megengedve, hogy szemtől szembe lássalak, abban a reményben, amit Veled szemben tápláltam. Légy üdvöz, Legkitünőbb Uram és bocsásd meg csekély merészségemet. Legkitünőbb nevednek szüntelen csodálója,

London, 1720. augusztus elsején

Stephanus Enyedi
erdélyi magyar

²² Waller autograph collection, hu-00010, Uppsala Universitetsbibliotek, Sweden. – Nyomtatásban ez a levél már megjelent HALL, A. Rupert, *Further Newton correspondence* című dolgozatában. *Notes and Records of the Royal Society*, 37(1982), bár Hallnál a levélíró „Engedi” néven szerepel, és így nem tudja Enyedivel azonosítani. Köszönettel tartozom Stephen D. Snobelennek, aki felhívta figyelmemet erre a publikációra.

Mivel egy megbízható forrásból úgy tudjuk, bár Isaac Newton jól fogalmazott latinul, a nyelvet társalgási szinten gyengén beszélte,²³ felmerülhet az elgondolás, hogy esetleg éppen betegeskedett és nem akart a nyári hónapokban senkivel sem találkozni és társalogni. Ennek ellentmond az a tény, hogy több külföldi látogató albumába éppen nyáron jegyzett be, s elképzelhető, hogy számos albumtulajdonos külföldit (például pár évvel később ifj. Pápai Páriz Ferencet is) személyesen fogadott. Miért húzódozott éppen attól, hogy az érte rajongó ifj. Enyedi István erdélyi orvossal találkozzon?

Úgy hiszem, erre a megoldást ugyanabban kell keresnünk, amiről ifj. Pápai Páriz tudósítja Teleki Sándorékát az enyedi kollégium javára indított angliai gyűjtés elején, amikor újabb ajánlólevelekért folyamodik megbízóihoz. Ezt írja ugyanis: „a leveleket is generaliter (általánosságban) kell subscribálni, ilyen formán: Curatores, Rector et Professores Ill. Coll. R. Transylv. *Betleniano-Albensis*, Enyed maradgyon ki ob rationem itidem Politicos (politikai okokból), mert az a név itt ama perversus Socinusért igen odiosus (gyűlöletes), eddig is sok helyt akadtanak meg benne...”²⁴ A „gyűlöletes Socinus” nem más, mint Enyedi György, az *Explicationes locorum veteris et novi testamenti* (1598) szerzője,²⁵ akit azért ismernek jól Angliában, mert műve Hollandiában új kiadásban jelent meg 1670-ben és gyorsan eljutott a legtöbb angol teológushoz. Azt, hogy a Szentháromság-tagadó könyv szerzőjéhez az enyedi református kollégiumnak semmi köze, hosszasan kellett magyarázni, de miután az erdélyiek a kért módon írták meg az ajánló leveleket, ez az akadály elhárult a gyűjtés elől, amit William Wake canterbury-i érsek, az anglikán egyház feje és John Robinson, London püspöke és a király is támogatott.²⁶

Newton könyvtárában több „szociniánus” könyvvel együtt megvolt Enyedi György inkriminált művének újabb, 1670-es kiadása.²⁷ Más szóval szöveget üthetett fejébe a lelkes erdélyi látogató vezetékneve: Enyedi? Tehát Szentháromság-tagadó unitárius? Mivel nem valószínű, hogy Newton kezébe került volna a két anglikán püspök gyűjtőkörlevele, amiből nyilvánvaló volt, hogy a gyűjtés egy feddhetetlenül református erdélyi kollégium újjáépítésére történik, a Royal Society elnöke csak a névvel kapcsolatos veszedelmes asszociációkra reagálhatott. Mivel 1693 előtti cambridge-i kézirataiból nyilvánvaló, hogy ő is Szentháromság-tagadó volt, méghozzá az unitáriusoknál radikálisabb módon (John Maynard Keynes szerint, aki alaposan átnézte ezeket, Newton „zsidózó egyistenhívő volt, Maimonides iskolájának követője”), későbbi életében, különösen azután,

²³ *Oxford Dictionary of National Biography*, Vol.40, Oxford, Murrell-North, 1989, 719.

²⁴ *Peregrinuslevelek*, 53.

²⁵ SIMON József, *Explicationes explicationum*, Filozófia, irodalom és egzisztencia Enyedi György életművében, Bp., Typotex, 2016.

²⁶ ‘A printed sheet containing letters from the Archbishop of Canterbury and the Bishop of London on behalf of the Reformed Churches of Poland and Transylvania’, July-August 1716, British Library, Additional MS 15.521, fol.177.

²⁷ Szerepel Dr John Musgrave katalógusában, lásd <isaac.newton.org.uk>

hogy a Royal Society elnöke lett, mindent megtett, hogy ezt a véleményét véka alá rejtse, így nyilvánosan elhatárolódott hajdani tanítványától, William Whiston-tól, aki erre célzott írásaiban.²⁸ Logikusnak látszik tehát, hogy nem kívánt 1720-ban találkozni egy olyan látogatóval, aki ugyan lelkes hívének mutatkozott, de aki külföldön elterjeszthette volna (ha valóban unitárius maga is), hogy Newton mennyire nem hisz az anglikán egyház alaptételeiben. Ami akkor még elég nagy kockázattal járt: a Szentháromság-tagadókkal szembeni törvények és rendelkezések egészen 1813-ig, az ún. Trinity Act-ig voltak érvényben, Angliában! És bár Newton nem volt következetes külföldi kapcsolatait illetően, például tudjuk, hogy levelezett, illetve alighanem találkozott is élete végén a leideni „szociniánus” Samuel Crellel,²⁹ mégis, az „Enyedi” név elriasztotta éppen ennek a magyar rajongójának fogadásától.

Ezek után érthető az is, miért nem beszélt később senkinek az Erdélybe vizsztatérő ifj. Enyedi István erről a Sir Isaac Newtonnak írott leveléről. Ami pedig a címzettet illeti, ő bizonyos értelemben „jóvátette” az ügyet azzal, hogy beírt két évvel később az ugyancsak erdélyi ifj. Páriz Pápai albumába – akiről (más album-bejegyzései alapján, vagy más angol ismerőseitől) biztosan tudta, hogy jóra való kálvinista, s aki talán addigra meg is tanult annyira angolul, hogy ezen a nyelven számoljon be Newtonnak az „enyedi” gyűjtés sikeréről. De a fennmaradt Enyedi-levél így is érdekes adaléka a Mária Terézia kora előtti élénk magyar–angol kulturális és tudományos kapcsolatoknak.

FÜGGELÉK

I.

A. Jombert versének átírata

Si d'entre vos amis je n'étois point de nombre,
 Si pour moy vous etiez étranger inconnû,
 Lisant ce beau traittè j'aurois bien reconnû,
 Qu'entre les plus scavons vous occupe le nombre.
 Mais puisque pour certain par differente foi
 De votre esprit subtil j'ai connû le merise
 Ma joye en ce jourdhuy n'est certes poins petite

²⁸ FARA, Patricia, *Newton, The Making of Genius*, Macmillan, London, 2002, 76. – Korábban, 1701-ben Newton még találkozott egy erdélyi unitárius diákkal. Pálfi Zsigmond látogatásáról Newtonnál (Hopton Haynes közvetítésével) lásd Kovács Sándor tanulmányát: *Faustus Socinus and his Heritage*, szerk. Lech Szczucki, Krakó, 2005, 459. Vö. még: ILIFFE, Rob, *Priest of Nature, The Religious Worlds of Isaac Newton*, Oxford, University Press, 2017.

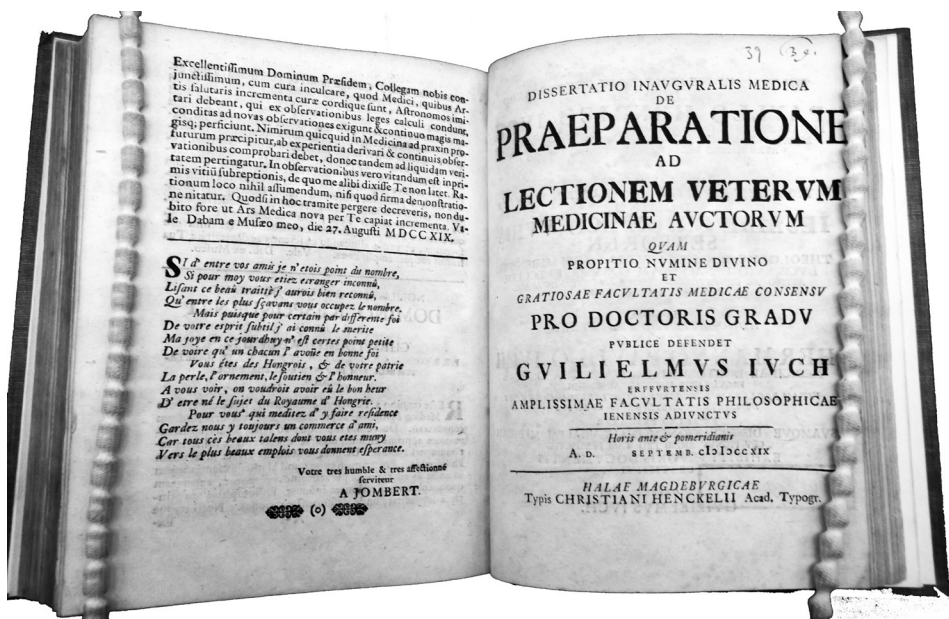
²⁹ Samuel Crell 1726-os levelét Isaac Newtonhoz közreadta A. Rupert HALL 1982, i. m. 33.

De voir qu'un chacun l'avoût en bonne foi
 Vous êtes des Hongrois, & de votre patrie
 La perle, l'ornement, de soutien & l'honneur.
 A vous voir, on voudroit avoir eû le bon heur
 D'être né le sujet du Royaume d'Hongrie.

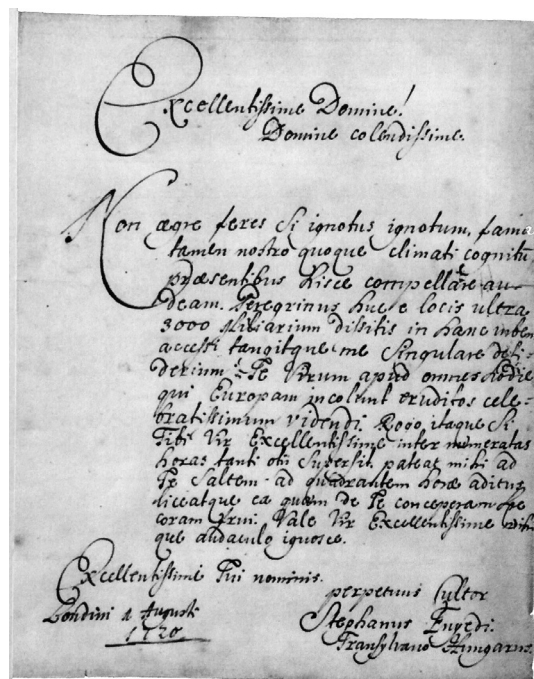
Pour vous qui meditez d'y faire residence
 Gardez nous y toujours un commerce d'ami,
 Car tous ces beaux talents dans vous etes muny
 Vers le plus beaux emplois vous donneus esperance.

Votres tres humble & tres affectionne serviteur

A. JOMBERT

A. Jombert verse a hallei disputáció utolsó oldalán

Enyedi István latin levelének fakszimiléje
az uppsalai könyvtárból

GÖMÖRI, GYÖRGY

The peregrinatio academica of István Enyedi iun., and his letter to Isaac Newton

István Enyedi junior came from an eminent Transylvanian Calvinist family, his father was Professor at the Bethlen College of Nagyenyed (today Aiud in Romania). He studied medicine at the University of Halle where he produced a dissertation much praised by his examiners, also a verse greeting by an occasional French poet (A. Jombert) left out from most extant copies. Enyedi went on to study and botany and medicine at Leyden before crossing the Channel for England in 1720. Once in London, he wrote a letter in Latin to Sir Isaac Newton, the most admired scientist of the age. Although Enyedi had hoped to meet Newton, the latter never contacted the Hungarian traveler. The reason for this was probably Newton's reluctance to make his Arian views widely known abroad – he wrongly associated Enyedi with „Eniedinus”, (György Enyedi), an internationally known Transylvanian Unitarian theologian of the 16th century.

Keywords: cultural history 17th–18th centuries; peregrinatio academica; Newton-cult; Hungarian-English relation's history

ORBÁN JÁNOS

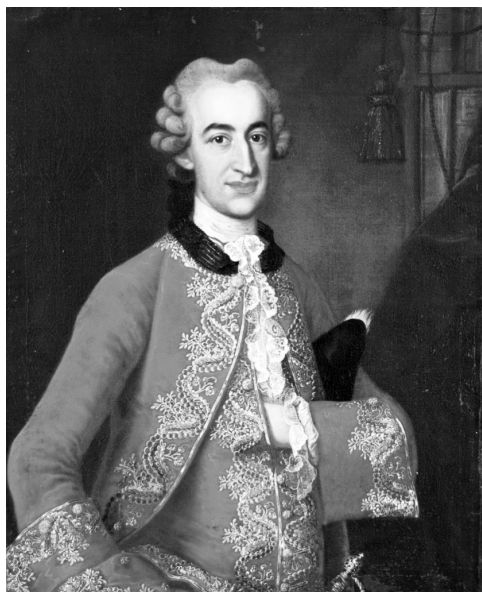
Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtáráról és gyűjteményeiről*

A kapuit 1802-ben Marosvásárhelyen megnyitó Teleki Téka a maga korában a magyar nyelvterület egyik legfontosabb könyvtára volt. Jelentősége talán a leginkább nyilvános jellegében állt: alapítója, gróf Teleki Sámuel kezdettől fogva a legszélesebb olvasóközönségnek szánta, és ennek megfelelően gyűjtötte hat évtizeden át, vagyonát nem kímélve, a halálakor több tízezer tételre rúgó állományt. A könyvek értéke hosszú ideig tompította az épület kvalitásai iránti érdeklődést, valamint a további, muzeális jellegű gyűjtemények iránti érdeklődést, pedig a könyvtár becsét a pompás csarnok, a szobrok, a portrék és a galérián rejlő ásványok is növelték. Az alábbi közlemény mindezt együtt szeretné ismertetni.

Az alapító és a könyvtár

A könyvtárat létrehozó gróf Teleki Sámuel (1739–1822) Erdély egyik legjelentősebb főúri családjának sarja (*1. kép*). Nagyapja Teleki Mihály, az Erdélyi Fejedelemség Habsburg-integrációját előkészítő 17. századi államférfi, apja Teleki Sándor guberniumi tanácsos, az erdélyi református kollégiumok és peregrinus diákok bőkezű támogatója – a családi hagyományt tehát erősen meghatározta a Habsburg-pártiság és a református identitás. Sámuel 1759–1763 közötti európai tanulmányútja során Bazel, Utrecht, Leiden és Párizs egyetemeit látogatta, főként a természettudományok és matematika neves tudósainak előadásait hallgatva. A peregrináció nemcsak tanulása, hanem bibliofil műveltsége kialakulása szempontjából is kulcsfontosságú volt. Az első indítatásokat Christoph Jakob Beck (1711–1785) bázeli

* Írásunk eredetileg olaszul jelent meg *Biblioteca e collezioni di Sámuel Teleki a Marosvásárhely* címmel, a nemzetközi olvasóközönség számára foglalva össze a Teleki Tékára vonatkozó művészettörténeti kutatások 2016-os állását. Az összegzés magyar nyelvű változatát a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőinek megtisztelő felkérésére tesszük közzé, a kutatási eredmények további népszerűsítésének céljával. Megjegyezzük, hogy az építéstörténetet és a portrékat tárgyaló fejezetek részletesebb közlemények formájában magyarul korábban már napvilágot láttak a megfelelő helyeken utalunk majd. Az alábbi szöveg szinte azonos az olasz változattal, ám a könyvészetét helyenként kiegészítettük magyar tételekkel, illetve a gyűjteményekről szóló fejezetekbe beemeltünk néhány, az olasz változatban kevésbé relevánsnak ítélt, terjedelmi okokból mellőzött levéltári adatot és meglátást.

1. kép

Johann Michael Millitz: Teleki Sámuel, 1766

professzortól, az ottani könyvtár őré-
től kapta, ezt követően utazása során
mindenhol kiemelt figyelmet szentelt
a könyvtáraknak, majd több ezer forint
értékben vásárolt, több ládányi könyv-
vel tért haza.¹ Ekkor döbbsen rá igazán
hazája művelődési viszonyainak fej-
letlenségére, és ez sarkallta arra, hogy
a könyvtárát hozzáférhetővé tegye az
erdélyi olvasók számára. Gesztusá-
ban tehát nyilvánvaló a modernizációs
szándék, esetünkben az ismeretek-
hez való hozzáférés lehetőségeinek
kiszélesítése révén, mely Európa ke-
leti felén a hazájuk elmaradottságára
rádöbbenő felvilágosult elméket oly
gyakran fűtötte ekkoriban.

Pályájának alakulása szerencsés
módon lehetőséget is nyújtott célja
megvalósítására. 1774-ben Küküllő
vármegye főispánjává, 1777-ben az
Erdélyi Nagyfejedelemséget irányí-

tó Gubernium tanácsosává nevezték ki. A református Teleki karrierlehetőségei
II. József trónra léptét követően még inkább kiszélesedtek, hiszen az új császár
reformpolitikájának megvalósításában már vallási előítéletek nélkül támaszko-
dott a rátermett erdélyi főurakra: 1785-ben a birodalom közigazgatási átszerve-
zésével létrehozott nagyváradi császári kerület főbiztosa, 1787-től pedig erdélyi
udvari alkancellár lett Bécsben. 1791-től az újra önállósuló Erdélyi Kancelláriát
vezette – ezzel pályája csúcsára ért, az Erdélyi Nagyfejedelemség legfelsőbb köz-
jogi tisztségét töltötte be. Élete utolsó három és fél évtizedében ennek megfelelő-
en Bécsben élt. De ez alatt sem tévesztette szem elől könyvtára gyarapítását. Így
vall erről katalógusa első kötetében: „De ezeknek a közhivataloknak gondjai kö-
zepette sem mulasztottam el egyetlen helyet, egyetlen alkalmat sem, hogy egész
Európából könyveket vásárolva könyvtáram állományát szaporítsam, és sem az
életem viszontagságai, sem a távolság és egyéb nehézségek nem akadályoztak
meg abban, hogy sokszor erőmön és anyagi lehetőségeimen, tehetségemen felül
költséget fordítsak Bibliothecám gyarapítására. Mikor ezt tettem, szándékom az
volt, hogy hazámban a könyvek hiányán könnyítsek.”²

A birodalmi főváros környezete kiváló lehetőséget kínált az erdélyi főúr szá-

¹ DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 158–166.

² A könyvtárkatalógus első kötetében található szöveget fordításban közli: *Teleki Sámuel és a Teleki Téka*, szerk. Deé Nagy Anikó, Bukarest, Kriterion, 1976, 213.

mára a nyugati világot behálózó könyvgyűjtő hálózat kiépítésére, melyet személyesen irányított, a vásárlásokról ő maga döntött.³ A Teleki Téka fő sajátossága, hogy kezdettől fogva nyilvános, mindenki számára hozzáférhető intézményként működött, emellett tanúskodik az épület térszerkezetének kialakítása, az alapító levelezése, valamint az általa kibocsátott rendszabályok: „A könyvtár és a múzeum a tudomány művelőinek és azoknak, akik látogatni óhajtják, meghatározott napokon és órákon legyen nyitva, a könyvek az igénylőknek egyenként adassanak ki” – rendelte el 1798-ban.⁴ A széles körű használatot segítette a gyűjtemény négykötetes katalógusa is.⁵ A gyűjtés ennek megfelelően enciklopédikus jellegű volt, igyekezett minél több tudományterület kortárs irodalmát lefedni, kiemelt hangsúlyt fektetve az Erdélyben nehezebben hozzáférhető kiadványokra, a történeti irodalomra, a felvilágosodás korát meghatározó reáltudományok különféle ágaira stb. A gyűjtemény értékes részét képezték a görög–római klasszikusok, de nem elhanyagolható a kancellár felesége, iktári Bethlen Zsuzsanna tekintélyes magyar könyvgyűjteménye sem. Bár a könyvtár céljai szempontjából nem jelentettek prioritást, Teleki természetesen könyvritkaságokat is vásárolt, amit incunabulumok, editio princepsok, nyomdászati és könyvtörténeti különlegességek sora jelez.⁶ A műértők érdeklődését nyilván ezek váltották ki leginkább, ezt tükrözi a Tékát 1816-ban meglátogató Kazinczy Ferenc (1759–1831) beszámolója is, aki Bodoni-kiadványokra, Piranesi-metszetekre, a Museum Pio Clementinumra, a herculaneumi régiségek kiadványaira és természetesen a Corvinákra hívta fel többek között a figyelmet.⁷

A páratlan művelődési lehetőséggel a megnyitást követő évtizedekben élt is Marosvásárhely közönsége, a rendszeres használat legalábbis erről tanúskodik. Az 1803 júliusától kezdődő olvasónapló szerint naponta 1–3 fő látogatta, évente pedig mintegy 25–30 személy. Ez a szám az alapító haláláig fokozatosan növekedett: 1812–1813-ban már nem ritkán a napi 6–8 főt is elérte a látogatottság, egész évben pedig 64 fő volt.⁸ Azonban a kancellár leszármazottai sajnálatos módon nem fordítottak gondot a megfelelő kezelésére, halálát követően leállt a könyv-

³ DEÉ NAGY 1997, i. m. 168–169.

⁴ Tabula legum bibliothecariorum. Közli: *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars secunda*, Viennae, typis Mathiae Andreae Schmidt, 1800, VII–XII.

⁵ A kéziratban maradt ötödik kötet Deé Nagy Anikó jóvoltából 2002-ben látott napvilágot. *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék Pars Quinta, libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatum catalogi partem quartam comparatam complexa*, ed. Deé Nagy Anikó, Budapestini, Novi Forum Siculorum, Bibliotheca Nationalis Hungariae, Bibliotheca Teleki–Bolyai, 2002.

⁶ DEÉ NAGY 1997, i. m. 192–224.

⁷ *Kazinczy Ferencz eredeti munkái*, Második kötet, *Utazások*, a M.T.T. megbízásából össze-szedék: Bajza és Schedel, Buda, a Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1839, 205. – A Teleki Tékában valójában csak egy Corvina létezett, ma már sajnos ez sincs a gyűjteményben, vö. DEÉ NAGY 1997, i. m. 219.

⁸ SOMKÚTI Gabriella, *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1961–1962, 291–302.

beszerzés, a gyűjtemény pedig egyre inkább könyvmúzeummá dermedt a 19. század folyamán.

Az épület⁹

A könyvtárnak a kancellár Marosvásárhelyen, a felesége nagynénjétől, Wesselényi Katától örökölt, L alaprajzú, egyemeletes barokk lakóház U alaprajzúvá bővítése révén teremtett otthont 1799–1802 között.¹⁰ Az ily módon bővített épület kettős funkciót látott el: a meglévő rész továbbra is lakóházként működött, a barokk városi palota összes tartozékával (piano nobile, díszterem, háztartási helyiségek), köztük a kancellár emeleti lakosztályával, melynek hálósobájából jellemző módon a könyvtár galériájára lehetett kijutni. De az új szárny földszintjét a nyilvános könyvtár helyiségei uralták: a könyvek tárolására szolgáló nagyterem mellett itt kapott helyet a nyilvános olvasóterem és a könyvtáros lakosztálya.

A könyvtár fő ékességét képező nagyterem egyemeletes, háromhajós, boltozott csarnok, melynek szabadon hagyott középhajóját pillérsorok határolják, oldalain köröskörül kovácsoltvas mellvédekkel ellátott galéria húzódik. Az először egy szűkebb előtérbe érkező látogató előtt a középhajó tengelyében nyíló ajtón belépve tárul fel az impozáns tér látványa. A könyveket a falak mentén és a pillérek körül elhelyezett eredeti szekrényekben tárolják mind a mai napig, látványuk nagyban hozzájárul a tér ünnepélyességéhez. A szárnyat egyik oldalról az U alaprajzú épület udvara, a másik oldalról egy díszkert határolta. A terem már a kortársak tetszését is elnyerte, „az építőmester értelemmel, s nagy szerencsével tette a rajzolatot” – nyilatkozta róla Kazinczy.¹¹

De kik is voltak ezek az építőmesterek? Érdemes a kérdést alaposabban megvizsgálni, hiszen az építéstörténet nem lokális jelentőségű, a könyvtárépítéssel aktuális európai kérdéseire reflektál.¹² A tervezés kiindulópontját Ernest Koch (1755–1785) bécsi építőmester 1797-es tervrajza képezte, melyen a könyvtárterem kétszintes terét két hosszanti pillérsor osztja. Azonban még nem utal a terem jellegét ma meghatározó szabadon hagyott, kétszintes középhajóra, helyén

⁹ A fejezet alapja: ORBÁN János, „...kétfelől galériája lesz, a közepe pedig templom formára felmegyen.” *A Teleki Téka hosszsházás terveiről = Táguló horizont*, Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból, szerk. Kovács Zsolt, Orbán János, Marosvásárhely, Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2013, 91–109.

¹⁰ A ház történetéről: ORBÁN János, „Mert Könyvet lehetne arról írni sokat ... tsak a 'míg épített ölly' fénys Házakat.” *Wesselényi Kata marosvásárhelyi házaról = Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből*, Új sorozat 6–7(2011–2012), 265–286.

¹¹ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi Cancellárius Gróf Teleki Sámuel Excell. Bibliothecája Maros-Vásárhelyt = Tudományos Gyűjtemény*, 7(1817), 4.

¹² A hosszsházás tervekről és analógiáikról részletesebben lásd ORBÁN 2013, i. m. 91–109.

a földszinten boltozatokat jelöl: Koch tehát pillérsorokkal osztott, ámde különálló szinteket tervezett, melyek főként tároló helyként szolgáltak volna. Mindez érthető is, hiszen a Téka nyilvános könyvtárnak épült, széles gyűjtőkörrel, folyamatosan növekvő állománnyal, az észszerű megoldás tehát nem a reprezentatív, hanem a tárolás szempontjából jól kihasználható tér lett volna. A raktár-könyvtár („Magazinbibliothek”) a könyvmennyiség növekedésével a 19. századi könyvtár-építészet nagy kihívása lett, de már a Téka tervezése idején jelen volt az építészeti gondolkodásban. A fejlődés a továbbiakban a raktárak, olvasótermek és hivatali helyiségek teljes szétválása fele mozdult el.

Felmerül a kérdés, hogy Koch terve hogyan alakult át, főként annak ismeretében, hogy a továbbiakban három építőmester is megjelent az építkezésen. A marosvásárhelyi Türk Antal 1797 nyarán átdolgozta Koch tervét, ezen azonban még nem jelenik meg egyértelműen a szabadon hagyott középhajó. Annál nyilvánvalóbb viszont az 1798-ban elhunyt Türk helyére érkező Ignatz Schlaff 1799-es tervén. Az építés utóbbi alapján kezdődött el, ám a források egyelőre nem adnak választ arra a kérdésre, hogy a reprezentatív csarnok ötlete Türk, Schlaff, vagy pedig a tervezés folyamatát élénk érdeklődéssel követő megrendelő invenciója volt-e. Mindenesetre végül a hagyományosabb, látványosabb változat valósult meg, felülírva a korábbi, funkcionálisabb javaslatot. Az építőtelepről 1800-ban távozó Schlaff helyét a tordai Követsi János vette át, és ő fejezte be 1802-ben az építkezést, ámde különösebb beleszólása már nem lehetett a terv alakulásába.

A megvalósult hosszaházás tér tipológiailag jól beleilleszthető az európai könyvtárépítészet fejlődési folyamatába. A nyomtatás elterjedésével növekvő könyvmennyiség egyre célszerűbb, a könyvekhez való hozzáférést és a tárolást szolgáló megoldásokat követelt, ez pedig kedvezett a különféle tértípusok létrejöttének, mint a körüljáró erkéllyel ellátott, vagy a szabadon álló oszlopokra terhelt karzattal kialakított terem. Ezeknek számtalan példája idézhető a barokk építészetből, főként a kolostorkönyvtárak világából. Gyakran bukkannak fel kéthajós terek is. Sajátos csoport a 18. században osztrák területen az ún. kupolás könyvtáraké (Kuppelbibliotheken), melyek megoldásai főként a bécsi Hofbibliothek hatására vezethetőek vissza.

A Teleki Téka háromhajós, galériás csarnoka azonban tipológiailag csak távolról kötődik mindezekhez. A könyvtártermek hármassá osztásának ötlete már a 15. századi Itáliában felbukkant, gondolunk itt a Michelozzo által a firenzei San Marco kolostor számára épített háromhajós megoldásra (1438), vagy Novello Malatesta cesenai könyvtárára (1447–1452). A hajókat elválasztó oszlopsorok mindkettőben erőteljes hangsúlyt adtak a hosszanti tengelynek.¹³ Ám a Téka valódi rokonait a 18. század könyvtárai között érdemes keresnünk. Nagy Péter cár 1718-tól kezdte el Szentpéterváron a „Kayserliche Kunstkammer und Bibliothek” névvel illetett együttes építését. Toronyszerű középrészre csillagvizsgálónak adott otthont, két oldalához egy-egy szimmetrikus alaprajzi elrendezésű, háromszintes szárny csatlakozott: egyikben a könyvtár, a másikban a Kunstkammer gyűjtemé-

¹³ PEVSNER, Nikolaus, *The History of Building Types*, London, Thames and Hudson, 1976, 94–95.

neyei kaptak helyet. A könyvtár a második és harmadik emeleten elegáns, a földszinten dór, az emeleten füzérdíszes jónfejezetek által osztott, galériás csarnokot foglalt magába.¹⁴ 1795-ben II. Katalin cárnő is emeltetett Szentpéterváron egy hasonló könyvtárat.¹⁵ A Teleki Téka igen közeli rokona a weimari hercegi könyvtár *Rokokó Termének* háromhajós, galériás, pillérsorokkal tagolt csarnoka (1761–1766). A középhajó rövidebb oldalainak homorú lezárása itt ovális alapformát, egyben erős centralizáló hangsúlyt eredményezett, mindez egy újabb szinttel is kiegészült a manzárdban. A földszinten pillérekkel, az emeleten jón oszlopokkal tagolt, háromhajós, kétszintes csarnok Ochsenhausen (Baden-Württemberg, Oberschwaben) bencés kolostorának könyvtárterme is (1785–1791), a könyvszekrények hajdan itt is a falak mentén, illetve a pillérek körül helyezkedtek el.

Johann Friedrich Penther 1748-ban adta ki *Anleitung zur bürgerlichen Baukunst* című építészeti traktátusának IV. kötetét, melyben az uralkodói rezidencia kontextusában a könyvtár épületét is tárgyalta. A rezidencia részét képező, ám szinte teljesen különálló, kétemeletes épület közepére a könyvtáros szobáit, jobbra és balra egy-egy azonos alaprajzi elrendezésű, oszlopsoros galériával kialakított, háromhajós szárnyat javasolt. Mindez számos hasonlóságot mutat Nagy Péter szentpétervári könyvtárával, maga Penther is utal arra, hogy ismerte azt.¹⁶ Népszerű traktátusa bizonyára befolyásolta a továbbiakban a könyvtárépítészetet is, ám hogy mennyire számolhatunk Penther közvetlen hatásával Marosvásárhelyen, az egyelőre nem világos. Teleki könyvtárában a tervezés időszakában munkája mindenestre már megvolt.

Az itt bemutatott háromhajós, galériás könyvtártermek csoportja tipológiai-lag határozottan eltér a teremkönyvtár különféle változataitól, a kupolás könyvtáraktól, valamint a kéthajós elrendezéstől, indokolt tehát külön típusként való kezelésük – a templomépítészettől kölcsönzött kifejezéssel élve nevezhetnénk őket akár *csarnokkönyvtáraknak* is. Az ilyenfajta könyvtártér a jelek szerint a 18. században vált ismertté, így az ide sorolható emlékek fokozottan magukon viselik a kor klasszicizálódó építészeti formanyelvét. Néhány háromhajós példával a 19. század első felének kiforrott klasszicista építészetiében is találkozunk, gondolunk itt a bécsi Schottenstift bencés apátság termére (1835), vagy az edinburgh-i egyetemi könyvtárra (1831–1834).

Végezetül szót kell még ejtenünk azokról a sajátos, nyolcszög alaprajzú könyvtártervekről, melyeket Bécsben készített egy, a Képzőművészeti Akadémián tanuló erdélyi építésznövendék, Ugrai László (1769–1830). A Teleki Téka

¹⁴ BECKER, Regina, *Theorie und Praxis – zur Typologie in der Bibliotheksarchitektur des 17. und 18. Jahrhunderts = Ikonographie der Bibliotheken: Vorträge eines bibliotheks-historischen Seminars vom 13. bis 14. September 1988 in der Herzog-August-Bibliothek*, hrsg. von Carsten-Peter Warncke, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992, 242.

¹⁵ Alaprajzát és metszetét közli: EDWARDS, Edward, *Memoirs of Libraries. Including a Handbook of Library-Economy*, Volume II, London, Leipzig, Trübner Co., F. A. Brockhaus, 1859, 687–690.

¹⁶ PENTHER, Johann Friedrich, *Vierter Theil der ausführlichen Anleitung zur Bürgerlichen Bau-Kunst...* Augspurg, 1748, 24–25, Tab. XI, XVI.

forrásanyagában két változatban fennmaradt rajzot azonban, ha a helyszíni adottságokat tekintjük, aligha szánhatták kivitelre. Bár nem volt gyakorlati szerepük az építkezésben, mégis jelentősek számunkra, hiszen a centrális alaprajzú, önálló könyvtár problematikáját emelik be, ha csak elméleti szinten is, a marosvásárhelyi tervezés folyamatába. A centrális könyvtár típusa az újkori Európában a 'bibliotheca publica' eszményének, az egyetemes emberi tudás tárházának ideális építészeti kifejezőjeként a traktátusirodalomban gyakran felbukkan, de számos esetben épültek is ilyenek, a legismertebb példák a 18. században Wolfenbüttel könyvtára (1705–1713) és az oxfordi Radcliffe Camera (1737–1749).¹⁷

*A portrégyűjtemény*¹⁸

A portrégyűjtemény kezdettől a könyvtár berendezésének szerves részét képezte, egységes jellege azonban az utókor tudatában elhalványult, a festmények többsége elkallódott. Ez a körülmény a gyűjtemény eredeti összetételének rekonstruálását tette a kutatás elsődleges feladatává. Erre nézve Kelemen Márton könyvtáros 1826. október 15-én kelt leírása tekinthető a legmegbízhatóbb forrásnak. Négy évvel Teleki Sámuel halála után készült, az életében kialakult gyűjtemény végleges összetételét mutatja tehát be, szerzője pedig a helyszín legjobb ismerője volt.¹⁹

Kelemen két helyszínen vette számba a portrékat: a nagy könyvtáracsarnokban, valamint annak előterében. A nagyteremben a bejáratnál szembeni főhelyet a kancellár impozáns, egész alakos portréja foglalta el, átellenben, a bejárat fölötti déli mellvéden nagyapja, Teleki Mihály arcmása függött. A középhajó nyugati oldalán a pillérekre rögzítve, északról dél fele haladva Teleki Sámuel ifjúkori portréja, Festetics György, Széchényi Ferenc és Brukenthal Sámuel erdélyi gubernátor, a keleti oldalon pedig, szintén dél fele haladva Bethlen Zsuzsanna, a könyvtáralapító felesége, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, Hunyadi Mátyás magyar király és Savoyai Jenő arcképe kapott helyet. Az emeleti galérián a folyosóról nyíló ajtó fölött Teleki József koronaőr, a fegyveres szobába vezető ajtó fölött pedig Batthyány Ignác erdélyi püspök portréja függött. Végül a földszinten, a galéria alatt, a csarnok északi végében nyíló ablak két oldalán Luther Márton és Melancthon Fülöp képét tartotta számon a könyvtáros. A nagyteremben tehát összesen tizennégy portrét írt le. A terem előterében Kelemen nyolc további képet

¹⁷ Bővebben: ORBÁN János, *Bécestől Székelyudvarhelyig. Támpontok Ugrai László munkásságának valós értékeléséhez = Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben*, szerk. Orbán János, Marosvásárhely, Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 91–157.

¹⁸ A fejezet alapjául egy 2013-ban megjelent bővebb tanulmány szolgált: ORBÁN János, *Portrék a könyvek között = Ars Hungarica*, 39(2013), Supplementum, Tanulmányok Kelényi György tiszteletére, 172–180.

¹⁹ Közli: CLAUSER Mihály, *Nagy-Ernyei Kelemen Márton leírása a Teleki-tékről = TELEKI Domokos, CLAUSER Mihály, VARIAS Béla, Gróf Teleki Sámuel-émlékkönyv*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940, 9–14.

vett számba: itt a fehér zászlót tartó Attila király után Wesselényi Ferenc magyarországi palatinus, Teleki László, Apafi Mihály fejedelem, Lázár János költő és erdélyi államférfi, Wesselényi Kata, valamint szülei, báró Wesselényi Ferenc és felesége, Rhédey Zsuzsanna arcmása sorakozott a falakon.

Kelemen leírása a jelek szerint Kazinczy Ferenc kérésére készült, aki 1816-ban meglátogatta az intézményt, és az élményeit megörökítő *Erdélyi levelek* szövegváltozatait nagy gonddal tökéletesítette a későbbiekben. A Tékára vonatkozó *V. levél* szövegét 1816–1831 között többször frissítette,²⁰ a pontos információk beszerzése érdekében terjedelmes levelezésekbe bocsátkozott a helyszínt jól ismerő személyekkel.²¹ 1817 novemberében Döbrentei Gábor is ezért készített számára leírást a Téka portréiról. Ez szinte mindenben egybevág Kelemen Márton 9 évvel későbbi jegyzékével, bizonyítva, hogy a portrék már ekkor a későbbi rend szerint sorakoztak a termekben.²² Kazinczy nyilatkozott először a gyűjtemény értékéről a műkritikus szemével, sőt, az erdélyi kiválóságok arcképcsarnokává való továbbfejlesztésének ötletét is felvetette.²³

Származásukat tekintve a könyvtárterem és az előtér portréanyagában a levéltári kutatások alapján három fő csoportot különíthetünk el. Az első a korábban is a kancellár tulajdonában lévő képeké, ezek közé tartozik a sáromberki kastély leltáraiban korábban felbukkanó Savoyai Jenő és Apafi Mihály arcképe. Bethlen Gábor és Teleki Mihály, valamint a kancellár és felesége egy-egy portréját Nagyváradról szállították Sáromberkére, majd 1796 táján vitték Marosvásárhelyre. A második csoportot a Wesselényi Katától a Teleki Téka későbbi otthonául szolgáló marosvásárhelyi házzal együtt örökölt gyűjtemény képezi, ez az előtérben elhelyezett, főként családi vonatkozású képeket tartalmazó együttes magva (Wesselényi Ferenc palatinus, Wesselényi Ferenc és felesége Rhédey Zsuzsanna, Rhédey Zsigmondné, valamint Lázár János portréja).²⁴ A harmadik, legjelentősebb csoportba a kifejezetten a terem számára rendelt festményeket soroljuk. Teleki 1802-ben levélben kérte fel Széchényi Ferencet és Festetics Györgyöt arcmásuk elkészíttetésére, hogy az a könyvtárban „azon jeles személyeknek,

²⁰ A megjelent szövegváltozatok a következők: a Kazinczy által 1817 februárjában Telekihez pontosítás végett elküldött kézirat (Közli: DEÉ NAGY 1976, i. m. 189–195), a Tudományos Gyűjteményben megjelent 1817-es (KAZINCZY 1817, i. m. 3–8), az Abafi Lajos által közzétett 1824-es (KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, szerk. Abafi Lajos, Budapest, 1880, 102–111), a Toldi Ferenc által 1839-ben kiadott 1827-es (KAZINCZY 1839, i. m. 202–207), valamint a *Felsőmagyarországi Minervában napvilágot látott 1831-es* (Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek III. = Felső Magyar-Országi Minerva*, 7(1831), 570–576) változat. Abafi 1880-as kritikai kiadása a többi változatra is tekintettel van.

²¹ *Kazinczy Ferencz levelezése*, XV. kötet, szerk. Váczy János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1905, 62, 364, 418, 469, 577.

²² Döbrentei Gábor Kazinczy Ferenchez. Marosvásárhely, 1817. november 29. Közli: VÁCZY 1905, i. m. 364.

²³ KAZINCZY 1839, i. m. 204.

²⁴ A gyűjtemény kialakulásának további részletei: ORBÁN 2013, i. m. 173–175.

kik a' Haza késő maradéka ditső emlékezetére is érdemesek, sorában függjön.”²⁵ 1803-ban szerezte meg Brukenthal Sámuel Franz Anton Bergmann által 1776-ban festett portréját.²⁶ Mátyás király arcképét 1805-ben másoltatta a strassburgi Schöpfung-könyvtárban őrzött eredetiről, Jeremias Jakob Oberlin közbenjárásával.²⁷ A 18. században hiteles Mátyás-portrénak tartott, ún. bécsújhelyi típusú arckép²⁸ másolatát Strassburgban Gottfried Christian Enslen (1757–1818) készítette,²⁹ ez a Tékában fennmaradt két Mátyás-portré közül vélhetően a jobb minőségűvel azonos. A nagyterem számára festette Johann Tusch a kancellárt a Szent István-rend nagykereszteseinek díszöltözetében megjelenítő, egész alakos portrét is 1808 táján.

Felmerül a kérdés, hogy az eltérő eredetű képekből mikor válogatták össze a Döbrentei és Kelemen leírásából körvonalazódó gyűjteményt. A jelek szerint elhúzódó folyamatról van szó, mely a könyvtárnyitás (1802) után kezdődött, és valamikor az 1810-es évek derekán teljesedett ki. Molnár Ádám asztalos 1808 táján végzett munkái között bukkan fel tételként a kancellár, Teleki József, Luther és Melanchton portréinak rámozása, valamint a „Thécabeli képek felrakása” – a berendezés egyik hulláma tehát ekkoriban zajlott, bizonyára az egészalakos portré felhelyezésével egyszerre. Az 1815 nyarán a Bécsben élő Teleki Sámuel és fia, Ferenc között zajló levélváltás azt sejteti, hogy ez idő tájt újabb, a portrékat is érintő átrendezés zajlott a könyvtárban. Később, Kazinczy látogatása után függeszthették ki Festetics, Széchényi és Mátyás király portréját; Döbrentei 1817-es beszámolójában a gyűjtemény (a később az előtérben felbukkanó Attila királyt leszámítva) már a Kelemen Márton által rögzített végleges állapotában volt.³⁰

A portrék egy helyre kerülésében, mint láttuk, elég nagy szerepet játszott a véletlen. Későbbi csoportosításuk azonban már korántsem tűnik esetlegesnek. A nagyteremben elhelyezett galéria koncepcióját a Széchényi Ferenc (1754–1820) és a Festetics György (1755–1819) portré rendelésének tudatossága sejteti: mindketten a Telekiéhez hasonló, közhasznú könyvtáralapítási törekvések emblematisztikus képviselői voltak Magyarországon. Nem tekinthető véletlennek a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtárát megteremtő Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspök, valamint a további fontos erdélyi könyvgyűjteményeket létrehozó Brukenthal Sámuel (1721–1803) gubernátor és Teleki József

²⁵ GULYÁS Károly, Benkő József, gr. Széchényi Ferencz, gr. Festetich György, Aranka György levelei gr. Teleki Sámuelhez = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 20(1910), 214–223.

²⁶ Teleki Sámuel Szász Józsefhez. Bécs, 1803. július 26. Közli: DEÉ NAGY 1976, i. m. 120–121. A szignó a vászon hátlapján olvasható: „*Frantz Anton bergm[ann] / Cibinio pinxit / 1776.*”

²⁷ F. CSANAK Dóra, *Hogyan vásárolta meg Teleki Sámuel a Tacitus-corvinát? = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 99–106.

²⁸ SZENTESI Edit, *Mátyás király bécsújhelyi típusú arcképeiről = Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, szerk. Farbak Péter et alii, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 217–219.

²⁹ A festő azonosítására vonatkozóan lásd ORBÁN 2013, 22. lábjegyzet.

³⁰ ORBÁN 2013, i. m. 175.

(1738–1796) koronaőr portréjának beszerzése sem. A Bibliotheca Corvinianát alapító Hunyadi Mátyás (1443–1490) magyar király, valamint Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem történelmi távlatban kifejtett könyvgyűjtő tevékenysége révén kerülhetett be a válogatásba: a *Magyar Athénás* című művét 1766-ban Teleki Sámuelnek (is) dedikáló Bod Péter erdélyi tudós ajánlásában kiemelten méltatta a két uralkodó könyvszeretetét; katalógusa első kötetének bevezetőjében maga Teleki is ezt hangsúlyozta róluk.³¹ Minden bizonnyal Savoyai Jenő sem hadvezérként vívta ki az alapító tiszteletét: útinaplójából tudjuk, hogy a herceg bécsi császári könyvtárban őrzött gyűjteménye 1759-ben egyik legkorábbi nyugat-európai könyvtár-élménye volt.³² Bethlen Zsuzsanna jelentős magyar könyvtára, a legnagyobb 18. századi erdélyi női könyvgyűjtemény megteremtőjeként érdemelhetette ki helyét férje oldalán a galériában.³³ Az ábrázoltak tehát tekintélyes könyvgyűjtemények létrehozói – az arcképek együttesen állítanak emléket a könyvek iránti tiszteletnek és a felvilágosodás tudásba vetett hitének, a mögöttes jelentést pedig maga a „kiállítótér” hordozza. Az egyetlen ősgalériába kívánczoló kivétel a család felemelkedését megalapozó Teleki Mihály (1634–1690) portréja; Luther és Melancthon szereplését Teleki elkötelezett protestáns volta magyarázza, utóbbi kettő azonban sem elhelyezését, sem méretét tekintve nem képezte részét vizuálisan a központi csarnok gyűrűjében a pilérekre függesztett együttesnek. A nagyterem szűk előterében elhelyezett nyolc portré összeválogatásában már kevésbé érvényesült tervszerűség – nagyrészt a marosvásárhelyi házzal együtt Wesselényi Katától örökölt, az ő otthonában kialakult gyűjtemény darabjai kerültek ide.

A forrásokban a fentiek ellenére nincs egyértelmű utalás arra, hogy Teleki szeme előtt egyfajta könyvtáralapítók arcképcsarnokának létrehozása lebegett volna. Az idevágó kevés írott forrás inkább a közérdek szolgálatát említi a portrégaléria tagjainak közös vonásaként. Kiemeli ezt Teleki Sámuel Széchényivel és Festeticssel való levélváltása a portrék megrendelésekor, de így élt ez a kortársak tudatában is: Kelemen Márton megfogalmazásában a teremben olyan emberek képei láthatók, akik „Erdély Országban, vagy pedig Magyar Országban a’ köz haszonra valamit fundáltak”;³⁴ „tudományok pártfogása által megszentelt nevek” – vélekedett róluk Kazinczy.³⁵

A portrégyűjtemény történetének ismeretében a Teleki Téka esetében nem beszélhetünk esztétikai indíttatású, szervezett műgyűjtésről, a kancellárt elsősorban a terem ékesítésének szándéka vezérelte. Közelebbi-távolabbi párhuzamokban nem szűkölködik a magyar művészettörténet, de a kortárs könyvtárakban a Te-

³¹ BUZÁSI ENIKŐ, *A barátság-motívum térhódítása a 18. századi magyar portréfestésben = Művészettörténeti Értesítő*, 33(1984), 232.

³² *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*, s. a. r. Biás István, a bevezetést írta dr. IMRE SÁNDOR, Marosvásárhely, nyomtatott a „Kossuth” Nyomdában, 1908, 8.

³³ DEÉ NAGY 1997, i. m. 202–207.

³⁴ CLAUSER 1940, i. m. 13.

³⁵ KAZINCZY 1839, i. m. 203.

leki Téka könyvgyűjtőitől eltérően inkább a tudósportrék jellemzőek. Széchényi Ferenc a Téka megnyitásával egy időben, 1802-ben ajánlotta fel könyvtárát Magyarországon a nemzet számára, könyvei 1803-ban az egykori pesti pálos kolostor könyvtártermében nyertek elhelyezést. Ez év tavaszán készítette el a milánói Pietro Rivettivel a terem mennyezetfestményét, melynek közepére a két angyal által tartott magyar címer, peremére a magyar országrészeket jelképező címerek és a különféle tudományágak szimbólumai kerültek. Körben, a szekrény sorok felett azonban 30 festett medalionban magyar tudósok arcképei kaptak volna helyet, többségükben a közelmúlt, a 18. század személyiségei. A portrék ugyan nem készültek el, az ábrázolni szándékozott személyek kilétét azonban a medalionok feliratai alapján ismerjük.³⁶ Széchényi ikonográfiai programja igen jelentős számkra, mert egy, a Teleki Sámueléhez mindenben hasonló (azonos indíttatású, azonos közegből eredő) egykorú kezdeményezés képzőművészeti keretét adta volna. Hasonló portrék a 18. századi egyházi könyvtárak termeiben is gyakran előfordultak: Patachich Ádám kalocsai könyvtárának polcai felett antik és kortárs szerzőket festett meg Maulbertsch,³⁷ az egri Lyceum könyvtárának 24 fa relief bűsítője között evangélisták és szentek társaságában szintén találunk tudósokat (köztük három magyar, Werbőczy, Pázmány és Istvánfi Miklós is feltűnik).³⁸ A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálójának asztronómusokat megjelenítő ikonográfiai programja is ebbe a vonulatba kapcsolható.³⁹

Teleki Sámuel és Széchényi Ferenc „válogatását” eltérő koncepciójuk ellenére összeköti két újszerűnek tekinthető vonás: hangsúlyosan hazai, magyar jellegük, valamint a jelen és a múlt kiválóságainak együttes megjelenítése. Teleki könyvtárában a távolabbi múltat a szellemi ősökre való utalásként Bethlen Gábor és Mátyás király idézi, de gyűjteményébe zömmel kortárs szellemi rokonait emelte be. Hasonló jelenség figyelhető meg korábban a Telekiekkel rokonságban álló Ráday Gedeon (1713–1792) péceli képtárában is: a magyar tudósok arcképcsarnokának szánt (*Icones eruditorum Hungarorum*), de a magyar kiválóságok gyűjteményévé terebélyesedett kollekció Szent Istvántól a 18. századig terjedt, a kortársak azonban megkülönböztetett figyelemnek örvendtek benne.⁴⁰ Később,

³⁶ FARBAKY Péter, *Pálos könyvtár vagy nemzeti könyvtár? = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* 1991, Bp., 237–247.

³⁷ JERNYEY Kiss János, *Patachich Ádám és a kalocsai érseki rezidencia = Patachich Ádám érsek emléke*, szerk. Lakatos Adél, Kalocsa, 2005 (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 4), 67–70.

³⁸ VOIT Pál, *Heves megye műemlékei*, II. kötet, Budapest, Akadémiai, 1972, 468–469; Jávor Anna, *A tridenti zsinat. Johann Luckas Kracker és Joseph Zach freskója az Egeri Líceumban = Művészettörténeti Értesítő*, 42(1993), 160.

³⁹ KOVÁCS András, *Program és műalkotás a 18. század végi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*, Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére, szerk. Orbán János, Marosvásárhely, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Maros Megyei Múzeum, 2011, 118–136.

⁴⁰ KOÓS Judith, *Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a 18. században*. Aszód, Petőfi Múzeum, 1994, 132–144.

az 1820-as évek végén készült el a pannonhalmi bencés apátság nagy könyvtár-termének ikonográfiai programja, a bécsi Josef Klieber a mennyezet két hosszanti oldala mentén medalionokban itt is hazai kiválóságok portréit festette meg,⁴¹ a közelmúlt tudósait is beemelve a programba.

Összegzésként megállapítható, hogy a nagyteremben elhelyezett portrégyűjtemény több vonatkozásban is jól beleilleszthető a magyar könyvtár-ikonográfiai hagyományba: amikor az alapító a tulajdonában lévő, örökölt vagy épp a könyvtár számára szerzett festményekből összeválogatta szellemi rokonainak panteonját, Ráday Gedeonhoz vagy Széchényi Ferenchez hasonlóan hazai (erdélyi vagy magyarországi) kiválóságok, ezen belül is a kortársak megjelenítését tartotta fontosnak. Sajátos vonás, hogy többségük könyvtáralapítási törekvései révén érdemelhette ki helyét a galériában – nehéz ugyanis a tudatosság hiányát feltételeznünk amögött, hogy csaknem mindannyian szoros kapcsolatban álltak a könyves kultúrával, a társaságban pedig teljes létszámban helyet kaptak a Telekiéhez hasonló kortárs erdélyi és magyarországi könyvtáralapítási törekvések képviselői. A csarnokot a kancellár nagyméretű, egészalakos portréja uralta, a közművelődés előmozdítása érdekében anyagi erőforrásai maximális mozgósítására hajlandó felvilágosult főúr kulcsszerepét hangsúlyozva az alapítás folyamatában.

A portrégyűjtemény egységes jellege és szoros kapcsolata a könyvtárral az intézményt kezelő utódokban úgy tűnik, nem tudatosult: a 19. század derekára a terem családi portrékkal zsúfolták tele (2. kép). Rövidesen elkezdődött a festmények szétszóródása is: a II. világháború előtti években Bíró József művészettörténész kiváló minőségű Széchényi Ferenc-portrét látott a sáromberki kastélyban, ugyanitt készült fotón azonosítható egy, a századelőn még a Tékában lévő Bethlen Zsuzsanna arckép, mindkettő a portrégaléria darabjai közül sodródhatott az alapító utódainak kastélyába,⁴² mint ahogy bizonyosan a Tékából vándorolt ide az egyik, a kastély kártyaszobájában megőrkített férfiportré is.⁴³ A második világháború előestéjén a családi portrék már nincsenek a teremben, a kancellár egész alakos portréja mellé Mária Terézia és II. József portréja került (3. kép). A gyűjtemény szétszóródása a kommunizmus évtizedeiben folytatódott. A 21. század elején a Teleki Téka a hajdan a nagyteremben található gyűjteményből tíz festményt őriz: Teleki Sámuel egészalakos és Johann Michael Millitz által 1766-ban, Bécsben festett fiatalkori portréját (1. kép), Teleki Mihály, Bethlen Gábor, Mátyás király, Brukenthal Sámuel, Teleki József⁴⁴ és Batthyány Ignác arcását. A közelmúltban

⁴¹ SISA József, *A Könyvtár és a torony építése = Mons Sacer 996–1996, Pannonhalma ezer éve*, II. kötet, szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996, 148.

⁴² Bíró József, *Erdélyi kastélyok*, Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet, é. n. [1943], 97–98. LI. tábla

⁴³ Uo. XLVIII. tábla. Baloldalt, az ajtó mellett, barokkos rámban.

⁴⁴ A festményt 2014-ben restaurálták az Imago Picta műhely munkatársai. A 20. században, kikerülve a könyvtárból, sokáig a palota emeleti nagytermétől északnyugatra lévő raktár bejárata fölött függött, jelen sorok szerzője legalábbis ott látta először a 2000-es évek elején. Bíró József, majd Csanak Dóra így említhette 'eredeti helyéről elkerült' képként. Csanak reprodukciót is közölt

2. kép

*A könyvtárterem a 20. század elején. Haranghy György felvétele
(Magyar Néprajzi Múzeum Fotótára, Budapest, nr. 19766)*

szerencsés módon előkerült a gyűjteményből Luther Márton és Melanchton Fülöp jóval kisebb méretű, vászonra festett portréja is.⁴⁵ Mindezek mellett a nagyterem

róla, rámutatva művészi kvalitásaira. Vö. CSANAK Dóra, *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai, 1983, 4, 431. (81 lbj.)

⁴⁵ Méreteik azonosak: 27,5×21,5 cm.

őrzi még a Mátyás-portré ismeretlen körülmények között keletkezett másolatát, valamint egy idősödő főúr portróját a 18. század második feléből.⁴⁶

Végezetül megjegyezzük, hogy egy 1842-es leltár szerint a nagyterem bejárata melletti „kis Kabinétba” az alapító idejéből maradt metszetek, rajzok, címerek között számos metszetportrét is tároltak.⁴⁷ A jól ismert családi portrék és mások mellett Bethlen Gábor, Izdenczy József, Gvadányi József, Gyöngyösi János, Cserei Farkas, vagy épp Kant, Gutenberg arcmaása tűnik fel. Számos metszetet Czetter Sámuel, vagy a kancellár erdélyi pártfogoltjai, Nagy Sámuel és Falka Sámuel készítettek a századforduló táján Bécsben. De itt őrizték a Kazinczy által ajándékozott, Baróti Szabó Dávidot ábrázoló olajfestményt is,⁴⁸ valamint egy fekete krétarajzot Mátyás királyról.

Szobrok

A terem fenséges hangulatát a könyvszekrények tetejére helyezett, patinázott gipsz-szobrok fokozzák. A zömmel antik ihletettséggű 63 szobor szintén Bécsből érkezett, a kancellár 1802 végén kelt, saját kezű megrendelőlistája a napjainkra hiányos együttes eredeti összetételének becses forrása.⁴⁹ Ez a vásárlási jegyzék „Buste” (mellszobrok) és „Figuren” (alakos ábrázolások) címek alá rendezett csoportokban sorolja fel a szobrokat. Mivel utóbbiak meglátásunk szerint tematikus és formai egységeket képeznek, alább ezt a csoportosítást követve mutatjuk be a Teleki által igényelt alkotásokat. Az első 20 mellszobor csoportja antik szerzőket, tudósokat, filozófusokat – Homérosz, Szolón, Szapphó, Anakreón, Thalész, Püthagorasz,

⁴⁶ Bár egyértelmű bizonyíték még nincs erre, életkora és a datálás alapján meglehet, hogy *Teleki László* Kelemen által számbavett portréjával azonos. Erre utalhat az a Nemes Károly könyvtáros által vélhetően az 1940-es években felvett jegyzék, mely Teleki László portróját ‘meglévőként’ jelzi. Lásd *Jegyzék a Teleki Téka portréiról*, Datálatlan, Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Bustya Endre hagyaték, Teleki Téka mappa. A forrást Bányai Réka könyvtáros bocsátotta a rendelkezésünkre, amit ezúton köszönünk.

⁴⁷ Consignatioja azon Képeknek, Tabelláknak, Czimereknek és más Rajzalataknak, melyek a nagy Pappendeckelbe vagynak sub Lit. B. 1842. Teleki személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, sz. n.

⁴⁸ Az erdélyi nagyságok arcképcsarnokának létrehozására buzdító, fellelkesült Kazinczy már 1817-ben jelzi, hogy a Tékába szeretné küldeni Baróti Szabó Dávid Klimesch Tamás által 1788-ban Kassán festett portróját; az *Erdélyi levelek* későbbi kiadásában már mint megtörtént tényről tesz erről említést. A kép meg is érkezett Marosvásárhelyre, emellett tanúskodik a Kazinczy által a könyvtárnak küldött könyvek jegyzéke („Szabó Dávid Mejképe le-festve 1788. Julius 24-kén, festette Kazinczy Ferenc”, vö. DEÉ NAGY 2002, i. m. 150), a fenti adat szerint azonban nem helyezték ki a teremben. Orbán Balázs még látta, ma már nem található a könyvtárban.

⁴⁹ A rendelés előlegét 1802. december 8-án fizette ki Teleki. A jegyzék lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki Sámuel osztály, P 661 [a továbbiakban MNL OL, P 661], 24. cs. 1803, f. 405–406. Az értékes forrást Deé Nagy Anikó azonosította: DEÉ NAGY 1997, i. m. 224.

Hérakleitosz, Hippokratész, Euripidész, Démokritosz, Szókratész, Platón, Zénón, Epikurosz, Démoszthenész, Diogenész, Cato, Cicero, Seneca és írói munkásságára való tekintettel Marcus Aurelius – vonultat fel. A második büszt csoportba a görög–római történelem 18 jeles személyisége – Akhilleusz, Nagy Sándor, Hektor, Brutus (?), Scipio Africanus, Brutus, Pompeius, Julius Caesar, Antonius, Maecenas, Augustus, Tiberius, Nero, Vespasianus, Titus, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius – került. A harmadikban Habsburg császárok – Mária Terézia, II. József, II. Lipót és II. Ferenc – jelennek meg, ám itt eredetileg „Carl” (véltetően Károly főherceg, Mária Terézia fia), Ernst Gideon von Laudon és Frantz Moritz von Lacy⁵⁰ hadvezérek, Wenzel Anton Kaunitz kancellár, sőt, egy, a Habsburg Birodalom nagyjaitól biztonságosan elkülönített „alcsoporthoz” II. Frigyes császár és Bonaparte Napóleon is szerepelt. Utóbbi hatot azonban a kancellár végül kihúzta – helyüket a szigorú aulikus szellem jegyében Mária Terézia és II. Lipót vette át, ezáltal a kortársak száma a Teleki által szolgált négy császárra zsugorodott. A következő csoport már a görög–római mitológia alakjaié: Jupiter, Apolló, Pallasz-Athéné, Venus és Mercurius neve mellett B betű utal arra, hogy büsztökről, Saturnus és Rhea esetében pedig F arra, hogy figurális ábrázolásokról van szó. A „Figuren” címmel illetett utolsó két csoport közül az elsőből – Minerva, Apolló, Venus Coelestis, Venus Medic[i], Mercurius, Léda, Bacchus, Hercules, Flora, Faunus – a ma meglévő darabok alapján úgy véljük, hogy az egyalakos ábrázolásokat tartalmazta, míg a második – Apolló és Daphne, Neptunus, Hercules és Antaeus, A szabin nők elrablása – a többalakos kompozíciókat.

A kancellár tehát összesen 47 büsztöt és 16 alakos ábrázolást vásárolt. A császárvárosban olcsón beszerezhető sokszorosított gipszmásolatok a könyvtár ékesítésének költséghatékony módját kínálták: a 63 szobor kétoldalas listájának végére feljegyzett kalkulus szerint egységáruk mérettől függetlenül mindössze 8 rajnai forint volt, összegük ismeretlen jogcímen 31 és fél rajnai forinttal egészült ki, így a vétel összértéke 535 rajnai forint 30 krajcárra rúgott. Összehasonlításképp megjegyezzük, hogy Franz Thaller két darab bronzszobra ugyanekkor szinte háromszor ennyibe, 1500 rajnai forintba került. A summát 1802. december 8. és 1803. július 9. között tíz részletben hiánytalanul ki is fizette Teleki. Átvételét egy bizonyos Mathias Mayer ellenjegyezte – pontos szerepe egyelőre nem tisztázott: a forrás csak eladói mivoltára enged következtetni, arról nem vall, hogy a gipszmunkák alkotójáról vagy szobrászról lenne szó.⁵¹

⁵⁰ Az áthúzott névből csak a „Laci” szó betűzhető ki, a tematikus összefüggés alapján a hadvezérre következtethetünk.

⁵¹ Mathias Mayer neve nem ismerős a századforduló osztrák művészetének történetében. Bécs városának 1803-as címjegyzéke sem tartja nyilván a szobrászok között, említ viszont egy ilyen nevű lakost Jägerzeil városrészben, a Praterstrasse 18. sz. alatt, a „grüne Baum” cégtábla tulajdonosaként. *Vollständiges Auskunftsbuch, oder einzig richtiger Wegweiser in der k. k. Haupt- und Residenzstadt Wien ... auf das Jahr 1803*. Verlegt bey Joseph Gerold..., 61–62, 158–159. Nehézes aláírása sem jelzi „Bildhauer” minőségét. Személyére az értékes forrást először azonosító Deé Nagy Anikó utalt futólag szobrászként (DEÉ NAGY 1997, i. m. 224), ezt vette át a későbbi iroda-

A szobrok 1803 júliusában már készen álltak a szállításra,⁵² azt azonban nem tudjuk, hogy a törékeny portéka megérkezett-e hiánytalanul a Maros-parti városba. A kommunista államosítás idején, 1949-ben mindenesetre már csak 47 gipszszobrot vettek számba az egykor vásárolt 63-ból.⁵³ Ám komolyan mérlegelnünk kell annak lehetőségét is, hogy eredetileg sem mind a nagyterembe kerültek – a „férőhelyek” száma a ma meglévő szekrényeken is nehezen tenné lehetővé 63 szobor elhelyezését, arról nem beszélve, hogy a polcok java része 1803-ban még egyáltalán nem állt készen. A 20. század közepén meglévő 47 szobor mindenesetre hiánytalanul megérte az ezredfordulót. Ekkor ébredt fel a gyűjtemény iránti művészettörténeti érdeklődés is: 2002-ben Kimpfián Annamária vette számba őket, tiszta száma jelentős részük feledésbe merült identitását.⁵⁴

Az idők folyamán megváltozott rend szükségessé teszi a szobrok eredeti elhelyezésének vizsgálatát is. Némi támpontot a gipszeket sajnos csak futólag említő Kelemen Márton 1826-os leírása és a 20. század első feléből származó archív fotók nyújtanak. A földszint szekrényeiben Kelemen császárportrékat említ: „az oszlopok körül lévő Thékák tetején római császárok képeik vagynak egész kerekben”.⁵⁵ (Ez alatt általánosságban vezetőket, államférfiakat kell értenünk, hiszen már a megrendelőlistán kisebb volt a valódi császárok, mint a földszinti szekrényeken elhelyezhető szobrok száma.) Az 1940-es évek elején még a szekrények párkányzatára rögzített – mára elkallódott – feliratos táblácskák tájékoztattak az ábrázoltak kilétéről. Feltételezzük, hogy ezek némileg a szobrok mozgatását is korlátozták, így a 20. század első felének archív fotói bizonyos mértékben mérvadóak az eredeti rendet illetően (2–3. kép). Annál is inkább, mert a földszinti polcokról még mindig zömmel a császárportréknak vélt büsztök tekintettek le a látogatóra: belépve balra az első szekrényen a feliratos táblákon Marcus Aurelius és Vespasianus, jobbra az első Traianus és Titus, a második Augustus és Tiberius neve betűzhető ki, a harmadikon az ún. haldokló Nagy Sándor jellegzetes alakja ismerhető fel, mellette Scipio Africanus körvonalai sejthetőek.

A szobrok többsége az emelet polcain kapott helyet. A szükségesü Kelemen szerint itt „görög és római classicus emberek fejüket gipszből feketén bronzírozva” helyezték el.⁵⁶ Az 1940 utáni felvételeken a galérián, a kerti oldal polcain ifjabb Cato és Cicero tűnik fel, itt azonosítható a korban Seneca-portréként is forgal-

lom: KIMPIÁN Annamária, *A Teleki Tékát díszítő szobrok = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén Spielmann Mihály, Vakarc Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 303.

⁵² Teleki Sámuel Szász Józsefhez. Bécs, 1803. július 26. Közli DEÉ NAGY 1997, i. m. 345.

⁵³ DEÉ NAGY Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén Spielmann Mihály, Vakarc Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 182.

⁵⁴ KIMPIÁN 2002, i. m. 302–313. Azóta a 2011-es felújítás idején sajnos elpusztult az általunk Perszeuszként azonosított alkotás is.

⁵⁵ CLAUSER 1940, i. m. 13–14.

⁵⁶ CLAUSER 1940, i. m. 13–14.

3. kép

A könyvtárterem 1940–1944 között

(Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fotótára, Budapest, nr. 17310)

mazott,⁵⁷ égre tekintő idős férfit ábrázoló büszt is. Átellenben, az udvari oldalon Hermész archaikus stílusú portréjának jellegzetes, szakállas kontúrja sejlik fel, ez bizonyára a megrendelőlista Mercurius-büszttjével lesz azonos.⁵⁸ A könyveket illetően szintén Kelemenről tudjuk, hogy a két emeleti bejárat közötti rövidebb oldalon a görög klasszikusokat, az udvar felőli hosszanti oldalon a római szerzők és az egyházatyák műveit, átellenben, a kert felől a magyar történeti irodalmat,

⁵⁷ Cristiano GIOMETTI, *Sculture in terracotta. Museo Nazionale del Palazzo di Venezia*, Roma, Gangemi Editore, 2011, 38.

⁵⁸ KIMPIÁN 2002, i. m. 313. Cat. 43.

valamint Bethlen Zsuzsanna magyar könyveit tárolták.⁵⁹ A vázolt 20. század eleji állapot tehát egyelőre nemigen enged a szobrok eredeti elhelyezése és a könyvek helyrajzi rendje közötti programszerű összefüggésre következtetni.

A terem ékességei közül talán ezek a komor tekintetű büsztök idézik leghevesebben a könyvtáralapító „latin gróf” szellemi arcélét: fiatalkorától az antik szerzők voltak legkedvesebb olvasmányai, műveik gyűjteményének féltett darabjait képezték, legjobb kiadásait anyagiakat és fáradságot nem kímélve kutatta fel és vásárolta meg.⁶⁰ Tudjuk, hogy Bécsben ezeket nem is az ottani könyvtárteremben, hanem saját dolgozószobájában őrizte.⁶¹ Meggyőződése szerint ők voltak „minden műveltségnek a forrásai”, a könyvtárkatalógus első kötetét teljes egészében nekik szentelte, sőt, életrajzaikkal is kiegészítette. A római császárok, felelős államférfiak példája szintén közelről foglalkoztathatta az Erdély ügyeit bő három évtizedig a legfelsőbb szinten igazgató, a kormányzás felelősségével és gondjaival naponta szembesülő kancellárt. Egyébként az antikvítás kiválóságainak képzőművészeti megjelenítése már a magyar könyvesházakban is létező gyakorlat ekkoriban, elég a hasonló érdeklődésű Patachich Ádám érsek kalocsai könyvtárának Maulbertsch által festett portréira, vagy a pannonhalmi könyvtárterem szegmensíves homlokfalaira festett, antik nagyságokat ábrázoló csoportkompozíciókra gondolnunk.⁶²

Oldottabb hangulatot árasztanak a büsztökkel együtt vásárolt mitológiai témájú, figurális ábrázolások. Az általuk megidézett történetek szervesen hozzátartoztak a kor műveltségéhez, ábrázolásaik, mint tudjuk, általánosan elterjedtek a barokk épületszobrászatban és kertművészetben. A kancellár bécsi udvari kapcsolatait tekintve az sem meglepő, hogy a könyvtár fennmaradt tíz mitológiai tárgyú figurális ábrázolása közül többnek a Schönbrunn Johann Wilhelm Beyer (1725–1796) és munkatársai által készített kerti szobrai között fedezhetjük fel az előképét.⁶³ Annál is inkább, mivel a szobrok kisméretű (59–68 cm) modelljeit, és máig fennmaradt gipszmásolataikat a 18. század végén ismerték és használták Bécsben, sőt, egy részük még a Képzőművészeti Akadémia szobrászati mintatárába is bekerült.⁶⁴ Nyilvánvaló, hogy Neptunus Tékában őrzött gipszszobra a császári kert pompás Neptunus-kútjának központi jelenetét idézi, melyen Thetisz fia, Akhilleusz tengeri útjának oltalmazását kéri a szigonyos istenségtől. A könyv-

⁵⁹ CLAUSER 1940, i. m. 14.

⁶⁰ DEÉ NAGY 1997, i. m. 172.

⁶¹ DEÉ NAGY 1976, i. m. 204.

⁶² A pannonhalmi festmények vázlatai szerint az egyik csoportban Cicero, Démoszthenész, Pindaros, Theokritosz, Aiszkülosz, Homérosz, Szókratész, Platón, Seneca, a másikon Quintilianus, Arkhimédész, Augustus, Livius, Vergilius, Horatius, Hérodotosz és Hippokratész kapott helyet. SISA 1996, i. m. 211.

⁶³ Beatrix HAJÓS, *Schönbrunner Statuen 1773–1780. Ein Neues Rom in Wien*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag 2004.

⁶⁴ Közöttük olyan, a kertben kivitelezetlen alkotások, mint Léda vagy Saturnus, melyek a Teleki által rendelt gipszek azonosításában is segíthetnek a továbbiakban. HAJÓS 2004, i. m. 50–58.

tárban található, eddig azonosítatlan női ülőszobor előképe a bécsi kert egyik lugasában meghúzódó Rhea Kübelé alakja.⁶⁵ A Téka Minervája a schönbrunni 'grand parterre' Minervaként, sisakkal és pajzzsal ábrázolt Aszpáziájával mutat egyértelmű hasonlóságot. Vele átellenben, a kertben, egy baljában levágott fejet tartó, sisakos férfialak áll: Perszeusz a Medusza fejével. A Tékában azonosítható mása⁶⁶ talán Apollót helyettesíti, hiszen Perszeusz nem szerepel a megrendelőlistán.⁶⁷ Úgy tűnik, hogy a Tékában jobb kezével a haját kicsavaró, bal kezével a ruháját ágyéka elé vonó Venus analógiái is a kerti szobrok világába vezetnek: kompozíciója Pierre Le Gros versailles-i parkban álló, fürdőből kilépő, ún. Richelieu-Venusához áll közel. A jegyzék Lédájával azonosítható a Téka másik női szobra, mely jobb kezével eredetileg egy hatyú nyakát foghatta (az állat feje mára letörött),⁶⁸ ma a lengyelországi Wilanow kastélyának parkjában található egy hasonló kompozíciójú Léda-ábrázolás.

Több figurális ábrázolás kiemelkedő, már a 18. században nagyra tartott műalkotások másolata: Hercules alakja az egykor a római Palazzo Farnesében (ma már Nápolyban) őrzött, Glükón által a Kr. u. 3. században készített népszerű antik másolatot idézi, Bacchus szobra a reneszánsz művészet kincses-tárából merít, előképe Jacopo Sansovino (1486–1570) Bargellóban őrzött alkotása. A Hadrianus villájában talált, ún. Capitoliumi Antinóosz másolata lesz a Tékában attribútum nélkül megjelenő, meztelen ifjú gipszszobra⁶⁹ – Teleki jegyzékében a nevet ugyan nem találjuk, de minden bizonnyal Hermész (a listán Mercurius) szobraként forgalmazták (ennek tartja a mai kutatás is, de az azonosítás már akkoriban felmerült⁷⁰).

Ha a fenti azonosítások helyénvalóak, kijelölhetjük a megrendelőlistához képest hiányzó figurális ábrázolások körét is: Saturnus, Flora, Venus Medici és Faunus egyalakos szobrát, valamint az Apolló és Daphne, A szabin nők elrablása többalakos kompozíciókat nem találjuk napjainkban a teremben. A figurális mitológiai ábrázolások eredeti elhelyezéséről szinte semmit nem tudunk, Kelemen Márton 1826-os leírása ezekről egyáltalán nem ejt szót. A fotográfia korát mindenesetre az emeleti galéria rövidebb oldalai mentén húzódó polcok tetején érték meg, napjainkban is itt állnak. Az első világháború előtti fotókon a kancellár portréja mögött Hercules és Anteus, valamint Venus alakja azonosítható (2. kép). 1940 után átellenben, az ajtók közötti polc egyik sarkán Rhea ülőszobra (4. kép), a másikon

⁶⁵ KIMPIÁN 2002, i. m. 313. Cat. 46.

⁶⁶ KIMPIÁN 2002, i. m. 331. Cat. 24. 2011-ben megsemmisült.

⁶⁷ Nem lenne egyedi az eset, hiszen a Téka holdsarlós diadémmal ékes, tehát Dianát ábrázoló büsztje (KIMPIÁN 2002, i. m. 313. Cat. 45) is valószínűleg a jegyzékben szereplő Venus-büszttöt „helyettesíti”, ismét jelezve azt, hogy a megvásárolt gyűjtemény végleges összetételében a megrendelőlistához képest történtek változások.

⁶⁸ KIMPIÁN 2002, i. m. 311. Cat. 26.

⁶⁹ KIMPIÁN 2002, i. m. 313. Cat. 47.

⁷⁰ *Les monumens antiques du Musée Napoléon*, dessinés et graves par Thomas Piroli, avec une explication par Mr. Louis Petit Radel... Tome III. Paris, 1805, 99.

4. kép

*Az ún. fegyveres szoba beépített ajtaja a galérián 1940–1944 között
(Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fotótára, Budapest, nr. 28047)*

a buzogányára támaszkodó Farnese-Hercules, középen talán a holdsarlós diadém-mal ábrázolt Diana büsztje látható; a kancellár nagy portréja mögött továbbra is Hercules és Antaeus, valamint Léda (3. kép) és Bacchus szobra sejlik fel; ugyanitt a kert felőli sarokpolcon a Capitoliumi Antinóosz másolatának körvonalai vehetőek ki (5. kép).

Szintén Bécsben, Franz Thaller (1759–1817) műhelyében készült a kancellár és felesége jó művészi minőségű, antikizáló bronz mellszobra.⁷¹ A tiroli származású Thaller a kor ismert bécsi szobrásza, 1802-től a császári *Antikenkabinett* munkatársa volt.⁷² 1802-ben vörös- és sárgaréz vásárlására kapott 200 rajnai fo-

⁷¹ DEÉ NAGY 1997, i. m. 224; KIMPIÁN 2002. i. m. 302–313.

⁷² *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. XXXII. Band,

5. kép

*A galéria 1940–1944 között. Balra az ásványtartó szekrények
(Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fotótára, Budapest, nr. 28042)*

rintot Telekitől,⁷³ egy 1803. július 10-én kelt elismervény szerint pedig 500 rajnai forint előleget vett fel, kötelezve magát arra, hogy a kancellár mellképét újesztendőig, a feleségéét pedig legkésőbb jövő év április közepéig elkészíti.⁷⁴ A munka a takarékos Teleki költekezési szokásait tekintve szokatlanul sokba, összesen 1500 rajnai forintba került, melyet a művész 1803–1805 között több részletben

begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker, hrsg. von Hans Vollmer, Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1938, 577.

⁷³ Számla. Bécs, 1802. február 5. MNL OL, P 661, 24. cs. 1802. f. 1.

⁷⁴ Quittung. Bécs, 1803. július 10. MNL OL, P 661, 24 cs. 1803, f. 404.

meg is kapott.⁷⁵ A két büsztöt Thaller 1805-ben szignálta.⁷⁶ Az idősödő kancellárt finoman redőzött, a bal mellén összetűzött köpenyben, hátrafésült hajjal, magas homlokkal, értelmet sugárzó, magabiztos tekintettel ábrázolta. A szobor készítésekor már nem élő Bethlen Zsuzsanna arckifejezése kevésbé életszerű, gazdagon redőzött ruhái – a derék felett átkötött tunica és a vállon átvetett palla – a római női viseletet idézik, hajkoronája pedig bizonyára a Flavius-dinasztia korának divatjából próbál ihletődni. A két portré Kazinczy figyelmét is felkeltette ottjártakor, megjegyezte, hogy Teleki arcma „itt is találva van”, Bethlen Zsuzsanna festmény után készült szobra viszont már kevésbé.⁷⁷ Thaller egyébként ekkoriban más munkákat is végzett Teleki számára: 1803. szeptember 6-án négy darab, pontosabban meg nem nevezett gipsz mellszobor („für vier gefertigte Büsten von Gyps”) ellenértékeként 100 rajnai forintot vett át.⁷⁸

Ásványok, fegyverek, numizmák és régiségek

Kétségtelen, hogy a könyvek mellett a legfontosabb kollekció az ásványgyűjtemény volt, mely a terem galériáján, a pillérek köré készített kétszáz éves szekrényekben máig fennmaradt. Jelentőségének köszönhetően az újabb kori kutatás figyelme is messzemenően kiterjedt rá: alapvetőek a témában Deé Nagy Anikó,⁷⁹ valamint Viczián István írásai.⁸⁰ A gyűjtemény alapjait Teleki Domokos (1773–

⁷⁵ További számlái: 1804. március 23 és december 14. (MNL OL, P 661, 25 cs. 1804, 246, 247.) és 1805. április 20. (MNL OL, P 661, 27. cs. 1805, 2.)

⁷⁶ A keskeny bronztalapzatukhoz csavarral rögzített, elforgatható szobrok mellrészének alsó peremén található a mester szignója: „F. THALLER / TYROLENSIS. FEC. / VINDOB. MDCCCV” (a Teleki Sámuel szobrán lévő változatban: „...TYROLENSI...”)

⁷⁷ KAZINCZY 1831, i. m. 572.

⁷⁸ Quittung. Bécs, 1803. szeptember 6. MNL OL, P 661, 24. cs. 1803, f. 407.

⁷⁹ DEÉ NAGY Anikó, *Iffjú gróf Teleki Domokos = Erdélyi Múzeum*, 56(1994), 1–2, 25–50; DEÉ NAGY Anikó, *Ásványok a könyvek között, Teleki Domokos és Teleki Sámuel ásványgyűjteménye a Teleki Tékában* = Uő, *Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából*, Tanulmányok, előadások, cikkek, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007, 34–53.

⁸⁰ Magyarul: VICZIÁN István, *Teleki Domokos elnöksége a jénai Ásványtani Társulatban a korabeli levelezés tükrében* = *Múzeumi Füzetek, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei*, Új sorozat 7(1998), 3–19; *Az ásványtan iránti érdeklődés a németországi egyetemeken tanuló erdélyi diákok között a 18. század végén* = *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*, szerk. Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2012, 108–121; *Teleki Domokos és a Jénai Ásványtani Társaság = Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*, szerk. Gurka Dezső, Budapest, Gondolat, 2013, 124–137. – Idegen nyelven: István VICZIÁN, *Letters of German naturalists to Domokos Teleki, first president of the Jena Mineralogical Society (dated 1796 to 1798)* = *Acta GGM Debrecina, Geology, Geomorphology, Physical Geography* Ser. 4–5(2010), 75–87; VICZIÁN István, DEÉ NAGY Anikó, *Domokos Teleki, der erste Präsident der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena” = Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena. Wissenstransfer an der Wende des 18–19. Jahrhunderts*

1798), a kancellár idősebb fia vetette meg, aki kora ifjúságától tudományos igény-nel érdeklődött a mineralógia iránt, ásványgyűjteményét maga rendszerezte. Az egyetemi tanulmányait Bécsben végzett ifjú későbbi utazásai során 1795 őszén Drezdában, Lipcsében, Coburgban és Jénában is megfordult,⁸¹ utóbbi egyetemen Johann Georg Lenzcel, a mineralógia professzorával is megismerkedett. Jénában ekkoriban nagy számban tanultak magyarországiak és erdélyiek, az erdélyi lelőhelyek az európai mineralógiai érdeklődés homlokterében álltak, érthető tehát, hogy a kiváló felkészültségű fiatal gróft az 1797 végén alakult Jénai Ásványtani Társaság első elnökévé választották. Domokos munkásságát – aki Kazinczy szerint „idővel második atyja fogott volna lenni”⁸² – korai halála törte derékba, azonban az ásványok gyűjtése halálával nem szűnt meg. Atyja, aki 1802-től maga is a Jénai Ásványtani Társaság tiszteletbeli tagja volt,⁸³ komoly erőfeszítéseket tett a gyűjtemény gyarapítására. Kihasználva udvari pozícióját, 1803-ban körlevélben igyekezett a bányahivatalokon keresztül a Habsburg Birodalom tartományaiából ásványokat szerezni, számottevő sikerrel.⁸⁴ 1804-ben 22 láda ásványt szállítottak Bécsből Marosvásárhelyre, de további adományok is érkeztek, Hene Ferenc 1809-ben és 1813-ban küldött több láda ásványt, Lázár János guberniumi titkár is adományozott néhány darabot; a kollekció elhelyezése a polcokon 1814 után történt meg.⁸⁵ Ezzel párhuzamosan zajlott a gyűjtemény szakszerű rendszerezése, kéziratban maradt katalógusát 1816-ra Hene Ferenc gyulafehérvári kanonok, kerci apát készítette el.⁸⁶ A jelentős tudományos teljesítménynek tekinthető mű négy osztályba (földek-kövek, sók, gyúlékonyak, ércék) sorolva, latinul, németül, franciául és magyarul írja le a gyűjtemény darabjait, feltüntetve származási helyüket. 1816-ban készült supplementuma a „kösziklák” („saxa”) kategóriával bővítette a katalógust, a minták darabszáma ezekkel együtt majdhogynem megközelítette a 2500-at. A kéziratban a nagyszámú erdélyi lelőhely mellett két, a Nyugati-érchegységben található, Detunata Goală nevű bazalthegyet ábrázoló tusrájz⁸⁷ hangsúlyozza a mineralógia lokális dimenzióit. A munkát egy négy-nyelvű rendszertani tábla egészíti ki. A gyűjtemény Tékán belüli súlyát jól jelzi, hogy a kancellár figyelme könyvtárosai ásványtani képzésére is kiterjedt: az első könyvtáros, Szász József munkáját megszakítva épp a jénai egyetemen tanult, sőt, 1808. november 10-én a Jénai Ásványtani Társaság titkára lett (elnöke ek-

im Rahmen der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena”, hrsg. Dezső Gurka, Budapest, Gondolat Verlag, 2015, 31–48.

⁸¹ Az útvonalat feljegyzéseiben maga adja meg (vö. DEÉ NAGY 1994, i. m. 31), lásd még 1795-ös leveleit (MNL OL, P 661, Missiles, Nro 1849–1856, illetve 1825).

⁸² KAZINCZY 1817, i. m. 5.

⁸³ Diplomája: MNL OL, P 661, 24. cs. 1802, f. 153.

⁸⁴ MNL OL, P 661. 24. cs. 1803, f. 545–546, passim.

⁸⁵ A Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 17. cs. f. 77.

⁸⁶ *Consignatio Methodica Fossilium*, in *celebri Bibliotheca ab Excellentissimo ac Illustrissimo Domino Samuele e Comitibus Teleki de Széék... Teleki-Bolyai Könyvtár*, Tq-881 b2 MS. 319.

⁸⁷ Jelezve jobbra lent: „Reinbold”.

koriban maga Goethe volt).⁸⁸ Nyilvánvaló, hogy a gyűjtemény a 18–19. század fordulóján, ha rövid időre is, de az európai ásványtan tudományos élvonalába emelte Marosvásárhelyt, hatásában tehát méltó volt a könyvtár jelentőségéhez.

A fegyverek gyűjtése igen elterjedt volt a kor főúri társadalmában, ez alól pedig az amúgy nem túl harcias kancellár sem képezett kivételt: méltatlanul elfeledett fegyvergyűjteménye értékes, rendezett, és minden jel szerint a szívéhez közel álló kollekció volt. Több körülmény utal erre: kezdettől külön termet szánt ennek a galéria és saját hálósobája között, melybe 1802-ben speciális tárlókat rendelt,⁸⁹ 1805-ben pedig saját kezűleg állította össze a gyűjtemény leltárát,⁹⁰ mely a későbbiekben a nyilvántartás alapját képezte.⁹¹ Ez a tárgyakat öt osztályba soroló jegyzék a mára teljesen szétszóródott gyűjtemény összetételének becses forrása. A pisztolyok 34 tétele alatt kivétel nélkül egy-egy pár fegyvert vett számba, a puskák („flinták”) sorában 42, a karabélyok („stutzok”) csoportjában 7 darabot találunk, a lőfegyverek száma tehát összesítve jócskán meghaladta a százat. Sok közöttük az arannyal, ezüsttel díszített, „virágos metzésű”, elefánt- vagy teknősbéka-csont agyú, mives alkotás. A „más egyéb fegyverek és páltzák” közé zömmel szűrő- és vágófegyverek (török handzsárok, vadásztörök), díszkardok, puskaportartók és pálcák kerültek, valamint olyan érdekességek, mint egy tatár nyíl, „ezüsttel egészen béborított, aranyos virágos buzogány”, „hal-forma, szépen ki-mettség, figurás, elefántcsont puskapor tartó”, „tengeri csiga rezes vadász-kürt”, „páva tollból kötött kocsis korbács” (összesen 71 tétel). A lószerszámmok között nyergek, takarók, díszes kantárok, zablák, kengyelek szerepelnek (34 tétel), jelenlétüket Teleki Sámuel utókor számára kevésbé ismert, lovak és lótartás iránti élénk érdeklődése magyarázza.

A lőfegyverek tekintélyes része mesterjeggyel bírt: a bresciai Cominazzo fegyverkovács dinasztia, a carlsbadi Anton Sebert és Taddeus Poltz, a linzi Anton Bell, a bécsi [Joseph] Wedelmayer (Weindlmayer) és Ignaz Klein, Joseph Qualek, Andreas és Jacob Kuchenreiter, Maffeo Francino, Joseph Plauer, Rovi-

⁸⁸ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 897, 898.

⁸⁹ „Szép fegyver tartó Thécákát fejjér Firneis festékkel sárga párkányokkal az egyik szegelettől fogva a másikkig végig a fal mellett, az stakatura párkányáig való magosságra; nem különben a kert felől a két ablak közé jó rezes zárokkal. Magasságok légyen az stakatura párkányáig. A Thécák ajtaji pedig légyenek alól két Schuchnyira blindfellungal, azon felyül kívül sárga vas rostély drótból, és azon belől üveg táblák. A mélysege légyen a Thécáknak egy Schuch.” Lásd Pro memoria. Kiadtam inspectoromnak, Kadácsi úrnak. Marosvásárhely, 1802. október 2. A Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 833. cs. A gyűjtemény még jóval kevesebb tételt számlál, első leltára épp ezzel a rendelkezéssel egyidőben keletkezett, végére a kancellár saját kezűleg jegyezte fel, pont a könyvtárnyitás napjaiban, hogy „Által adtam e szerént Herbert Mihály számtartómnak gondviselése és számadása alá M[aros]Vásárhelyen. 15a oct. 1802.” Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 852.

⁹⁰ Közli: Dékány Kálmán, *Gróf Teleki Sámuel fegyvergyűjteménye = Hadtörténelmi Közlemények*, 16(1915), 219–225.

⁹¹ A Téka levéltára a leltár számos későbbi változatát őrzi, ezek alapját kivétel nélkül Teleki 1805-ös jegyzéke képezi.

ra, Guiot, Repoll, Fruchwirth, Becker, Jo[seph] Spirkenbickler (Spirckenpichler) neve azonosítható a leltárakban.⁹² Több fegyver Teleki neves kortársaié volt. Ilyenek a Vincenz von Barco (1719–1797) lovassági tábornoktól, Johann Franz Preiss (1704–1797) tábornagytól, Erdély egykori főhadparancsnokától, vagy a Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) kancellártól származó pisztolyok. Ernst Gideon von Laudon (1717–1790) tábornagytól, a kiváló osztrák hadvezértől egy pár ezüstözött pisztolyt, valamint egy Ramsden-távcsövet, Joseph Nikolaus de Vins (1732–1798) tábornagytól, az első koalíciós háború egyik észak-itáliai parancsnokától és Alvinczi József (1735–1810) tábornagytól, több Napóleonnal vívott csata (Bassano, Caldiero, Arcola, Rivoli) hőseitől további pisztolyokat őrzött Teleki. Egy aranyozott kard a marengói csatában elesett francia tábornok – bizonyára a csata kimenetelét eldöntő Louis Desaix (1768–1800) – fegyvere volt. Egy arany gombos nádpálcáról azt jegyzi meg a kancellár, hogy a genovai követé volt. Apafi Mihály erdélyi fejedelem aranyos kopjája és Rákóczi fejedelem arannyal varrott bőrtarsolya már történeti értéke miatt érdemelte ki helyét a polcokon.

Levéltári adatok utalnak arra, hogy a fegyvergyűjtemény termét nyilvános térként és nem a főúri magánlakosztály részeként kezelték, a látogatók ide is beléphettek, esetenként károkat okozva.⁹³ A gyűjtemény azonban nem a mai értelemben volt muzeális jellegű: java része működő fegyver volt, melyet esetenként használtak is. Több pisztoly mellett maga a kancellár jegyezte meg, hogy utazáskor magával hordja, vagy épp Bécsben tartja, néhány fegyvert számtartójának adott át, többet fia, Ferenc vagy épp ennek felesége számára emeltek ki szükség esetén a tárlókból; a díszöltözetekhez használt kardok java része is nyilván Bécsben volt 1805-ben.⁹⁴ A gyűjtemény státusának eme kettősségét érzékelteti nemcsak alaprajzi helyzete (a hálószoza és könyvtárterem között, a nyilvános és magán terek határán), hanem az is, hogy a lakószobák ingóságaival együtt következetesen a városi palota gondviselőinek számadása alá kerültek.

A fegyverek működőképessége a gyűjtemény vesztéhez is hozzájárult: az 1848–1849-es forradalom idején a városban megforduló seregek dézsmálták meg az állományt. Berzenczey László főbiztos 1848. október 29-én kelt rendelete következtében Kelemen Márton könyvtáros kénytelen volt „vadászcsoapatának” 16 darab használható löfegyvert jegyzék mellett kiosztani, így név szerint tudjuk, hogy az egység két tagja a kancellár régi Spirkenbicklereivel, hatan pedig a carlsbadi Poltz fegyverkovács bizonyára kissé már ódivatú mives puskáival vonultak hadba.⁹⁵ Később a császári katonatisztek a becsesebb darabokat ládákban hordták

⁹² Átírásukban igyekeztünk összevetni különböző időszakokból fennmaradt leltárak névváltozatait.

⁹³ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 130.

⁹⁴ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 126.

⁹⁵ Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 17. cs. f. 125–126.

el.⁹⁶ 1915-ben Dékáni Kálmán már csak csekély részüket láthatta, napjainkban egyetlen fegyver sincs az épületben.

A kancellár a könyvtár ékességének szánta numizmatikai gyűjteményét is, bár Kazinczy tudomása szerint ez 1816-ban még nem érkezett le Marosvásárhelyre.⁹⁷ Halálakor még mindig számos, a könyvtár hitbizományához rendelt érmét vettek számba Bécsben, ékszerek, drágakövek és szelencék társaságában.⁹⁸ Nem tudjuk, hogy a gyűjtemény kialakulása hány évtizedet ölelt fel, első részletes jegyzékét mindenesetre 1808-ból ismerjük, és az ezt követő években is rendszeres a gyarapodás. Az utolsó hat darab, Hunyad vármegyében talált római ezüstpénzt halála évében, 1822-ben jegyezte be a leltárba – már erősen reszkető kezekkel – az agg kancellár. Főként értékes római érméket, magyar és császári, valamint „idegen” pénzeket tartalmazott, de nagy számban fordultak elő benne a koronázások, udvari házasságok, különféle kortárs események (a császári pár erdélyi látogatása, a bécsi Polytechnikum alapítása, a reformáció 300. évfordulója, a bécsi Nemzeti Bank vagy az esztergomi székesegyház alapkövetétele stb.) alkalmából kibocsátott emlékérmék. Java részük arany és ezüst, de volt közöttük rézpénz is, összesített számuk a kancellár halálakor meghaladta a 330-at.⁹⁹ Látnunk kell, hogy a zömmel nemesfémekből álló kollekció nemcsak Teleki gyűjtési szenvedélyét elégítette ki, hanem bizonyos mértékben a vagyoni teaurizációjának eszköze is volt – nem véletlen, hogy a család ékszerei, arany- és ezüstművei között vette számba. A gyűjtemény értéke a későbbiekben hozzájárulhatott sorsa ellentmondásos alakulásához is: a kancellár fia, Ferenc 1823-ban sáromberki kastélyába vitte,¹⁰⁰ 1852. április 4-én kelt végrendeletében pedig még mindig úgy beszél róla, mint amit halála után vissza kell majd csatolni a Téka hitbizományához, a szintén oda tartozó drágakövek („gyűrű-fő collectio”), szelencék („kö pixis collectio”) egy diadém, egy handzsár és két nyeregszerszám társaságában.¹⁰¹ Nem tudni, hogy ez a gyűjtemény elfoglalta-e valaha az őt megillető helyet a hanyatlófélben lévő könyvtárban.

Benkő Károly 1862-ben régiséggyűjteményt emleget, melyet a kancellár egészalakos portréja mögötti fiókos szekrényben tároltak, megjegyezve, hogy a római régiségek száma ezek között csekély.¹⁰² A kancellár nyilván érdeklődött az antikvitás Erdélyben szép számban fellelhető tárgyi emlékei iránt is – 1803-ban római feliratos kövek leszállításáról levelezett,¹⁰³ éremtárába 1818-ban Tordán, 1822-ben Hunyad vármegyében talált római ezüstöket szerzett –, ám ez a gyűjte-

⁹⁶ BENKŐ Károly, *Marosvásárhely szabadi királyi város leírása 1864-ben*, s. a. r. Pál-Antal Sándor, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 23.

⁹⁷ KAZINCZY 1817, i. m. 7.

⁹⁸ Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 17. cs. f. 109–124.

⁹⁹ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 122.

¹⁰⁰ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 138.

¹⁰¹ Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 17. cs. f. 206–207.

¹⁰² BENKŐ 2001, i. m. 23.

¹⁰³ Teleki Sámuel Szász Józsefhez. Bécs, 1803. július 26. Közli DEÉ NAGY 1997, i. m. 345.

mény a jelek szerint nem teljesedett ki. Az antikvitas és a régiségek iránti elmélyült érdeklődésének valódi emlékeit könyvtárában lelhetjük fel. A gyűjtemény VI. osztályát képező 'Bibliotheca Antiquaria' ugyanis látványos mennyiségű könyvet vonultat fel: kilenc alosztály foglalja magába az egyiptomi és keleti, a görög, római régiségek, a mitológia, a felirattan és a numizmatika régi és új irodalmát, ugyanakkor nagy súllyal vannak jelen az antikvitas tárgyi emlékeit bemutató albumok.¹⁰⁴ Az osztály fontosságát jelzi a könyvtáron belül, hogy a nyitást követően is igen nagyszámban érkeztek ide az új szerzemények, közöttük a látványos Piranesi-kiadványok, és nem utolsó sorban egy jelentékeny gipsznyomat kollekcio.¹⁰⁵ A több száz címet magába foglaló állomány tehát egyaránt szolgálta a tudományos igényű elmélyülést, valamint a szemléltetést, mind gazdagságát, mind minőségét tekintve európai színvonalon.

Teleki Sámuel kezdettől számolt könyvtára mellett kiegészítő gyűjteményekkel: az intézmény szabályzata 1798-ban a múzeum nyilvánosságáról is rendelkezett. Ezek azonban alárendelt szerepet játszottak, kialakulásukban így kisebb mértékben érvényesült a tervszerűség és a céltudatosság. Látnunk kell azt is, hogy a képzőművészeti alkotások beszerzését nem annyira a szisztematikus műgyűjtés, mintsem a könyvtár ékesítésének szándéka sarkallta, a portrékat különféle forrásokból válogatták a nyitást követő években, a gipszmásolatok a terem díszítésének egyszeri alkalommal vásárolt, olcsó eszközei voltak. Értelmezésükhöz is inkább a terem ikonográfiája, mintsem a gyűjtéstörténeti kontextus kínál fogódzókat: a könyvtáralapítók és ókori nagyságok együttesen keltik életre a csarnok szellemiségét, a közjó és a tudásba vetett hit eszményét; de értő közönséget biztosítanak a középpontban fenséges portrén megjelenő, a tudás templomát áldozatos munkával megteremtő felvilágosult arisztokrata apoteózisához is.

A legfontosabb kollekcio, a rendszeres gyűjtés eredményeként létrejött tárgysorozatokot tartalmazó ásványgyűjtemény összeállítása és elhelyezése már figyelemre méltó tudományos körültekintéssel, szakemberek bevonásával zajlott. Az alapító szándéka szerint a könyvtárba került volna éremgyűjteménye is, mely szelencékkel és drágakövekkel egészült ki. A külön teremben megismerhető fegyvergyűjtemény a mives darabok, személyes emléktárgyak mellett néhány kuriózumot is felvonultatott. A könyvek és más kollekcioik hasonló, a Kunst- und Wunderkammer hagyományától sem teljesen idegen együttélése egyébként máshol is megfigyelhető ekkoriban Erdélyben, Brukenthal Sámuel gubernátor szebeni palotájában a képtár mellett könyvtár, érem- és ásványgyűjtemény, római leletek kaptak helyet. Példája közvetlenül is hathatott Telekire, aki az 1770–1780-es években guberniumi tanácsosként Szebenben közelről szemlélhette a palota berendezésének folyamatát. Számolnunk kell a bécsi udvari környezet, a 19. század

¹⁰⁴ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars secunda*, Viennae, typis Mathiae Andreae Schmidt, 1800, 309–330.

¹⁰⁵ Teleki 1803-ban Bécsben Carl Ackermanntól másfél ezernél is több gipsznyomatot vásárolt, bizonyára Sebastian Hess Daktyliothekájának darabjait. MNL OL, P 661, 24. cs. 1803, f. 408–409.

elején virágkorát élő császári *Münz- und Antikenkabinett* hatásával is, arról nem is beszélve, hogy a Téka legkvalitásosabb műalkotásait készítő művészek (Thaller, Tusch) is ebből a közegből kerültek ki.

ORBÁN, JÁNOS

The library and the collections of Sámuel Teleki

Our summary presents the art historic values of one of the most important public libraries, the Teleki Téka, located in a Hungarian language area, which opened its gates in 1802, in Tîrgu Mureş. The three-nave library hall was built between 1799 and 1802, based on the improved plans of Ernest Koch from Vienna. The customer, Count Sámuel Teleki (1739–1822), the chancellor of the Great Principality of Transylvania, also set up a portrait gallery in the great hall of the library, in which first of all, his renowned contemporaneous book collectors and ancestors received a place. The gypsum statues ordered from Vienna display mainly the great figures of Antiquity and mythology. Franz Thaller prepared the bust of the count and his wife in the same place. The rich collection of minerals, which was compiled by the founder and his son Domokos, can be found even today in the library. Nevertheless, the once spectacular weapon and numismatic collection was unfortunately dispersed during the centuries.

Keywords: Samuel Teleki; Teleki Library; library architecture; historical library; art collection

KÖZLEMÉNYEK

A Fragment of the *Graduale Varadiense* at the Romanian Academy Library in Cluj (Kolozsvár).* In 1872, Bishop János Zalka of Győr (Jaurinum, Raab) undertook the restauration of a lavishly illuminated fifteenth-century antiphonary owned by his diocese, and inscribed his name on a parchment leaf added at the beginning of the newly rebound manuscript. The entire operation and the book itself were described by Flóris Rómer in an article published a few years later¹. What remained of the original two volumes was rebound together, so that in its present form the book amounts to 318 (179+139) fols. and measures 840×570 mm. The resulting volume, often referred to as the ‘Zalka Antiphonary’, now bears the shelfmark MS A 2, and is on permanent display at the Diocesan Treasury and Library (Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár) in Győr. Earlier scholars, like Polycarpus Radó², believed that the book had been made for the Cathedral of Győr, but subsequent research by Janka Szendrei has shown that the Antiphonary contains elements characteristic for the rite of Oradea (Varadinum, Nagyvárad, Grosswardein)³. In the light of its late-fifteenth-century date, it has been suggested that the antiphonary is one of the great choir books ordered by Johannes Filipec, bishop of Oradea (1476–1490) and Olomouc (Olmütz, 1484–1490), and chancellor of King Matthias Corvinus (1485–1490), a remarkable diplomat and humanist of Moravian origin⁴.

* The present research was supported through a grant from the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation, CNCS-UEFISCDI (project PN-II-RU-TE-2014-4-1795). I would like to thank Dr Eva Veselovská and Dr Zsuzsa Czagány, who kindly read a draft of this text and answered my queries about the musical aspect of the manuscript, and about other fragments they had studied. Many thanks to Dr Bogdan Crăciun, curator of the special collections at the Library of the Romanian Academy in Cluj, Dr Judit Lauf, researcher in the *Fragmenta codicum* project at the National Széchényi Library in Budapest, Dr Ádám Török, archivist at the National Archives of Hungary, and Mr Tamás Kiss, librarian of the Diocesan Treasury and Library in Győr, who kindly allowed me to inspect manuscripts and fragments from their collections. My gratitude is also extended to Prof. Edit Madas and Prof. István Monok for a series of useful onomastic suggestions and corrections.

¹ RÓMER, Flóris Ferencz, ‘A győri káptalan antiphonáléja’ = *Archeológiai Közlemények*, 11(1877), 12–26.

² RADÓ, Polycarpus, *Libri liturgi manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, ed. László Mezey, Budapest, Akadémiai, 1973, nr. 181, 530: ‘Factum possessionis longaeuae ‘in Repositorio istius Cath. Ecclesiae’ valde verisimile reddit, antiphonarum ingens pro hac ecclesia exaratum esse’.

³ SZENDREI, Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981, 40–41; *eadem*, ‘A Zalka Antiphonale provenienciája’ = *Zenetudományi dolgozatok*, 10(1988), 21–32.

⁴ On Filipec, see KALOUS, Antonín, ‘Jan Filipec v diplomatických službách Matyáše Korvína’

The Italian Dominican scholar Petrus Ransanus (Pietro Ranzano), who spent time at the Corvinian court in Buda, mentioned the books Filipec ordered for Oradea in the following terms:

Sacram, cuius est Antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata Deo dona possint non immerito iudicari.⁵

He enriched the holy church whose bishop he is with precious vestments, silver chalices, and also with big books one calls graduals and antiphonaries, wonderfully decorated throughout, so that one might consider them, not without reason, the gifts of some great and very wealthy king dedicated to God.

The study of the antiphonary has revealed that both its illumination⁶ and its rhombic musical notation point to Bohemia, and probably to Prague⁷. There are several hypotheses about the time when Filipec's large books were removed from the Oradea cathedral, dismembered, and turned into maculature. It can be argued that the books stayed in Oradea at least until 1557, when an inventory mentioned 'Libri maiores graduales cum optima illuminatione conscripti quatuor' – an indication that the gradual and the antiphonary each had two volumes⁸. They may have been vandalised *in situ* at some later point, or after they had been transferred to Győr. Kinga Körmendy suggests that fragments were scattered along the route followed by Gabriel Bethlen's army in the first decades

= *Časopis Matice moravské* 125(2006), 3–32; *idem*, 'Itinerář Jana Filipce (1431–1509)' = *Sborník prací historických (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica)* 34(2008), 17–43; BAJGER, Matyáš Franciszek, 'Bratr někdy biskup Jan Filipec (1431–1509) a knihy okolo něj', in *Problematika historických a včasných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: sborník z 19. odborné konference Olomouc, 20. – 21. října 2010*, ed. Rostislav Krušínský, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci etc., 2011, 115–144. On Filipec's books, see CSAPODI, Csaba, 'Filipec (Pruis) János nagyváradi és olmtüzi püspök könyvei' = *Magyar Könyvszemle*, 83(1967), 243–49; *idem*, 'Die erhaltengebliebenen Bücher des Johannes Filipec Pruis, Bischoff von Grosswardein' = *Gutenberg Jahrbuch*, 50(1975), 338–340.

⁵ RANSANUS, Petrus, *Epitome rerum Hungaricarum*, Tyrnaviae, 1579, f. E3v (ed. Péter Kulcsár, Budapest, Akadémiai, 1977).

⁶ Lóránd ZENTAI argues that 'the decoration was made around 1490 in a significant Czech miniature workshop, possibly in Prague, in Master Matheus' workshop' = *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, Budavári Palota, 1985. November 12.–1986. Február 28.*, Budapest, Interpress, 1985, 163, nr. 185; L. VAYER, 'Bemerkungen zu einer Schongauer-Zeichnung' = *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungariae*, 1(1954), 131, believed that the decoration was made in Hungary, following a Bohemian model.

⁷ SZENDREI, cf. *supra*; ZSUZSA CZAGÁNY, 'Das Itinerar einer spätmittelalterlichen Prunkhandschrift im 16–17. Jahrhundert. Fragmente des Antiphonale Waradiense in Levoča, Poprad und Esztergom', in *Musica Mediaeva Liturgica II. Zborník príspevkov z muzikologickej konferencie konanej dňa 3.–4. júna 201*, ed. Rastislav Adamko, Ružomberok, Verbum, 2016, 105–106; *eadem*, 'Böhmische "Zutaten" im Waradiner Sequentiar', in *Ars Musica and Its Contexts in Medieval and Early Modern Culture*, ed. Paweł Gancarczyk, Warsaw, Liber pro Arte, 2016, 237–245.

⁸ MIKÓ, Árpád, MOLNÁR, Antal, 'A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557)' = *Művészettörténeti Értesítő*, 52(2003), 316 (p. 392 of the original document in the National Archives of Hungary).

of the seventeenth century, and were used as maculature in some of the places – Trnava (Tyrnavia, Nagyszomta), today in Slovakia or Alba Iulia (Gyulafehérvár) in Transylvania – where the prince installed his printing house, but this theory is not universally accepted⁹.

In recent years, due to intense research concerning *fragmenta codicum* and musical manuscripts in Hungary and Slovakia, an ever increasing number of fragments extracted from the Oradea Antiphonary, but also a precious few fragments from the now lost Gradual and Sequentiale, have been identified in Budapest (National Széchényi Library, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Hungarian National Archives), Győr, Esztergom (Strigonium, Gran), Debrecen, Güssing (Németújvár), Bratislava (Posonium, Pressburg, Pozsony), Kosiče (Cassovia, Kaschau, Kassa), Modra (Modorinum, Modor), Martin (Túrösszentmárton), Poprad (Deutschendorf, Poprád), Bardejov (Bartfeld, Bártfa) and Oponice (Appony)¹⁰. It must be added right away that the fragment now in the National Archives of Hungary was extracted from the binding of protocols made in the first decades of the seventeenth century in Cluj-Mănăştur (Kolozsmonostor), in Transylvania.

While the Antiphonary has survived rather well, only a few fragments from the *Graduale Varadiense* have been discovered so far¹¹. It was therefore a fortunate event to come across one further fragment at the Library of the Romanian Academy in Cluj (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj). The fragment, extracted from a binding in the twentieth century, is now kept in a box containing several parchment sheets and bifolia that I am in the process of cataloguing. Unfortunately, the origin of the fragment was not recorded, and the fragment itself bears no annotations allowing one to link it to one of the library's volumes, so that its provenance must remain mute. It may have reached Cluj (Claudiopolis, Kolozsvár, Klausenburg) in the binding of a book imported from other parts of the Kingdom of Hungary, but it may also have been available locally in the early 1600s, like the fragment used for binding the Protocols of Cluj-Mănăştur, now at the National Archives in Budapest (Q 406.14, extracted from F 15/18.157).

The fragment, excised from the top of the original page, measures ca. 256-65 × 171-82 mm, and contains only a limited amount of text and musical notation. Despite its precarious state of conservation, the text and the musical notation are fully legible. Comparison of the fragment in Cluj to

⁹ KÖRMENDY, Kinga, 'Az ún. Zalka Antiphonale töredékei' = *Zenetudományi dolgozatok*, 10(1988), 38–40; CZAGÁNY 2016, 'Das Itinerar...', 106–107.

¹⁰ Twenty-six fragments were listed by KÖRMENDY, 33–41; see also SZENDREI, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, nrs F 23–26, 71, 83, 84, 88, 109, 233, 296, 365, 457, 490, 566, 567, 609–613, 647, 648, 653, 657. – In the meantime, further fragments have been discovered, especially in Slovakia: cf. VESELOVSKÁ, Eva, *Mittelalterliche liturgische Kodizes mit Notation in den Archivbeständen von Bratislava*, vol. II, Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 2006, nrs 76, 88, 115; *eadem*, *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius I*, Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 2008, nrs 7, 10, 26–29, 33, 34, 54, 55, 60–63. See also Zsuzsa CZAGÁNY, 'Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága' = *Zenetudományi dolgozatok*, 33(2011), 123–141; *eadem*, 'A Zalka Antifonále utolsó lapja', in *Tükröződések: Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene kutató-zeneiörténetész tiszteletére*, ed. Olga Szalay, Budapest, L'Harmattan, 2012, 503–513; *eadem*, 'Das Itinerar...', 103–16.

¹¹ To the four items listed by KÖRMENDY, p. 36, should be added two further fragments in Modra (<http://cantus.sk/source/192>), one in Bratislava (Central Archive of the Slovakian Academy of Sciences, 115_Lyc B III 414c), and an unpublished one in the State Archives in Bratislava (Eva VESELOVSKÁ, private e.mail communication on 10 September 2017).

the Antiphonary in Győr and other extant fragments in Budapest¹² reveals an almost exact overlapping in the spacing of the red lines in the staves (42 mm from between the top and the bottom line, 11-12 mm between two lines) and in the margins (11-12 mm between the two vertical lines). The approximate height of the letters' minims is about 18 mm. The musical notation is identical, and the palaeography also confirms that the fragment in Cluj was copied in the workshop that produced the Antiphonary now in Győr. Most characteristically, the *i*'s have a peculiar systematic dotting (b, c), and the hairline of *x* descends underneath the preceding *e* (a/c).

(a)

(b)

(c)

(a), (b) Győr, MS A 2

(c) Cluj, fragm. s. n.

Conversely, the fragment in Cluj has a rubricated section or quire number at the top of the page, whereas such running numbering is absent from the Győr Antiphonary (they seem to be present on Gradual fragments, according to Zsuzsa Czagány)¹³. It is impossible to say whether the figure on what I shall call the recto is 'II' or some other Roman number (III, IIII, XII, XIII, XXII etc.).

The text on the recto of the fragment is very short, yet may be just long enough to allow identification. One can read a minim followed by *s* and *exaudi*, which must correspond to *-us exaudi-* (*-is* is excluded, because the minim is not dotted, *-ns* does not occur before *exaudi* in the Bible, and *-ms* is impossible). A search of the Vulgate text yields the following possible matches:

Dominus exaudiet me cum clamavero ad eum (Ps. 4, 4);
Iste pauper clamavit, et Dominus exaudivit eum (Ps. 33, 7);
Clamaverunt justi, et Dominus exaudivit eos (Ps. 33, 18);
Deus, exaudi orationem meam; auribus percipe verba oris mei. (Ps. 53, 4);
et sic deprecatus exaudietur (Eccl. 33, 4);
et Dominus exauditor non delectabitur in illis (Eccl. 35, 19);
Ego Dominus exaudiam eos (Isa. 41, 17);
Tunc invocabis, et Dominus exaudiet (Isa. 58, 9);
dicit Dominus, exaudiam caelos (Ose. 2, 21).

Unfortunately, '[Clamaverunt justi, et Domin]us exaudi[vit eos]', corresponding to the *Commune plurimum Martyrum* in the *Commune Sanctorum* of the Gradual¹⁴, or '[De]us, exaudi [orationem meam; auribus percipe verba oris mei]', the responsory on the *feria secunda* in the fifth week of Lent (*Dominica V Quadragesimae, feria II*), which would be good candidates for the text, do not match the music.¹⁵

The verso contains a *melisma*, but almost no text (only *min-* or, less likely, *mim-* is still readable), so that identification is even more problematic. This notwithstanding, the scarcity of frag-

¹² I measured the fragments A 58, 59, 61, 62/1, 66 and E 106 at the Orszá, gos Széchényi Könyvtár.

¹³ Private e.mail communication on 12 September 2017.

¹⁴ Suggested by Dr Eva Veselovská (private e.mail communication on 10 September 2017).

¹⁵ Cf. <http://cantusindex.org/search?t=exaudi&cid=&genre=All&page=1>, last consulted on 14 September 2017.

ments from the *Graduale Varadiense* bestows importance on this hitherto unknown item, which can now join the other pieces in the puzzle.

A jelen közlés a Román Tudományos Akadémia Könyvtára kolozsvári fiókjában (Biblioteca Academiei Române) őrzött *Graduale Varadiense* korábban nem ismert részletét azonosítja és írja le. A *Graduale Varadiense*, amelyből csak néhány töredék maradt fenn, a ma a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtárban őrzött ún. *Zalka Antifonárium* kísérőkötetete volt. A nagy kóruskönyveket Filipec János, 1476 és 1490 között Nagyvárad püspöke Csehországban készítette, és a nagyvárad székesegyházban legalább 1554-ig használták, ti. említést találunk róluk egy 1554-es leltárban. A 16. század végén és a 17. század elején a kódexeket feldarabolták lapjaik javarészt könyvkötésként újrahasznosítva.

Cluj, Biblioteca Academiei Române, fragment s. n., recto.

Cluj, Biblioteca Academiei Române, fragment s. n., verso.

Szent Albanus magyar királyfi francia nyelvű legendája (*Vie de saint Albain, roi de Hongrie*).

A középkorban a valós, történelmi személyiségeken kívül több olyan szentet, boldogot is magyar származásúnak tartottak, akiknek létezése vagy magyarsága hiteles forrásokból nem adatolható. Ilyen volt Itáliában Szent Vilma, ilyen az a magát Szűz Máriának szentelő névtelen magyar herceg, akiből aquileiai pátriárka lett, és ide tartozik Szent Albanus is, a vérfertőző magyar királyfi, akinek története valamikor a 12. század vége felé született meg. A szövegnek több latin és német változata is ismert, ezek kritikai kiadását Karin Morvay készítette el 1977-ben,¹ és egy olasz nyelvű fordítás is készült venetói nyelvjárásban az egyik latin változathoz a 14. században, ami szintén hozzáférhető megbízható kritikai kiadásban.² Csernus Sándor már egy 1996-os, kommentált bibliográfiájában beszámolt arról, hogy a szövegnek létezett középkori francia változata is, de a pontos szövegről ez időig nem készült leírás tudomásom szerint semmilyen nyelven.³ Ezt a hiányt igyekszem pótolni.

Az Albanus-legenda

A középkor több Albanus nevű szentet ismert, leghíresebb közülük természetesen az első brit mártír, akinek történetét először Beda Venerabilis írta meg angol egyháztörténetében, s számos ezen alapuló legendája keletkezett latinul és népnyelven egyaránt. St. Albans városa is róla kapta a nevét. A minket érdeklő Szent Albanus magyar királyfi legendája (BHL 0201 és 0202) jóval későbbi, valószínűleg 11. századi, és a középkori incesztustörténetek közé tartozik.

Az elbeszélés szerint egy császár megözvegyülve szerelemre gerjed saját lánya iránt, s amikor az gyermeket szül tőle, a szegényt úgy próbálják leplezni, hogy a gyermeket meg akarják ölni. De akárcsak Oidipusz történetében, a gyermek itt sem hal meg: anyja megsajnálja, és díszes ruhában, kincsekkel együtt kitéti egy erdőben. Megtalálója a magyar királynak adja a gyermeket a kincsekkel együtt, és a király, aki régóta hiába remél gyermeket, örökbe fogadja. Az ország népe azt hiszi, Albanus a király és neje vér szerinti gyermeke, s már örökbefogadó apja életében királlyá koronázzák. Vér szerinti apja, a császár sok jót hall felőle, ezért elhatározza, hogy felhagyva a vérfertőzés bűnével, lányát Albanushoz adja feleségül. Pár évvel később halálos ágyán a magyar király elárulja Albanusnak, hogyan találták meg, átadja neki a vele talált tárgyakat, s felesége (s egyben anyja, nővére) felismeri bennük a gyermekével kitett holmikat. Bűnbánón a császárhoz mennek, elmesélik neki a történeteket, s miután mindhárman elismerik vétküket, egy püspök vezeklésként hét évi szüntelen vándorlást ír elő nekik. Amikor ez letelik, vissza akarnak térni az udvarba, de a megérkezés előtti utolsó éjjel eltévednek. Vihar tör ki, Albanus fekhelyet készít szüleinek, s míg ők alszanak, ő felülről, egy fa tetejéről öröklik az álmukon. A közös fekhelyen apa és lánya visszazuhanak a vérfertőzés régi bűnébe. Amikor Albanus ezt látja, megöli mindkettőjüket. Ezután újabb hét évig vezekel bűnei miatt. Hazatér országába, elrendezi világi ügyeit, gondoskodik örökléséről, majd elvonul remetének. Egy erdőben gonosztevők találnak rá, megölik, testét egy folyóba dobják. A holttest egy malomnál akad meg, s amikor egy lovat ott élő leprás lánya megfürdik a vízben, csodásan meggyógyul. A város püspöke a malomnál kutatni

¹ MORVAY, Karin, *Die Albanuslegende*, München, Fink, 1977.

² *Legenda de misier Sento Alban* : *volgarizzamento veneziano in prosa del XIV secolo*, kiad. Eugenio Burgio, Velence, Marsilio, 1995. Az olasz változat szövege jegyzetapparátus nélkül az interneten is szabadon hozzáférhető: https://vec.wikisource.org/wiki/Legenda_de_Misier_Sento_Alban#infofonte.

³ CSERNUS Sándor, *Magyar vonatkozásokat tartalmazó francia nyelvű források kislexikona és bibliográfiája (11–15. század)*, Szeged, 1996, 15. század, 30. tétel.

kezd, megtalálják Albanus tetemét, és ereklyéinek feltalálását fényesen megünneplik: így kezdődik állítólag a szent kultusza.

A szöveg többféle változatban és gyűjteményben is fennmaradt. Elsősorban legendáriumokban szerepel (ezek gyakran ciszterci kolostorokhoz köthetők, mint pl. a párizsi BNF latin 16735 jelzetű kódexe), de a pápai kancelláriához köthető levélgűjteményekben és más, vegyes tematikájú szövegek kontextusában is megtalálható. Készült három latin verses feldolgozása is. Rövidítve, exemplumként átdolgozva bekerült a *Gesta Romanorum* néhány kéziratába is. Karin Morvay alaposan alátámasztott véleménye szerint a szöveg a pápai udvarban keletkezhetett, nem függetlenül a 12. század végi investitúraharcotól.

A francia nyomtatványok

A magyar történeti irodalomban már a 19. században felfigyeltek erre a legendára, ha nem is kapott különösebb figyelmet, és legutóbb Falvay Dávid írt olasz nyelvű, venetói fordításáról.⁴ A francia változatról különös módon egy nyomdászattörténeti munka, V. A. Claudin műve adott hírt elsőként.⁵ A német származású, Franciaországban tevékenykedő Jean Sybernek tulajdonítja a *Vie de Monseigneur saint Albain, roy de Hongrie et martyr* című rövid nyomtatvány (GW 516) kiadását, ami tudomása szerint az első olyan lyoni kiadvány, amelynek címlapja egy különálló oldalon található. A kolofon 1483. április 18-áról datálja a nyomtatványt. Claudin megjegyzi, hogy a nyomtatvány „különösen ritka”. Voltaképp csak egyetlen példány ismert belőle, amely 5 fontért a 18. században Le Tellier de Courtanvaux-hoz, majd Angliába került. 1828-ban Londonban egy árverést követően nyoma veszett, majd Édouard Rahir vitte vissza Franciaországba, és ő bocsátotta Claudin rendelkezésére, aki a kötet első és utolsó oldalát fakszimilében közölte is. A művet Claudin munkája nyomán sorolta fel a magyar vonatkozású középkori francia szövegeket feltáró bibliográfiájában Csernus Sándor, de magát a nyomtatványt ő sem látta, úgy tűnt, 1904 után nyoma veszett.⁶

Némi utánajárással bő egy éve sikerült rábukkannom a nyomtatványnak arra a példányára, aminek alapján Claudin ismertette, a New York-i Pierpont Morgan Library katalógusában.⁷ Ezen a példányon szerepel François-César Le Tellier, Courtanvaux márkijának (1718–1781) ex librise, tehát ugyanarról a kötetről van szó, amit Claudin ismertetett. Courtanvaux márkí korának egyik legfontosabb könyvgyűjtője volt. Halála után könyvtárát elárverezték, katalógus is készült az árveréshez,⁸ de ebben nem találtam meg a kötetet; az is lehet, hogy már a gyűjtő életében Angliába került.

⁴ FALVAY DÁVID, *Szent Albanus, a vérfertőző magyar királyfi. Egy fiktív szent legendája Itáliában* = „*Ritrar parlando il bel*”, Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére, szerk. Szegedi Eszter, Falvay Dávid, Budapest, L'Harmattan, 2011, 267–277.

⁵ CLAUDIN, V. A., *Histoire de l'imprimerie en France*, t. III, Paris, Imprimerie Nationale, 1904, 197–198.

⁶ A BNF alább jegyzetben hivatkozott katalógusa megemlíti a bibliofil Charles Fairfax Murray könyveinek 1918-as aukciós katalógusát, melyben az 569. tétel lenne a korábbi lyoni kiadás egy (egyetlen?) példánya, de a hivatkozott tételt nem találtam meg. Ha ez a Claudin által is látott példány, akkor feltehetően Fairfax Murray gyűjteményébe került a kötet, majd onnan New Yorkba.

⁷ A Bárány Attila által vezetett Lendület kutatócsoport (MTA-DE Magyarország a középkori Európában) nagylelkű támogatásának hála, meg tudtam rendelni a könyv digitális másolatát. Ez-úton is köszönöm a segítséget.

⁸ *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu François-César Le Tellier, marquis de Cour-*

Sikerült a szöveget azonosítanom egy későbbi, párizsi kiadványban is, melyet jelenleg a párizsi francia nemzeti könyvtárban őriznek, a Rothschild-gyűjtemény részeként. Ennek kolofonja a következő:

Cy fine la vie du glorieux martyr Monseigneur Saint Albain Roy de Hongrie Translaté na gueres de Latin en francoys. Et nouvellement imprimé a Paris par Pierre Ratoyre Demourant en la Rue Judas pour Pierre Sergent Libraire demourant en la rue Neufve Nostre Dame a l'enseigne saint Nicolas.

Ezek szerint Pierre Ratoyre nyomtatta ki Pierre Sergent könyvkereskedő számára a művet, melyet *nemrégiben* fordítottak latinból (de ugyanez a fordításra vonatkozó megjegyzés szerepel a majdnem ötven évvel korábbi lyoni nyomtatvány kolofonjában is, tehát valószínűleg onnan másolja a párizsi nyomdász). A BNF katalógusa 1530 körülre datálja a nyomtatványt.⁹

A francia legenda két kiadása között, egyetlen, később részletezett esetet leszámítva, szinte csak helyesírási eltérések vannak, illetve pár esetben választott a későbbi kiadás készítője forrásától eltérő szóalakot, ritkán szót. Annnyira kevés a különbség a két nyomtatvány szövege között, hogy biztosra vehető, az ősnymtatvány (esetleg annak egy későbbi, elveszett nyomtatott kiadása) volt az 1530-as kiadvány mintája. Éppen ezért a szöveg kiadásánál a korábbi változatot érdemes követni.

A következőkben igyekszem a francia szöveg pontos latin mintáját meghatározni.

A francia szöveg latin forrása

A latin nyelvű elbeszélés kritikai kiadását elkészítő Karin Morvay által elkülönített szövegváltozatok számos dologban eltérnek egymástól. A német filológus három családot (A, B és C) állított fel a prózai szöveget tartalmazó kéziratokból, s az A család több változatát különböztette meg. Az A (s az ehhez tartozó A+, A+(k) alvariánsok) és a B jelzetű latin nyelvű csoport legjelentősebb eltérése a kitett gyermek megtalálásának története, míg a C a végén megkurtított, exemplummá formált szöveg, mely a *Gesta Romanorum* négy kéziratában fordul csak elő. Míg a legelterjedtebb A változatban a gyermek megtalálása nincs hosszan leírva, csak annyi szerepel itt, hogy a magyar király emberei megtalálják és elviszik hozzá, az A+ változatban egy gyermektelen gazdag ember talál rá, épp amikor hazatér santiago de compostellai zarándoklatáról, ahol utódért, gyermekáldásért imádkozott. A csecsemőt megpillantva azt reméli, hogy az Úr meghallgatta imáját, és ezért találta a gyermeket, de amikor átadja a vele talált drága holmikat a magyar király embereinek, a király, értesülve a megtalálás körülményeiről, a gyermeket is elveszi tőle. A B változat tulajdonképpen ugyanezt követi, azzal az eltéréssel, hogy itt a zarándoklatról hazatérő férfi, aki megtalálja a gyermeket, nem egy akármilyen gazdag zarándok, hanem a magyar király pohárnoka (*pincerna regis*).

Mivel *Legenda Sancti Albani Hungarici martyris* (GW515) címen ősnymtatványként is megjelent a történet A változata Kölnben 1473-ban, azt várhatnánk, hogy a francia változatot ennek sikerén felbuzdulva, s ennek alapján készítette volna el Jean Syber nyomdája.¹⁰ Viszont a francia szövegben szerepel a gyermek megtalálásának kiszínezett epizódja, ezért mindenképp az A+ vagy

tanvaux, capitaine-colonel des Cent-Suisses ; dont la vente se fera... le lundi 4 mars..., Párizs, Nyon l'ainé, 1782. Digitalizálva: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9608517r/>

⁹ <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc37561r>. – A kötet jelenleg a Rothschild 3098 (2020 b) jelzetet viseli.

¹⁰ A latin ősnymtatványból 14 (!) példány maradt fenn, ami meglepően nagy szám. Ennek alapján magas példányszámban kerülhetett a piacra. L. a berlini példány digitalizált változatát: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001D0F200000000>.

B jelű változathoz áll legközelebb. Prológusa is csak ennek a két változatnak van. Több minden is szólna amellett, hogy a B-változatban lássuk a francia fordítás forrását: a franciához hasonlóan ez is egy bőbeszédűbb elbeszélés mint A+, és a B változatot csak két franciaországi kódex tartalmazza, míg az A+ két (egy hosszabb (Köln, Hist. Archiv. Cod. G B) és egy rövidített (Berlin, Staatsbibliothek, cod. Theol. Lat. Fol. 706) kézírata egyaránt kölni provenienciájú.¹¹ Ennek ellenére bizonyosra vehető a tartalmi összehasonlítás alapján, hogy a francia fordító vagy az A+ változat, vagy egy ahhoz hasonló, de Karin Morvay által nem ismert latin szöveg nyomán készítette el a fordítást. Ezt bizonyítja a gyermekkel kitett kincsek bő felsorolása, az, hogy a császár lánya könyörög apjának, hogy kíméljék meg a gyermek életét és nem titokban menekíti meg, s még sok más apróság, az is, hogy a megtaláló nem a király pohárnoka a franciában, amik B-től eltávolítják és A+-hoz közelítik a francia szöveget. A francia változat jóval szószátyárabb, részletesebb, mint bármelyik fennmaradt latin, de ez a 15. század francia próza stíluseszményéhez köthető, s nem feltétlenül utal az A+ szövegénél bővebb forrásra. A fordító egyéni felfogása, retorikai képzettsége, irodalmi ízlése határozta meg a latin szöveg átalakítását.

Idézem a gyermek megtalálásának epizódját a lyoni ősnymotatvány szövege nyomán:

Celuy homme et la nourrice prindrent la charge de l'enfant. Et se mirent au chemin pour accomplir ce que leur estoit en charge. Si cheminerent moult loing et par plusieurs jours tant que ilz vindrent au royaulme de Hongrie assez pres de la cité ou le roy tenoit pour celuy temps son estat. Et quant ilz virent lieu et point convenable il mirent l'enfant au mylieu du chemin et se retrayrent dedans ung petit buisson qui estoit pres de la pour veoir et scavoir la conclusion de la chose. Tantost apres ilz virent venir ung moult puissant homme pellerin qui venoit de Saint Jaques accompagné de plusieurs vaillans gens et tendoit en la cité pource que c'estoit son chemin. Celluy vaillant pelerin vit devant soy en son chemin a terre la petite capse. Si descendit de son cheval pour scavoir quelle chose estoit dedans. Et se print a merveiller quant il trouva ung beau petit filz. Adonc il appella ceulx de la compaignie et en regardant moult curieusement les royaulx aournemens dont il estoit aourne il imaginerent qu'il estoit de royal lignee si doubterent d'estre repris se ilz le portoyent hors du royaulme sans licence. Et sur ce il conclurent ensemble par bon et saige conseil que pour eschiver dangier et peril il en parleroyent au roy ilz entrèrent en la cité et vindrent au palais royal et presenterent au roy l'enfant aourné de royaulz aournemens disant que sur la terre du roy l'avoient trouvé. En ce point le roy se esmerveilla moult de celle chose. Et commanda au vaillant pelerin que sur peine de mort il luy declarast la pure verité de tout le fait. Sur quoy le pelerin luy respondit en telle maniere: Sire je suis homme que habonde dieu merci en toutes prosperites temporelles a mon plaisir si non que noy estant en mon mariage longtemps dieu ne m'a pas encore donné de lignée. Et pource j'ay prins devocion d'aller en perelignaige au benoit baron monseigneur saint Jaques en luy suppliant qu'il luy plust moy impetrer a dieu grace d'avoir generation. Or est ainsi que en retourment de mon pellerinaige j'ai trouvé cestuy tant beau petit filz en mon chemin si ay pensé que dieu avoit exaucé ma priere et qu'il m'avoit fait trouver cestuy tant bel enfant pour ma consolation. Mais pour ce qu'il est atourné et paré de tant beaux et royaulx auornemens et que je l'ay trouvé sur vostre terre et tant pres de la cité en laquelle vous faictes a present residence, j'ay eu paour d'offendre vostre royalle majesté. Si ne l'ay pas volu emporter hors de vostre royaulme sans vostre liscence. Le roy eut grant joye de celles nouvelles si retint l'enfant pour soy

¹¹ Az egyik a kölni Keresztes Urak Rendje (Ordo Fratrum Sanctae Crucis) kolostorából, a másik a kölni karthauziak kolostorából származik.

et garda moult curieusement et secretement les royaulz aournemens qu'il avoit en tour de soy et donna grans dons au pellerin vaillant qui tint son chemin et retourna en sa nascion.¹²

(Ez a férfi és a dajka gondjukba vették a gyermeket. És útnak indultak, hogy végrehajtsák, amit rájuk bízta. Jó messzire elgyalogoltak, s több napon át mentek, míg nem a magyar királysághoz értek, elég közel ahhoz a városhoz, ahol a király akkoriban tartózkodott. És amikor egy megfelelő helyet találtak, kitették a gyermeket az út közepére, és maguk viszszahúzódtak egy kis bokorba, ami közel volt, hogy lássál és megtudják, mi lesz a dolog kimenetele. Kisvártatva látták, hogy egy nagyhatalmú ember érkezik zárandokként, aki éppen Santiago de Compostellából tért vissza számos derék férfiú kíséretében, és a város felé tartott, mert hiszen arra vitt az útja. Ez a derék zárandok meglátta maga előtt a földön a kis ládikát. Leszállt a lováról, hogy megtudja, mi van benne. És nagyon elcsodálkozott, amikor egy szép kisfiút látott benne. Odahívta kíséretének tagjait, és ahogy nagy kíváncsisággal nézegették a királyi díszeket, amivel fel volt díszítve, azt képzeltek, biztosan királyi ivadék, ezért attól féltek, megbüntetik őket, ha engedély nélkül elviszik őt az országból. Ezért együtt elhatározták jó és bölcs tanáccsal, hogy elkerülendő a veszélyt, beszélnek róla a királlyal. Bementek a városba és elmentek a királyi palotához, és megmutatták a királynak a királyi díszekkel felékesített gyermeket, és elmondták, hogy a király földjén találták. A király igen elcsodálkozott ezen a dolgon. És megparancsolta a derék zárandoknak, hogy halálbüntetés terhe mellett mondja el a teljes igazságot az ügyről. Amire a zárandok így válaszolt: Nagyuram, olyan ember vagyok, akit Isten kegyelme elhalmozott minden földi jóval kedvem szerint, ha nem számítom, hogy házasságomból Isten sokáig nem adott nekem leszármazottat. És ezért ájtatosságból elhatároztam, hogy elzarándokolok (*aller en perelignaige*) a boldog Szent Jakab báró úrhoz, könyörögve hozzá, hogy méltóztassék számomra Istennél közben járni, hogy utódom születhessen. Hát így történt, hogy visszatérve a zárandoklatomról (*pellerinage*) rátaláltam erre a szép kis fiúcskára az úton, és azt gondoltam, hogy Isten meghallgatta könyörgésem, és segített rátalálni erre a szépséges gyermekre, vigasztalásképpen. De minthogy annyi szép és királyi ékességgel van körülvéve és feldíszítve, és mert az Ön földjén találtam, és olyan közel a városhoz, ahol most éppen tartózkodik, félttem, hogy megsértem az Ön király fenségét. Ezért nem akartam őt elvinni a királyságból az Ön engedélye nélkül. A király nagyon megörvendett a hír hallatán, és magának tartotta meg a gyermeket, és nagy odafigyeléssel és titokban őriztette a királyi díszeket, amik a gyermek körül voltak, és nagy adományban részesítette a derék zárandokat, aki továbbindult az úton, és hazatért saját nemzetéhez.)

¹² Az A+ latin szövege a következő: „Igitur puer ductus est in Ungariam ibique exponitur secus viam, ut a transeuntibus tolleretur. Invenit autem eum vir dives illius indigena ab apostoli Iacobi oratorio rediens, quod ea maxime devotione tractus adierat: ut dari sibi a Deo filium precatur. Hoc ergo male miratus inventum suscepit eum velut sibi divinitus destinatum, reputans ex meritis apostoli provenisse ut per accessum alienae sobolis saltim solamen propriae reciperet orbitatis. Sublato igitur eo et in filium adoptato pallium, quo fuera parvulus involutus, et cetera circumpositi ornatus insignia regi praesentavit Ungarico dignum nimirum existimans: ut regalis illa supellex thesauris regalibus inferretur. Rex autem considerans tam pretiosi muneris novitatem, inquisivit diligenter, ubi reperisset haec omnia. Et vix ille tam blanditiis fractus quam terrore coercitus, elegantissimum puerum invenisse se asserit illis insignibus involutum. Gaudet iamque rex et afferri sibi iubet infantulum: eo quod et ipse legitimo destitutus herede talem sibi redidit remediabiliter successurum.” MORVAY p. 33.

Az epizód voltaképp aránytalanul hosszúra nyúlik. Egyik latin változatban sem adja elő a gyermek megtalálójá ilyen bőbeszédűen a történetet, amit az olvasó már úgyis ismer, hiszen pár sorral korábban olvasta. Ennek talán az a magyarázata, hogy a francia fordító meg akarta örvendeztetni közönségét egy szóviccel. A zárándok úgy fogalmaz, hogy azért határozta el ájtatosan, hogy „zárándoklatra megy Szent Jakab báró úrhoz, mert azt kérte tőle, hogy Isten kegyelméből adjon neki utódot” (j'ay prins devocion d'aller en perelignaige au benoit baron monseigneur saint Jacques en luy suppliant qu'il luy plust moy impetret a dieu grace d'avoir generation). Viszont a 'pelerinage' (zárándoklat) szó itt, és egyedül itt a szövegben, különös formában, az l és r felcserélésével mint „perelignaige” (kb. nemzetség atyja) szerepel. A zárándoklat célja ezzel a játékkal benne foglaltatik az elnevezésében. Egészen valószínű, hogy nem nyomdai hibáról van szó, hanem a szerző tudatos szójátékról. Emellett szóló érv, hogy az ősnymtatvány valószínűleg tévesnek gondolt szóalakját az 1530-as párizsi kiadás javítja, ott az egyszerű „pelerinaige” forma szerepel. Érdekes, hogy a 13. századi, Robert de Boronnak tulajdonított Merlin-regényben megtaláljuk ugyanezt a rontott szóalakot: lehetséges, hogy a névtelen fordítót az inspirálta. Ha a feltételezésem nem téves, tehát szándékos szójátékot tartalmaz a lyoni kiadás, az azt is jelenti, hogy a fordító akár szándékosan a nyomtatvány céljaira is készíthette a szövegét.¹³

Mindezek alapján biztosnak tűnik, hogy a francia fordítás vagy valamelyik kölni eredetű, vagy egy elveszett, esetleg máig lappangó latin nyelvű kézirat alapján készült. Nem tűnik érdemesnek a fordító állítását kétségbe vonva nem latin, hanem más népnyelvű szöveget sejteni a francia életrajz mintájaként.¹⁴ Inkább azt láthatjuk, hogy a francia próza gazdag hagyományát követve kibővítette és tőle telhetően szenzációssá tette a forrásszöveget a fordító, így remélve nagy közönséget művének. Hogy csupán két példány maradt fenn a szövegből, s két kiadása között majdnem ötven év telt el, azt sugallja, Szent Albanus életrajza nem keltett nagyobb érdeklődést francia nyelvtérleten, szemben a némettel, ahol több adaptáció is készült a középkor folyamán. Ennek ellenére nem érdektelen adalék a magyar vonatkozással bíró, az incesztus motívumát tartalmazó szövegek sorához Albanus francia legendája sem.

SELÁF LEVENTE

¹³ Claudin írja, hogy Syber több munkát is nyomtatott Barthélémy Buyer megbízásából, talán érdemes lenne megvizsgálni, neki lehet-e szerepe a szöveg keletkezésében.

¹⁴ Az olasz fordítás az A változat nyomán készült, a német adaptációk forrásai különfélék.

A **Bácsmegyey ismeretlen első kiadása.** Okkal-joggal tekinthette lezártnak a szakirodalom Kazinczy németből magyarított románja, a *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*¹ keletkezés- és kiadástörténetét. Kazinczy Ferenc levelezéséből napra pontosan kirajzolódnak a részletek, s ezek nyomán Váczy János monográfiája,² legújabbán pedig a kritikai kiadás 2009-ben megjelent kötetének (*Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*)³ rendkívül alapos jegyzetei minden lényeges kérdésre választ adnak.

Kazinczy eleinte a nagy tekintélyű Joseph Sonnenfelsnek tulajdonította az *Adolfs gesammelte Briefe* című, 1778-ban névtelenül napvilágot látott románt, amelynek szerzője valójában Albrecht Christopher Kayser. A stiláris megfontolások – a kedvére való „patheticus festegetések” – mellett ez is közrejátszhatott abban, hogy nekiállt lefordítani egy „falun-töltött kedvetlen novemberében”. A levélregény magyar változatának előszavául szolgáló Jelentésben viszont már azért mentegetőzik, hogy a „copia” helyett miért nem az „originált”, vagyis Goethe *Werther*-ét választotta: „Ha Werther kezemnél lett volna, Adolf, vagy inkább Bácsmegyey nem feslett volna ki soha a’ Nem-lé- tel’ méhéből.”⁴

A mentegetőzésnek sem Váczy János, sem a kritikai kiadás nem ad hitelt. Váczy úgy véli, Kazinczy önbizalma még nem volt elég erős a *Werther* átültetéséhez; a kritikai kiadás jegyzetírója szerint egyfelől túlságosan radikális volt számára Goethe regényének életfelfogása, másfelől viszont zavarta – utólag, már a Bácsmegyey nyomtatásakor – az Adolfs Briefe recepciók jelentéktelensége, s ezért hivatkozik előszavában a *Werther*-példány hiányára. (Holott a szenvedélyes könyvgyűjtő Kazinczynak nem jelenthetett gondot az indexre helyezett *Werther* megszerzése sem.)

Fordításának elkészültéről Kazinczy 1788. május 19-én, Kassán kelt levelében számol be Ráday Gedeonnak.⁵ Együttal felkéri a bárót a szöveg ellenőrzésére, s arra is, hogy tárgyaljon Trattnerrel a kinyomtatásáról. „Mintegy 17. árkusra megyen mind öszveséggel, ’s én semmi exemplárt nem kívánok, sőt 50.-t tőlle meg-veszek” – írja.

Ráday június 12-i válaszából⁶ kiderül, hogy Trattner vállalta a megbízást, július 8-án pedig már arról tudósítja Kazinczyt, hogy megüzente a Magyar Museum első kötetén is munkálkodó nyomdásznak: „mind az Museumnak, mind az Adolfnak első egy árkusait küldené fel az Urhoz”.⁷

Hogy, hogy nem, az üzel mégis meghiúsult. Ennek okát nem ismerjük, de tény, hogy a könyv végül Kassán, Ellinger János József nyomtatásában, Kazinczy költségén jelent meg, aminek a pontos dátumát is tudjuk: „Egy Románom: *Bácsmegyeynek össze-szedett Levelei*, ma lép-ki a’ sajtó alól” – írta 1789. április 11-én Prónay László bárónak.⁸ A nyomtatást Ellingernél végig maga felügyelte, a könyv 300 író és 200 szívó papirosú árkusokban készült.

Valamennyi, eddig ismert példány címdalán ez olvasható: BÁCSEMEGYEYNEK ÖSZVE-SZEDETT LEVELEI. KÖLTÖTT TÖRTÉNET. KASSÁN, ELLINGER JÁNOS JÓSEF, Ts. K. privil. Könyv-nyomtatónál. 1789.

¹ *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*, Kassán, Ellinger, 1789, [16] 264.

² Váczy János, *Kazinczy Ferenc és kora, Első kötet*, MTA, 1915, IV, 639.

³ Kazinczy Ferenc *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, sajtó alá rendezte Bodrogi Ferenc Máté, Borbély Szilárd, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 888.

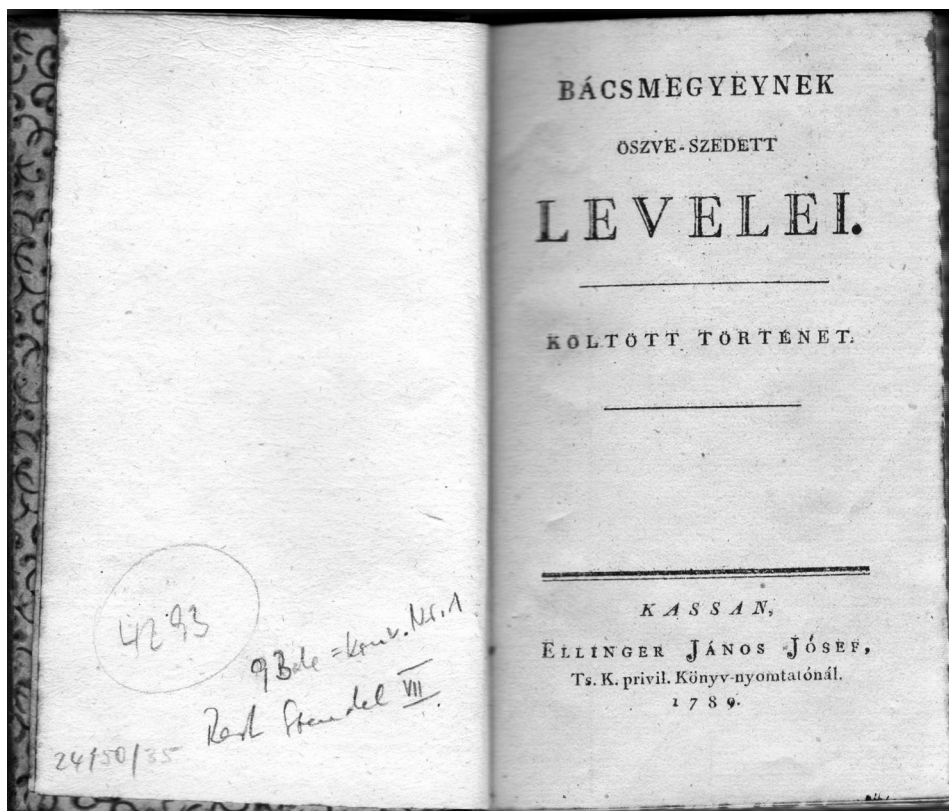
⁴ Az idézetek forrása: *Jelentés = Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*, Kassán, Ellinger, 1789, [A5–A8].

⁵ *Kazinczy Ferenc levelezése*, közléteszi Dr. Váczy János, Első kötet 1763–1789, Bp., MTA, 1890, XVI, 618 [1], 180–181.

⁶ Uo. 187.

⁷ Uo. 194

⁸ Uo. 322.

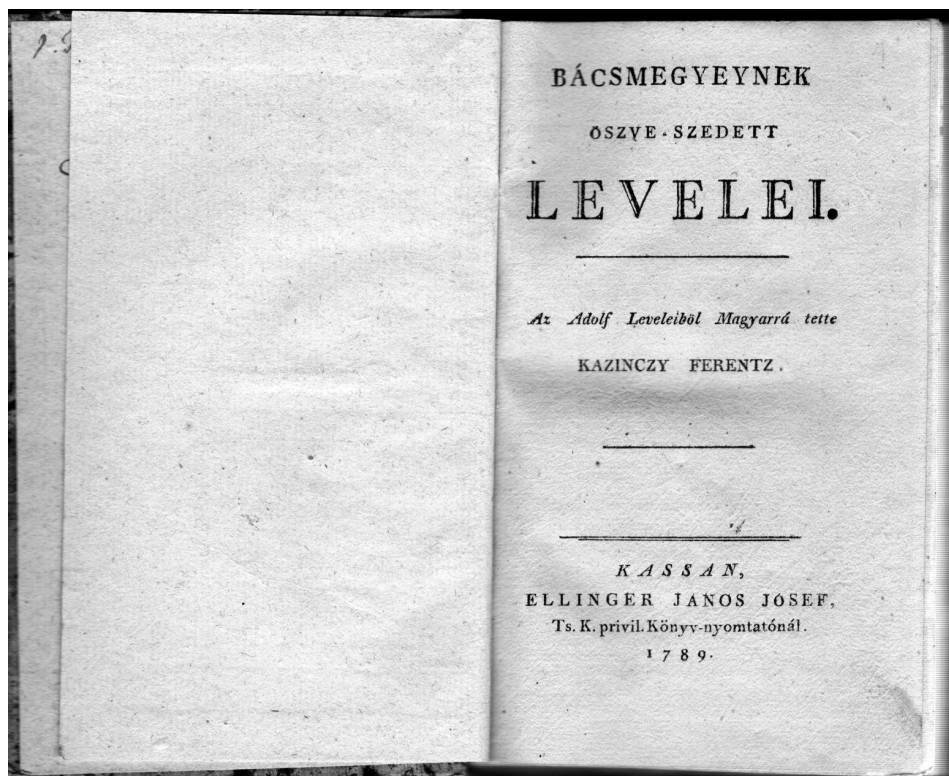

A címodalt A' BÁRÓTY TISZTELŐINEK szóló ajánlás, majd a fordító JELENTÉS-e (előszava) követi, a regény szövegét pedig a MAGYARÁZATJA AZ ESMÉRETLENEBB SZÓKNAK című függelék, valamint az errata.

Annak semmi nyoma nem volt, hogy a Bácsmegyeinek két változata készült volna el a nyomdai munkálatok – Kazinczy által felügyelt – hónapjai alatt. Nemrégiben azonban a könyvnek egy olyan (magántulajdonban lévő) példányára bukkantam, amelynek címodala a német eredetire és a fordítóra is utal: BÁCSMEGYEYNEK ÖSZVE-SZEDETT LEVELEI. *Az Adolf Leveleiből Magyarra tette KAZINCZY FERENTZ. KASSÁN, ELLINGER JÁNOS JÓSEF, Ts. K. privil. Könyv-nyomtatónál. 1789.*

A Bárótyy tisztelőinek szóló ajánlás és a Jelentés e példányban éppúgy nyolc számozatlan levélre (egy ívre) terjed, mint az eddig ismert példányokban, a tördelésük azonban teljesen eltérő. Míg amazokban a Jelentés szövege jóval (kb. egyharmaddal) terjedelmesebb, és a kelte „*Kassán, Martiusnak 20-dikán, 1789.*”, az általam talált kötetben a keltezés öt hónappal korábbi: „*Kassán, Octobernek 27dikén, 1788.*”. Maga a fordítás és a függelékek tördelése, szövege betűről betűre megegyezik a két verzióban.

A címodal átszerkesztésére, az Adolf leveleire való utalás elhagyására egyszerű magyarázat kínálkozik. A Bácsmegyei íveinek nyomtatása közben Kazinczy vélhetőleg arra a belátásra jutott: ha már nem a Werthert ültette át magyarra, jobb, ha a fordítását ily módon is „távolítja” a silányabb német eredetitől. Így született meg a kétféle címodal.

A korábbi rövidebb és a későbbi hosszabb Jelentés első harmadában csak apróbb ortográfiai és tipográfiai eltérések találhatók (pl. *helyett* = *helyjett*). A szöveg többszörösére bővített második harmadában Kazinczy sokkal alaposabban fejti ki fordítói elveit, kivált az idegen szavak használatát és a szereplők nevének magyarítását illetően. Figyelemre méltó, hogy az újabb verzióban elhagyja a *Szigvártot* kinyomtató Landererre vonatkozó csípős megjegyzést (...*minekutánna már az egyszer a' Landerer inkábbára szerentsétlen fajzatok' bábaságára kárhoztatott sajtói alól ki-szállott... = ... minekutánna már az egyszer Landerernek sajtói által ki-szállott...*).

A Bácsmegyey most föllelt első kiadásából ez az egyetlen példány ismeretes. (Köszönet V. Ecsedy Juditnak, aki nemcsak az OSZK-ban és a hazai közkönyvtárakban, hanem a környező országok nagy könyvtáraiban őrzött példányoknak is utánanézett.) Bizonyára több is forgalomba került 1789-ben, még ha a Kazinczy által említett 500 példány javát nem is ez a változat tette ki. Erre utal a papírkötésű kötet korabelinek tetsző, barna tintával írt possessor-bejegyzése: „Francisca Kvassay”. Nyilván nem egyedül ez a hölgy – akiről sajnos nem rendelkezünk információval – vásárolt vagy kapott ajándékba belőle. Az elülső kötéstábla belső oldalán – más kéz írásával – a könyv árát is feltüntették (2 rhénusi forint 20 krajcár), míg a hátsó kötéstábla belső oldalára 20 krajcárt, talán a kötés árát jegyezték be.

Alább párhuzamosan közreadom a Jelentés eddig ismeretlen korábbi (A) és kibővített, átdolgozott, eddig is ismert későbbi változatát (B).

JELENTÉS

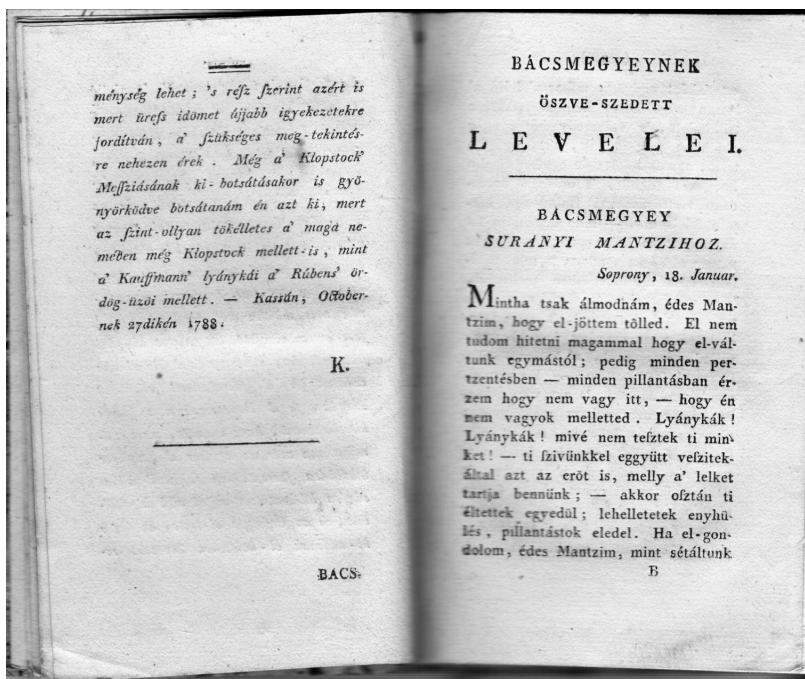
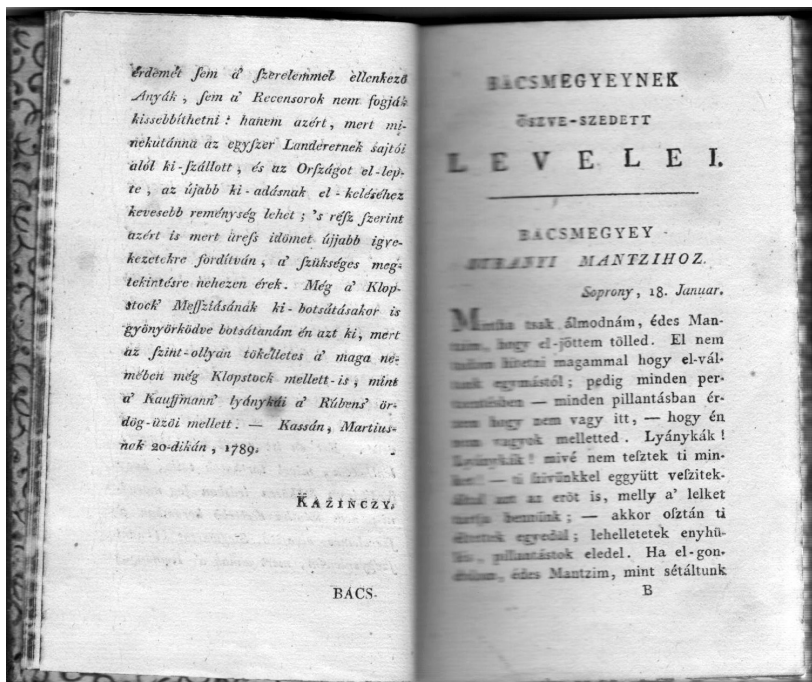
(A)

Ez a' magyarrá tett Román egy falun-töltött kedvetlen Novemberemnek köszönheti lételét, hol a' szobába záró őszi napok munkára szorítottak, és a' hol Werther helyett, kire már az-előtt régen ki-tettem a' tételt, az Adolf levelei akadtak kezembe. Ha Werther kezemnél lett volna, Adolf, vagy inkább Bácsmegyei nem fessett volna ki soha a' Nem-létel' méhéből. Nem azért mondom ezt, mintha sajnállanám rajta tett munkámat, hanem hogy azoknak egy része, a' kiknek ez a' Román valaha szemek elibe fog akadni, ne vádoljon, hogy festeni akarván, a' Copiát, és nem az Originált copiroztam. Az Ötsém, kit a' vérségen felül, csak-nem ugyan-azon-egy kor, és az együttléte nevedés szoros barátommá tett, nem szűnt-meg addig unszolni, míg magamat rá nem adtam. Visszálóba vettem a' költeményt, az el-rendelést, a' szín-adást, (mert én valamint minden egyéb fordításomban, úgy itt is, egyedül Artistának kívánok tekinteni; a' ki a' Táblán nem a' Sujettet, hanem a' Festő' munkáját, etsetjét, és tüztét nézi) és Adolfot a' Werther nagy Modelje szerint találván, azonnal hozzá fogtam copirozásához, és még abban a' hónapban csak-nem végéig hajtottam. Véletlenül akadt ez csak kevéssel ez-előtt egyéb régi papirosaim közt kezembe, és meg-látása elevenebben emlékeztetett bimbókra fakadó ifjú koromra és kedves DIENESemmel való együttléte nevelkedésemre, kitől hivatalba lépésünk és házunk' tekintetei talám örökre el-szakasztottak. Körül-néztem, és nem találván egészen rosznak, ámbár tömött hivatali munkáim miatt azzal a' szorgalommal, a' mellyel kívántam volt, rajta végig menni nem érkeztem, el-tökéltem ki-botsátását; a' Szerentse' tetszésére bízván egészen, akár javallást és örömet hoz rám érette, akár bánatot.

Érzem azt, hogy Olvasóimat ennek a' Románnak Vidékeinkre hozása, és Személyeinek magyar hangzású nevezetei interessálni fogják. Én ugyan szánakozva tekintek azokra a' gyengékre, mint akármely Cosmopolita, a' kik se magunkat, se másokat igazán nem esmérvén, kevélyebben tekintenek a' Külföldiekre, mint valaha a' Görög, az emberiség' leg-főbb remekje, a' Barbarusokra tekintett: de nem tagadhatom még is, hogy boldogságomat lelem abban a' gondolatban, hogy nevem' hangzása kétségbe vehetetlen tanú nemzeti eredetem felől. Kételkedhetem e' hát azon, hogy Olvasóim' fülekben kedvesebb lessz, ha Bácsmegyeit és Surányi Mantzit említem, mintha a' Theodor, Leonhárd, és Wilhelmine neveit mondom? – A' kinek tetszik, különösségnek, capriznek, affectatió-nak nevezheti tselekedetemet; boldogító érzésem engem felyül emel ítélletin.

Készen hever kezemnél Siegwart is, (kit én Szegvárinak neveztem) az unalomig vitt pityergéseitől alkalmasint meg-tisztogatva. Ő nállam egy Heves Vármegyei Szólga-Bíró' gyermeke, a' ki a' Kaputzinusok nyugodalmas életeket Hathvanban meg kedvelli, és alsóbb Oskoláit Egerben, a' felsőbbeket pedig Kassán folytatja. Krónhelm Bárány Bányálynak, a' falun lakó Theréz Susinak, ellenben pedig Fischer Marianne Keresztúry Theréznek nevezetett; és az Episodák Hazai történetekből vannak véve. Ezt én itt annál bátrabban jelenthetem, mivel tarthatok tőle, hogy fordításom örökösen írásban fog maradni; nem mintha érettebb korban a' szerelemre olvasztó Siegwartot ki-adni szégyenleném, mert annak a' Románnak érdemét se a' szerelemmel ellenkező Anyák, se a' Recensorok nem fogják kiszebelezni, hanem azért, mert minekutánna már az egyszer a' Landerer inkábbára szerentsétlen fajzatok' bábaságára kárhoztatott sajtói alól ki-szállott, és az Országot el-lepte, az újabb ki-adásnak el-keléséhez kevesebb reménység lehet; és rész szerint azért is mert üressé időmet újabb igyekezetekre fordítván, a' szükséges meg-tekintésre nehezen érek. Még a' Klopstock' Messziásának ki-botsátásakor is gyönyörködve botsátánám én azt ki, mert az szint-olyan tökéletes a' maga nemében, még Klopstock mellett-is, mint a' Kauffmann' lánykái a' Rúbens' ördög-űzői mellett. – Kassán, Octobernek 27dikén 1788.

K.

JELENTÉS

(B)

Ez a' magyarrá tett Román egy falun-töltött kedvetlen Novemberemnek köszönheti lételét, hol a' szobába záró ősös őszi napok munkára szorítottak, és a' hol Werther helyjett, kire már az-előtt régen ki-tettem a' tzeit, az Adolf levelei akadtak kezembe. Ha Werther kezemnél lett volna, Adolf, vagy inkább Bácsmegye nem feslett volna ki soha a' Nem-létel' méhéből. Nem azért mondom ezt, mintha sajnállanám rajta tett munkámat, hanem hogy azoknak egy része, a' kiknek ez a' Román valaha szemek elibe fog akadni, ne vádoljon, hogy festeni akarván, a' Copiát, és nem az Originált copiroztam. Az Ötsém, kit a' vérségen felül, csak-nem ugyan-azon-egy kor; 's az együütt nevedezés szoros barátommá tett, nem szűnt-meg addig unszolni, míg magamat rá nem adtam. Visszálóba vettem a' Költeményt, az El-rendelést, a' Szín-adást, (mert én valamint minden egyéb fordításban, úgy itt is, egyedül Artistának kívánok tekintetni; a' ki a' Táblán nem a' Sujettet, hanem a' Festő' munkáját, etsetjét, 's tüzét nézi) 's Adolfot a' Werther nagy Modelje szerint találván, azonnal hozzá fogtam copirozásához, 's még abban a' hónapban csak-nem végéig hajtottam. Véletlenül akadt ez csak kevéssel ez-előtt egyéb régi papirosaim közt kezembe, 's meg-látása elevenebben emlékeztetett bimbókra fakadó ifjú koromra 's kedves DIENESemmel való együütt nevelkedésemre, kitől hivatalba lépésünk 's házunk' tekintetei talám örökre el-szakasztottak. Körül-néztem, és nem találván egészen rosznak, ámbár tömött hivatali munkáim miatt azzal a' szorgalommal, a' mellyel kívántam volt, rajta végig menni nem érkeztem, el-tökéllettem ki-botsátását; a' Szerentse' tetszésére bízván egészen, akár javallást 's örömet hoz rám érette, akár bánatot.

Bánatot? — Valóban úgy látszik, hogy ettől nem tarthatok ok nélkül; mert akármely különösnek lássék is ez az előre való remegés: még is tudom, hogy az itt oly gyakran elő-forduló idegen szók miatt, sok Iróink litterátori eretnokséggel fognak vádolni. Ha ugyan a' Henriást vagy Zayre-t fordítottam volna, nem éltem volna a' Heróval 's Successióval; mind azért, mert azt a' Bajnok vagy Vitéz és Örökség alkalmasint ki-teszi; mind kivált azért, mert a' Poésis' fentebb neme, az-az az Epopoea és a' Melpomene sarus játéka, az egészen el-nem készült dísz meg-nem-szenyedik. De ellenkezőképpen van 'a dolog az alatsonyabb rendű írásokkal, 's nevezetesen az én Románommal. Ebben nem 'a Történetet-költő, hanem maga Bácsmegye szól, még pedig levelekben és barátjaihoz, kik oly szerentsés nevelést nyervén mint ő maga, barátjoknak idegen ugyan, de a' nagy-világban mindenk előtt esmeretes szavait értették. Ezeknek meg-tartása kedves negligéet ad Románomnak, 's szinté el-hiteti az Olvasót, hogy levelei nem valamely Belletristának, hanem magának a' meg-vetett Szerelem' gyötrelmei közt fetrengő Bácsmegyeynek tollából folytak. — Igaz, hogy még most kevés Olvasóim értik azokat magyarázat nélkül; de kedvéért a' munka' lapjait perpetua nóták-kal bé-motskolni, vagy, a' mi még bóldogtalanabb gondolat lett volna, szó-faragásra vetemedni nem akartam.

Engemet erre a' különösségre Nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségén, 's következőképpen szűk-voltán felyül, a' leg-virágzóbb Nemzetek' példái bátorítanak. Nem szóllok semmit a' Frantzia, Olasz és Anglus zürzavarról; egyedül a' Németekét említem, melly, valamint a' miénk is, anya-nyelv. Ha ezek, minekutánna már a' Tudományoknak minden nemében remek-munkákat mutathatnak, nem szégyenlik segedelműl vonni az idegen szókat: ha azoknak még az Odákban, Epicumokban 's Tragodiákban is, helyet engednek; mit akarunk mi, a' kik alig mutathatunk egy-két fordítást, melly az idegen Nyelvet csak félig-értő Olvasó előtt érthetőbb ne legyen az eredetiben mint a' magyarban, ezzel a' példátlan különösséggel?

De reményem, hogy azt a' kedvetlenséget, mellyet az idegen szók' megtartása által némely Olvasóimnak okozok, helyre hozom azzal, hogy a' történetet Hazánk' vidékeire szállítottam, 's Személyeimnek Magyar hangzású neveket adok. Én ugyan szánakozva tekintek azokra a' gyengékre, mint akár-melly Cosmopolita, a' kik sem magunkat, sem másokat igazán nem esmérven, kevélyebben

tekintenek a 'Kül-földiekre, mint valaha a 'Görög, az emberiség' leg-főbb remekje, a 'Barbarusokra tekintett: de nem tagadhatom még is, hogy boldogságomat lelem abban a 'gondolatban, hogy nevem' hangzása kétségbe vehetetlen tanú nemzeti eredetem felől. Ki nem hallja inkább a 'Bács-megyey és Surányi Mantzi neveit, mintha Adolfot, Theodort, Leonhardot, Wilhelminát emlitenék? – A 'kinek tetszik, különösségnek, nevezheti tselekedetemet; boldogító érzésem engem felyül-emel ítélletin.

Készen hever kezemnél Siegwart is, (kit én Szegvárinak neveztem) az únalomig vitt pityergéseitől alkalmasint meg-tisztogatva. Ő nállam egy Heves Vármegyei Szólga-Bíró'gyermeke, a'ki a' Kaputz-inusok nyugodalmas életet Hathvanban meg kedvelli, 's alsóbb Oskoláit Egerben, a' felsőbbeket pedig Kassán folytatja. Krónhelm Báró Bánfalvynak, a' falun lakó Theréz Susinak, ellenben pedig Fischer Marianne Keresztúry Theréznek nevezetett; 's az Episodák Hazai történetekből vannak véve. Ezt én itt annál bátrabban jelenthetem, mivel tarthatok tőlle, hogy fordításom örökösén írásban fog maradni; nem mintha érettebb koromban a' szerelemre olvasztó Siegwartot ki-adni szégyenleném, mert annak a' Románnak érdemét sem a' szerelemmel ellenkező Anyák, sem a' Recensorok nem fogják kisebbíthetni: hanem azért, mert minekutánna már az egyszer Landerernek sajtói alól ki-szállott, és az Országot el-lepte, az újabb ki-adásnak el-keléséhez kevesebb reménység lehet; 's rész szerint azért is mert üress időmet újjabb igyekezetekre fordítván, 'a szükséges meg-tekintésre nehezen érek. Még a' Klopstock' Messziásának ki-botsátásakor is gyönyörködve botsátánám én azt ki, mert az szint-olylan tökéletes a' maga nemében még Klopstock mellett-is, mint a' Kauffmann' lyánykái a' Rúbens' ördög-űzői mellett. – Kassán, Martiusnak 20-dikán, 1789.

KAZINCZY

TORDA ISTVÁN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2016*-ban

Rövidítések:

GeodKart	= Geodézia és Kartográfia
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KEK	= Közép-Európai Közlemények
KF	= Könyvtári Figyelő
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MTud	= Magyar Tudomány
MVizjel	= Magyar Vízjel
MűvtörtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő
Alexander multifrons...	= Alexander multifrons. Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére / szerk. PERGER Péter. Bp.: OSZK–Argumentum K., 2016. 213 p. ill. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 8.)
Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon...	= Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon / szerk. BÁTHORY Orsolya, KÓNYA Franciska. Bp.: MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kutscop., 2016. 433 p. ill.
Episcopus archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae...	= Episcopus archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára / szerk. SOMORJAI Ádám, ZOMBORI István. Bp.: METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2016. 616 p. ill.
Hatalmi diskurzusok...	= Hatalmi diskurzusok. A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben / KECSKEMÉTI Gábor et al.; szerk. BÍRÓ Csilla, VISY Beatrix. Bp.: Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat, 2016. 339 p. ill.
Hegyen épült város...	= Hegyen épült város. Tanulmánykötet. Válogatás a Fiatal Kutatók és Doktoranduszok Nemzetközi Teológuskonferenciáján elhangzott előadások anyagából / szerk. SZÁVAY László, GÉR András László, JENEI Péter Bp.: KGRE–L'Harmattan, 2016. 404 p. ill.

* 2014-es és 2015-ös impresszummal megjelent publikációk pótlásával.

- In via eruditionis... = In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére / szerk. BITSKEY István et al. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2016. 538 p. ill.
- „A királyhűség jól bevált útján...”... = „A királyhűség jól bevált útján...” Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1967 és 1918 között / szerk. GLÁSSER Norbert, ZIMA András NAGYILLÉS Anikó közreműködésével. Szeged: MTA–SZTE Vallási Kultúrákut. Csoport–Néprajzi és Kult. Antropológiai Tansz., 2016. 490 p. ill.
- Monographia... = Monographia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára / szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina. Bp.: Kossuth, 2016. 847 p. ill. <http://mek.oszk.hu/16200/16282/16282.pdf>
- Natio est semper reformanda... = Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére / szerk. ANKA László et al. Bp.: KRE–L'Harmattan, 2016. 647 p. ill.
- A nők és a régi magyarországi vallásosság... = A nők és a régi magyarországi vallásosság / szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya. Bp.: MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kut. csoport, 2015. 437 p. ill.
- Nunquam autores, semper interpretes... = Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordítási irodalom a 18. században / szerk. LENGYEL Réka. Bp.: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016. 421 p.
- Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban... = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban / szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, BOKA László, KATONA Anikó. Bp.: OSZK, 2016. 542 p. ill.
- Testimonio litterarum... = Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére / DÁNÉ Veronika, LUPESCUNÉ MAKÓ Mária, SIPOS Gábor szerk. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 2016. 453 p. ill.
- Tipográfia régtől fogva... = Tipográfia régtől fogva. A nagyváradi nyomdászat 450 éves története / szerk. BOKA László, EMÓDI András. Bp.: OSZK–Argumentum K., 2016. 158 p. ill.
- Történetek Baranyából... = Történetek Baranyából / szerk. GYÁNTI István, KISS Zoltán. Pécs: Csorba Gy. Kvt., 2016. 261 p. ill.
- „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.”... = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.” Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó Könyvtárban. A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai / szerk. DEZSŐ Krisztina, MOLNÁR Dávid, SCHMELCZER-POHÁNKA Éva. Pécs: PTE Egy. Kvt. és Tudásközp.–Pécsi Egyházmegye, 2016. 386 p. ill. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai; 13.)
- Útmutató... = Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról / szerk. MACZÁK Ibo-ly. Bp.: MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kut. csoport, 2016. 255 p. ill.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- Alexander multifrons. Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére / szerk. PERGER Péter. Bp.: OSZK–Argumentum K., 2016. 213 p. ill. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 8.)
- ALMÁSI Gábor: Egy különleges életút a 16. század első feléből. Martin Brenner, erdélyi százsz humanista = MKSz (132.) 2016. 1. 14–30.
- BALÁZS Mihály: Túl a felekezeti határokon. Körmöczi János kapcsolatrendszeréhez = Értelmiség karriertörténetek 2. / szerk. BÍRÓ Annamária, BOKA László. Nagyvárad: Partium K.; Bp.: Reciti, 2016. 63–75.

- Cserey Farkas Széchenyi Ferenchez, kéz-
irata kiadásának sikertelenségéről írt le-
vele szövegközlésével.
- BÁN Izabella: Egyházi és világi reprezentáció
megjelenése a társulati imakönyvekben =
Egyház és reprezentáció a régi Magyaror-
szágon... 7–24.
- BÁNYI Szilvia: A nagyszombati ábécéskönyv
CISIO JANUS részének korábban nem is-
mert magyar nyelvű hónapversei = ItK (120.)
2016. 1. 72–79. ill.
A nagyszombati ábécéskönyv az RMNy-
ben 471A-ként található. A hónapversek
szövegével. 76–78.
- Az mi urunc Iesus Christusnac wy testamento-
ma. Sárospatak: Hernád, 2015. Hasonmás
kiad. 236 p. + mell. (19 p. ill.)
- I. Rákóczi György a könyvgyűjtő bibliaolvasó
(melléklet címe); Kész. a Sárospataki Re-
formátus Nagykönyvtárban M 24 jelzeten
örözt példány alapján; A mellékletben Mo-
nok István és Dienes Dénes tanulmányával;
Eredeti kiadása: Visolban : Mantskovit Ba-
lint nyomtatása által, 1590.
- BÍRÓ Csilla: Esterházy Pál nádor hatalmi repre-
zentációja két régi nyomtatvány tükrében =
Hatalmi diskurzusok... 48–62. ill.
- BÍRÓ-BALOGH Tamás: Könyvvel üzenek néked.
Radnóti Miklós dedikációi. Bp.: Szépmíves
Könyvek K., 2016. 380 p. ill.
- BITSKEY István: Pázmány Péter és a Reihing-vita.
Adalék az érseki könyvbeszerzéshez = Mo-
nokgraphia... 98–101.
- BITSKEY István: Kalauz mint liber gradualis =
Útmutató... 197–203.
- BODA Miklós: Az Erzsébet Tudományegyetem
Könyvtára Balogh Károly (1879–1944) iro-
dalomtörténész és műfordító életében = „Új
könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudomán-
nyal. Fontos, hogy mindent nyitva találsz odabent.”... 129–146. ill.
- BOGÁR Judit: A felvilágosodás előzményei egy
evangélikus tudós tanár, ifj. Buchholtz
György munkásságában = A felvilágosodás
előzményei Erdélyben és Magyarországon,
1650–1750 / szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK
István. Szeged: SZTE M. Irodalmi Tanszék,
2016. 257–264.
- Olvasmánytörténeti adatokkal.
- BOKA László–RÓZSAFALVI Zsuzsanna: A szavak
háborúja. = Propaganda az I. világháború-
ban. Az Országos Széchenyi Könyvtár ki-
állítás, 2015. október 16–2016. április 9.
/ szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, BOKA László.
Bp.: OSZK, 2016. 75–95.
Angol nyelven: 97–118.
- CSORBA Dávid: Az Ország Ilona feletti hiány-
zó temetési beszéd esete = Monokgraphia...
137–142.
- CSÖRSZ RUMEN István–SZILÁGYI N. Zsuzsa:
Kintyets kimpenyesty. 1768. Egy román–ma-
gyar verses ponyva tanulságai. = Nunquam
autores, semper interpretes... 69–93. ill.
A Nunquam autores, semper interpretes
A magyarországi fordításirodalom a 18. szá-
zadban c. konferencián 2014. október 3-án
Miskolcon elhangzott előadás kiegészített,
szerkesztett változata; Könyvészeti ada-
tokkal
- DALLOUL Zaynab: Una cinquecentina particola-
re di Bernardino Guerralda nella Biblioteca
Nazionale di Budapest = Le fusa del gatto
(Torrita di Siena, Società Bibliografica Tos-
cana) 2016. 85–107.
- DALLOUL Zaynab: Interpretations of Janus Pan-
nonius'Eranemos in Light of the Cultural
Heritage and Library of Count Sámuel Tele-
ki and Alexander Kovásznai = Kniha (Mar-
tin, Slovenská Národná Kniznica) 2016.
182–192.
- DEÉ NAGY Anikó: Teleki Sámuel végakarata =
Monokgraphia... 154–162.
Teleki Sámuel végrendeletének szövegköz-
lésével
- DONCSECZ Etelka: A pesti Lesegesellschaft sza-
bályzata és tagjai = MKsz (132.) 2016. 3.
337–353.
- ECSEDY Judit, V.: Egy pozsonyi könyvkiadó
és rézmetsző: Johann Nepomuk Schaff
(1757–1827) = MűvtörtÉrt (65.) 2016. 1.
113–127. ill.
- EGYED Emese: A fegyelmezett világ munkása.
Daniele Concina a színjátszás veszedel-
méről = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe
rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent
nyitva találsz odabent.”... 113–128.

- FARKAS Gábor Farkas: The Case of King's Assassination as Presented in Early Prints and Manuscripts. Was Louis II. King of Hungary. Assassinated after the Battle of Mohács (1526)? = *Kniha* (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2016. 31–39.
- FEKETE Csaba: A Szákiak = MKsz (132.) 2016. 1. 47–59.
- GESZTELYI Hermina: A női vallásosság lehetőségei és elvárt formái a himzésmentakönyvek ajánlásai alapján a kora újkorban = A nők és a régi magyarországi vallásosság... 125–135.
Elhangzott előadás szerkesztett változata
- GOLUB Xénia: Szláv antikváink és szerb possessoraik = *Hatalmi diskurzusok*... 83–104. ill.
- GOLUB Xénia: Serbian Monks as Documented by the Handwritten Inscriptions in the Early Printed Cyrillic Slavonic Books from the Territory of the Serbian Orthodox Eparchy of Buda = *Niš and Byzantium*. IV (Niš) 2016. 603–616.
- GUDOR Kund Botond: Bod Péter és a németalföldi peregrináció = *Monographia*... 228–251.
Könyvészeti adatokkal
- HAMVAS Endre–KESERŰ Bálint: Köleséri Sámuel tudományos-irodalmi fő művének sorsa = *Monographia*... 257–259.
- HARGITTAY Emil: A reformáció irodalma. Könyvnyomtatás, protestáns tudományosság, bibliafordítások = *Fejedelemszönyvok és a vallásszabadság Erdélyben. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus* / szerk. UDVARHELYI Erzsébet, NAGY Károly. Veszprém: Boldog Gizella Főegyházmezei Gyűjt., 2016. 115–120.
A tanulmány angol nyelvű változata: 121–123.
- HEGYI Ádám: Die Rolle der Buchbinderprediger in der Meinungsformung von ungarischen und deutschsprachigen reformierten Gemeinden am Ende des 18. Jahrhunderts bezüglich der gedruckten Bücher im südöstlichen Teil des Königreichs Ungarn = *Knihy v proměnách času. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven* / ed. RITKA RADIMSKÁ. Česke Budějovice: Jihočeská univerzita, 2015. 94–115.
- A Cesky Krumlovban 2014. október 24–26. megrendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata
- HÖRCHER Ferenc: Intézményalapítás és polgári kultúra. A Széchenyiek útja a főúri mecenatúrától a Bildungsbürger eszményéig = *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában* / szerk. HÖRCHER Ferenc, LAJTAI Mátyás, MESTER Béla. Bp.: MTA BTK TTI, 2016. 147–177., 322.
A *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában* c. konferencián 2015. december 8-án Budapesten elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata.
- HUBERT Ildikó: Feljegyzések Károlyi Gáspár haláláról. Sóvári Soós Kristóf posztilláinak kéziratos toldalékában = *Monographia*... 289–293. ill.
Az MTAK KIK Kézirattárában őrzött kötetben (Bártfa, 1598.) található kéziratról
- JÁKI László: A ponyva szerepe az olvasóvá nevelésben. Az „aljairodalomtól” a „nemes ponyváig” = *KN* (18.) 2016 3. 17–32.
- JUHÁSZ Zoltán: Pázmány Péter, a Kaluz és a liber gradualis = „Hiszek, hogy megértsem!”. Doktoranduszok Országos Szövetsége Hit-tudományi Osztály Fiatal Kutatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája. Budapest, 2013. november 30. Konferenciakötet / szerk. GÉR András László, JENEI Péter, ZILA Gábor. Bp.: KRE–L'Harmattan, 2015. 317–324. ill.
- KARVALICS László, Z: A műzsák a háborúban sem hallgatnak. Szempontok és példák egy furcsa fogalmi négyszög értelmezéséhez = *Monographia*... 353–360.
A két világháború katonáinak olvasási szokásai, ezek hatása a tömegkultúrára és az információs társadalom kialakulására.
- KATONA Anikó: Vizuális kultúra és háborús propaganda Magyarországon = *Propaganda az I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása*, 2015. október 16–2016. április 9. / szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, BOKA László. Bp.: OSZK, 2016. 53–62.
Angol nyelven: 63–73.

- KESERŰ Bálint: Jakó Zsigmond és a kora újkori magyar irodalom = Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére / DÁNÉ Veronika, LUPESCUNÉ MAKÓ Mária, SIPOS Gábor szerk. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 2016. 169–178.
- KIS Krisztián Bálint: Székelyföldi nyomdák, kiadók, könyvkereskedők, újságok, folyóiratok és helyi lapok = A Csiki Székely Múzeum évkve. 2016. 89–117.
- KISS Endre József: Bodrog-parti könyvesház. Sárospatak: Hernád K., 2016. 516 p. ill. A Sárospataki Református Nagykönyvtárhoz kapcsolódó könyv-, könyvtár-, művelődés- és sajtótörténeti írásokkal.
- KISS Péter: Az egri érseki Liceum történetéből. Eger: Kiss P., 2016. 348 p. ill. Könyvtártörténeti és nyomdatörténeti fejezettel 98–165., 235–261., 291.
- KOCSIS Éva: Mátyás Flórián kutatásai és könyvtára Pécssett = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.”... 61–87. ill.
- KÖSZEGHY Zsolt: Egy magyar diplomata Borisz Godunov országában: Zalánkeményi Kakas István és Georg Techtander Moszkóviája = Aetas (31.) 2016. 2. Törésvonalak. 145–161.
- LÁZS Sándor: Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei. Bp.: Balassi, 2016. 459 p. ill.
- LENGYEL Réka: A visszanyert könyvtár. A Széll Farkas-gyűjtemény feldolgozásának lehetőségei a 21. században = Monokgraphia... 473–478.
- LENGYEL Réka: Digitized Culture and Erudition the Library of Farkas Széll (Knihovna Kubeľikova-Széľlova) available on Google Books = Kniha (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2016. 277–283.
- LIPTÁK Dorottya: Szeletek az „erdélyi” könyves- és sajtóvilág 19. századi történetéből. Pályaívek, generációk, tendenciák, várostörténeti és vállalkozástörténeti kontextusban = Monokgraphia... 491–503.
- LŐKÖS István: A magyar reformáció recepciója egy közép-európai nyelvi régióban = In via eruditionis... 122–137. Könyvtörténeti adatokkal
- MACZÁK Ibolya: Keresztély Ágost temetése. A korabeli regensburgi kiadványok tükrében = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon... 273–283. ill. Fényképmelléklet 278–283.
- MOLNÁR Dávid: Franconius Daniel gyűjteménye. Szövegkiadás = Vers. Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában. Fialtalok Konferenciája 2013 / szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al. Bp.: Reciti, 2014. 73–77. Az előadás kiegészített, szerkesztett változata; A függelékben hat epigrammával Franconius Daniel Illustrium viroorum omina című gyűjteményéből latin és magyar nyelven 75–77.
- MONOK István: Hasonlóságok és eltérések a Köztes-Európa kora újkori könyvtörténetében. Szempontok és példák = Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae... 2016. 233–246.
- MONOK István: Hatalom és könyvtárak a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben = In via eruditionis... 363–369.
- MONOK István: Új hatalmi viszonyok a tudományos információk megosztásában = MTud (177.) 2016. 6. 690–696.
- MONOK István: A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.”... 13–23. Monokgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára / szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina. Bp.: Kossuth, 2016. 847 p. ill.
- NÉMETH S. Katalin: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős gyászbeszéde, Farkasics Péter és Horváth György epitaphiuma, 1571 = ItK (120.) 2016. 5. 621–630. ill. Könyvtörténeti adatokkal, és a hungarika szövegközlésével
- Ó idők! Ó erkölcsök! Etikai és könyvtörténeti tanulmány / szerk. MACZKÓNÉ IVÁNYI Katalin,

- VASSNÉ TÉCSY Edit. Orosháza: Orosházi Tán-
csics M. Gimn., Szakközépisk. és Kollégi-
um, 2016. 113 p. ill.
- Egy könyvritkaság az Orosházi Tán-
csics Mihály Gimnázium könyvtárában: Florilegii
Magni sev Polyantheae floribus novissimis
sparsae, Libri XX. Frankfurt, Zetzner, 1621.
- OLÁH Róbert: Adalék Geleji Katona István és
Friedrich Spanheim kapcsolatához = Egy-
háztört. Szle (17.) 2016. 4. 123–126. ill.
- ORBÁN János–CSÖRSZ RUMEN István: Kéziratok
és nyomtatványok egy marosvásárhelyi ke-
reskedőház boltozatából = Lymbus 2015.
{2016} 275–314. ill.
- PÁL József: Temesvári Pelbárt munkásságának
hatása és kutatásának története = ItK (120.)
2016. 2. 191–206.
- RÓZSA Dávid: Az ország és népe. A magyar (ál-
lam)leíró statisztika Bél Mátyástól Fényes
Elek koráig = Fényes Elektől az európai
statisztikai rendszerekig. Tanulmánykötet /
fel. szerk. LACZKA Éva, SZABÓ István. Bp.:
MST; Oradea: Partiumi Területi Kutatások
Int., 2016. 38–57. ill.
- SARBAK GÁBOR: Buda és Krakkó pálos kapcsola-
tai a középkorban = Közös úton. Budapest
és Krakkó a középkorban. Kiállítási kataló-
gus. A Budapesti Történeti Múzeum és
a Muzeum Historyczne Miasta Krakowa kö-
zös kiállítása. Budapesti Történeti Múzeum
Vármúzeum, 2016. március 18 – július 24.
Bp.: BTM; Kraków: Muz. Historyczne Mi-
asta Krakowa, 2016. 133–135. ill.
- SIMON Katalin, H: A Szombathelyi Püspökség
szerepvállalása Szombathely kulturális éle-
tében a 18. század végén = „Új könyvtár
virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal.
Fontos, hogy mindent nyitva találssz oda-
bent.”... 47–59. ill.
- SONNEVEND Péter: A hazai könyvtárügy szovje-
tizálása felé, 1947–1948 = KF (26.) 2016. 2.
209–226.
- STUMMER János: Amszterdamtól Nagyenyedig. M.
Tótfalusi Kis Miklós hányattatásai 1689 és
1698 között = Hegyen épült város... 296–301.
- SZÉCHENYI Ágnes: Magyar író a film világpia-
cán. Bíró Lajos (1880–1948) = SZÉCHENYI
Ágnes. Pályaképek. Művelődéstörténeti met-
szetek a 20. századból. Bp.: Corvina, 2016.
63–157.
- Bíró Lajos pályaképe, benne szerkesztői,
publicisztikai tevékenysége, és sajtótörté-
neti adatok
- SZÉKELY Gábor: Egy kecskeméti peregrinus vi-
szontagságai az osztrák örökösödési háború
idején. Szatmári Pál odera-frankfurti tanul-
mányútja 1742–1743-ban = Hegyen épült
város... 195–200.
- Könyveszerzésre vonatkozó adatokkal
- Székelyföld története. Bp.: MTA BTK; Ko-
lozsvár: EME; Székelyudvarhely: HRM,
2016. ill. [1–3. köt.] 1. köt.: A kezdetektől
1562-ig / szerk. BENKŐ Elek, OBORNI Teréz.
582 p.; 2. köt.: 1562–1867 / szerk. EGYED
Ákos, HERMANN Gusztáv Mihály, OBORNI
Teréz. 735 p.; 3. köt.: 1867–1990 / szerk.
BÁRDI Nándor, PÁL Judit. 859 p.
- Művelődéstörténettel kapcsolatos könyvfé-
jezetek, és könyvrészletek
- SZÉNÁSI Zoltán: Reprezentáció és karitás. Be-
vezető gondolatok a Budapesti Újságírók
Egyesülete Almanachjának sorozatkiadásá-
hoz = A Budapesti Újságírók Egyesülete
... évi almanachja; szerk. SZERDAHELYI Sándor;
kísérő tanulmány BOKA László, SZÉNÁSI
Zoltán. Reprint kiad. Bp.: OSZK–Argumen-
tum K., 2016. ill. 3–16.
1909-ik év.
- SZVORÉNYI Róbert: Eperjesi Serédy Márton pub-
likálatlan magyar verse és annak forrása =
Alexander multifrons ... 123–127.
- A verset tartalmazó kiadvány könyvtörténeti
adatokkal.
- „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudo-
mánnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz
odabent.”. Tudomány és kutatás a 240 éves
Klimo Könyvtárban. A 2014. október 16–
17-én rendezett jubileumi tudományos kon-
ferencia tanulmányai / szerk. DEZSŐ Krisz-
tina, MOLNÁR Dávid, SCHMELCZER-POHÁNKA
Éva. Pécs: PTE Egy. Kvt. és Tudásközp.–
Pécsi Egyházmegye, 2016. 386 p. ill.
(A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai;
13.)

VÁSÁRHELYI Judit, P: Samuel Spielenberger ismeretlen verse és albumbejegyzése = Alexander multifrons... 35–38. ill.

VERŐK Attila: Régi nyomtatványok nyomában : hungaricumok Halléből = Auf der suche nach alten Druckwerken : Hungarica aus Halle. Eger: Líceum K., 2016. 314 p.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

BORVÖLGYI Györgyi–HEGYKÖZI Ilona: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2015-ben = MKSz (132.) 2016. 4. 493–512.

EMÓDI András: A Schola Rivulina Nagybányán fennmaradt köteteiről = Monographia... 174–182. ill.

Germanico–Hungarica. Album a Régi Nyomtatványok Tára kincseiből = Album mit Schätzen aus der Sammlung Alter Drucke. / Red. von Péter EKLER, Bernadett VARGA; Bp.: Széchényi-Nationalbibliothek, 2016. 111 p. ill.

KISS Tamás: Gróf Zichy Ferenc győri püspök könyvkatalógusa 1752-ből = Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára / szerk. ARATÓ György, NEMES Gábor, VAJK Ádám. Győr: Győri Egyházm. Lvt., 2016. 367–381. Függelékben: Catalogus librorum... 1752. 372–380.

Dörnyei Sándor műveinek bibliográfiája = Alexander multifrons... 185–198.

JAKÓ Zsigmond irodalmi munkásságának könyvészete = Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez / JAKÓ Zsigmond; szerk. DÁNÉ Veronka, FEJÉR Tamás, JAKÓ Klára. Bp.: MTA BTK Törttud. Int., 2016. 723–771.

JANCSÓ Árpád: Iconographia Temesvariensis 1716. Békéscsaba: Progresszív Ny., 2016. 166 p. ill.

A Nova kalandos regényei / szerk. GRÓB László. Máriabesnyő: Attraktor, 2016. 120 p. ill. (A magyar ponyva képes bibliográfiája)

TIBORI SZABÓ Zoltán: A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája. 1920–1948. Kolozsvár: Minerva Műv. Egyes., 2015. 431 p. ill.

VARGA ANDRÁS: A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1701–1800 közötti régi nyomtatványai = Catalogus librorum veterum Bibliothecae Universitatis Szegediensis = Altbücherbestand zwischen 1701–1800 der Universitätsbibliothek Szeged. Szeged: SZTE Klebelsberg K. Kvt., 2016. [6], V, 331 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 10.)

A Vörösmarty-gyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában és Régi Könyvek Gyűjteményében / összeáll. HORÁNYI Károly. Bp.: Argumentum K.–MTA Kvt. és Inf. Közp., 2016. 224 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárának katalógusai; 25.) Vörösmarty Mihály könyveinek katalógusával és Csapodi Csaba tanulmányának (MKsz. 1956. 1.) újraközlésével

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

HAJNÓCZI Kristóf: Pier Paolo Vergerio és az indexek = Lát(szó)tér. Fiatal kutatók italianisztikai tanulmányai / szerk. MOLNÁR Annamária, ÓTOIT Noémi, PÁL József. Szeged: SZTE BTK Olasz Nyelvi és Irodalmi Tansz., 2016. 129–154., 374.

PAÁL Vince: A bűnvádi perrendtartás életbe lépéséről szóló törvényjavaslat – „sajtószakaszának” képviselőházi tárgyalása 1897-ben = In medias res. (5.) 2016. 2. 262–283.

PAÁL Vince: Sajtóirányítás és -ellenőrzés Magyarországon a Nagy Háború éveiben = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban / szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, BOKA László, KATONA Anikó. Bp.: OSZK, 2016. 257–272.

POGÁNY György: A könyvtári állomány politikai célú megtisztítása, selejtezése 1945 után = KKK (25.) 2016. 4. 9–35.

- SÁRÁNDI Tamás: „Zsidóbarátok és szabadkőművesek előnyben”? Egy erdélyi napilap esete a magyar katonai közigazgatással 1940-ben = *Médiakutató* (16.) 2016. 1. 47–57.
- SZELESTEI NAGY László: Bél Mátyás Bars vármegye leírása című kéziratának egyik bírálója: Pongrácz Gáspár esztergomi kanonok = *Monographia...* 656–659.
Pongrácz Gáspár latin nyelven írt véleményének szövegközlésével.
- VADERNA Gábor: Gróf Dessewffy József a sajtószabadságról és a cenzúráról = *Lymbus* 2016. 283–318.
Szövegközléssel

Könyvtörténet / Kéziratosság, kódexek

- ÁCS Pál–PETNEHÁZI Gábor: Késre menő vita 1571-ben Murád dragomán (Somlyai Balázs) és Arnoldus Manlius között = *Monographia...* 39–45. ill.
A latin nyelvű szöveg közlésével és magyar fordításával
- BABUS Antal: A Szózat kéziratának története. = Szózat. Egy kézirat története / vál. és összeáll. BABUS Antal; szerk. BOGDANOV Edit. Bp.: Kossuth–MTA Kvt. és Inf. Közp., 2016. 12–16.
Az MTA KIK K721/I jelzetű kéziratáról
- BÁTHORY Orsolya: Armamentarium Parochorum. Egy 17. századi Kalauz-kivonat = *Útmutató...* 187–196. ill.
A kötet lelőhelye: Egri Főegyházmegyei Könyvtár, K VIII. 76
- Bestiarium Zircense /... BORECKY Anna bev. Bp.: OSZK, 2016. 75 p. ill.
Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Cod. Lat. 506 jelzetű kézirat utolsó 16 oldalának hasonmásával
- DEÁK Eszter: Zách Ferenc és Schedius Lajos földrajzi témájú levelezése = Magyarországi tudósok levelezése. Tanulmányok / szerk. SZELESTEI N. László. Bp.: MTA–PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kut. sz., 2016. 41–50.
- DEJCSICS Konrád: Az Ernst-kódex hagiográfiai írásai Szent Márton életéről. = Ernst-kódex. Vita Sancti Martini. Legendae Sancti Stephani Regis. Hasonmás kiad. Bp.: OSZK; Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2016. Tanulmánykötet. 23–49.
Az Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431). hasonmás kiadásának mellékleteként megjelent tanulmánykötet egyik dolgozata.
- DÉRI Balázs: Az Ernst-kódex Szent Mártonról szóló írásainak latin szövege = Ernst-kódex. Vita Sancti Martini. Legendae Sancti Stephani Regis. Hasonmás kiad. Bp.: OSZK; Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2016. Tanulmánykötet. 83–87.
Az Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431). hasonmás kiadásának mellékleteként megjelent tanulmánykötet egyik dolgozata
- DOMOKOS György: Il veneziano trecentesco del codice dantesco di Budapest. Alcune fonti modenese sui rapporti musicali e teatrali nel Rinascimento ungherese = Italia nostra. Studi filologici italo–ungheresi / a cura di Ágnes LUDMANN. Bp.: ELTE Eötvös J. Collegium, 2016. 148–160.
- Dobai Székely Sámuel és Koller József levelezése / sajtó alá rend., bev., jegyz. HENCZ Enikő. Piliscsaba: PPKE BTK, 2016. 110 p. (Pázmány irodalmi műhely. Források)
A levelek egyik témája: könyvek vásárlása
- DUKKON Ágnes: Ostrosith Mátyás koronaőr naplója, 1673–1675 = MKsz (132.) 2016. 1. 60–71.
- EKLER Péter: Findings on the text of the Besarion Corvina codex. Budapest, National Széchényi Library, Cod. Lat. 438. = Byzanz und das Abendland IV. Studia Byzantino-Occidentalia / hrsg. von Erika JUHÁSZ. Bp.: Eötvös József Collegium, 2016. 143–148. ill.
Az előadás kiegészített, szerkesztett változata
- Ernst-kódex. Vita Sancti Martini. Legendae Sancti Stephani Regis. Hasonmás kiad. Bp.: OSZK; Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2016. 250 p. ill.
A mellékletben szereplő tanulmánykötetet szerk. DÉRI Balázs; Készült az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Cod. Lat. 431. jelzetű kézirat alapján
- FALVAY Dávid: Codici italiani tra Constantino-poli e Budapest = Italia nostra. Studi filo-

- logici italo–ungheresi / a cura di Ágnes LUDMANN. Bp.: ELTE Eötvös J. Collegium, 2016. 95–109.
- FARKAS Gábor Farkas: Dudith András és Jethro Tull = Monographia... 17–21.
- HENDE Fanni–KORONDI Ágnes: Gyógyító szavak és füvek. Egy XVI. század eleji kéziratos receptgyűjtemény margójára = Alexander multifrons... 103–108.
A budapesti Egyetemi Könyvtár Inc. 809 jelzetű dokumentumában található kéziratos receptgyűjteményről, az incubus és subcubus távoltartását szolgáló latin nyelvű szöveg szöveggözlésével
- HORÁNYI Elek: Horányi Elek levelezése / sajtó alá rend., bev., jegyz. SZELESTEI N. László. Piliscsaba: PPKE BTK, 2016. 149 p. (Pázmány irodalmi műhely. Források; 8.)
Művelődéstörténeti, kiadástörténeti forrásanyag
- KATONA Tünde: Kellemes szomszédság. Összetartozó emlékkönyvbejegyzésekről = Monographia... 361–365.
- KERTÉSZ Balázs: A magyarországi obszerváns ferences vikária 1499. évi konstitúciói = MKSz (132.) 2016. 3. 257–270.
- KERTÉSZ Balázs: A 14. századi magyarországi krónika-szerkesztmények utóélete a késői középkorban = Századok (150.) 2016. 2. 473–499.
- KIRÁLY Péter: Johannes Thesselius kottás bejegyzése Clemens Hizler emlékkönyvébe (1611) = Monographia... 371–379.
- KISDI Klára–LAUF Judit: Gyógyír a püspöknek. Az orvosi receptek titkai Filipec János pontifikáléjában = Alexander multifrons... 109–116.
Függelékben: A latin nyelvű receptek
- KISS FARKAS Gábor: Boëthius Besztercén. Egy ismeretlen latin költemény a 15. század második feléből = MKSz (132.) 2016. 3. 354–365.
A weimari Herzogin Anna Amalie Bibliothek Q 109/9 jelzetű kézirata és az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött Breviarium Strigoniense (1484) példányának néhány tartalmi egységről; Latin nyelvű tartalmak szöveggözlésével
- KORONDI Ágnes: Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban. Misztikarecepció avagy irodalmi kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2016. 461 p. ill. (Monográfiák; 3.)
- KÖRMENDY Kinga: Az esztergomi székesegyházi könyvtár orvosi kódexe az 1543 előtti könyvállományban = Alexander multifrons... 25–28.
Az ÖNB Cod. 3959 jelzetű orvosi kódexéről
- KÖRMENDY Kinga: Enyedi Szász György és Lipcai Mihály padovai baráti köre. Jacobus de Zocchis Ab excommunicatio repetitiója = Testimonio litterarum... 199–210.
Az ÖNB 5107 jelzetű kódexének törzsanyagáról
- KRUPPA Tamás: Történetíró Róma (?) városában. Egy tervezett (?) Erdély-történet nyomában = Monographia... 447–453.
Az Erdély történetével foglalkozó olasz nyelvű levél szöveggözlésével
- LENGYEL Réka: A Petrarca-hagyaték sorsa és a De remediis utriusque fortunae 14. századi másolatai = Lát(szó)tér. Ifjalt kutatók italianisztikai tanulmányai / szerk. MOLNÁR Annamária, ÓTOTT Noémi, PÁL József. Szeged: SZTE BTK Olasz Nyelvi és Irodalmi Tansz., 2016. 71–86., 375.
- MADAS Edit: Szent Márton chablis-i gyógyító csodája az Ernst-kódexben. Mit keres egy magyar gróf Burgundiában a honfoglalás korában? = Alexander multifrons... 29–34.
Az OSZK Cod. Lat. 431 jelzetű dokumentumban (Ernst-kódex) olvasható gyógyító csodáról, a kódex vonatkozó szövegének közzétételével.
- MADAS Edit: Az Ernst-kódex leírása = Ernst-kódex. Vita Sancti Martini. Legendae Sancti Stephani Regis. Hasonmás kiad. Bp.: OSZK; Pannonthalma: Pannonthalmi Főpátság, 2016. Tanulmánykötet 11–21.
Az Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431) hasonmás kiadásának mellékleteként megjelent tanulmánykötet egyik dolgozata

- MEZEI Zsolt: Válogatás gyűjteményünk kincseiből. 1. = Acta Papensia (16.) 2016. 1/2. 213–224. ill.
- MOLNÁR Antal: Magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek a 16. század elejéről = Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae... 203–212.
- MOLNÁR Dávid: Fodor István szerémi püspök elveszett könyvtárának egyik kötete. Nicolaus de Mirabilibus De providentiájának prágai kézírata = MKsz (132.) 2016. 3. 366–367.
- PENKE Olga: „Az olvasás szörnyű veszélyei.” Rejtőző kézíratos Voltaire-másolatok feltárása. Adalékok Galánthai Fekete János pályaképéhez = MKsz (132.) 2016. 3. 298–318.
Voltaire magyarországi recepciójához
- PÖCS Dániel: Handó György könyvtára = Ars Hungarica (42.) 2016. 4. 309–338. ill.
A Függelékben Handó György könyvtárából fennmaradt kódexek katalógusa
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Janus Pannonius kézíratainak útja Zágrábtól Gyulafehérvárig = Testimonio litterarum... 355–364. ill.
- SALGÓ Ágnes, W.: Amiről a régi könyvek mesélnek = Collectanea Sancti Martini (4.) 2016. 49–69. ill.
- SZAKÁCS Béla Zsolt: The visual world of the Hungarian Angevin legendary / [transl. Lara STRONG]. Bp.; New York, N.Y.: CEU Press, 2016. IX, 339 p. ill. (Central European cultural heritage; 1.)
A Balassi Kiadónál 2006-ban megjelent A Magyar Anjou legendárium képi rendszerei c. kötet angol nyelvű változata
- SZOLIVA Gábor: „...secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis”. Egy középkori psalterium metamorfózisa = Monographia... 673–679.
- SZOVÁK Kornél: A kódex szövegének helye az István-legendák hagyományozódástörténetében = Ernst-kódex. Vita Sancti Martini. Legendae Sancti Stephani Regis. Hasonmás kiad. Bp.: OSZK; Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2016. Tanulmánykötet 89–99.
Az Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431) hasonmás kiadásának mellékleteként megjelent tanulmánykötet egyik dolgozata
- TÓTH Zsombor: Bethlen Miklós élettörténetének használata a kézíratos kultúrában, 1710–1858/60. Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól = ItK (120.) 2016. 3. 279–298.
Függelék: A Bethlen-kódexek és a Bethlen Miklós élete leírása magától másolati példányai
- WEHLI Tünde: Megjegyzések a középkori zágrábi székeskáptalan néhány liturgikus kódexéhez = MűvtörtÉrt (65.) 2016. 1. 5–25. ill.
- ZVARA Edina: Trenk Frigyes magyar nyelvű kiadatlan politikai röpirata = Lymbus 2016. 265–282. ill.
Szövegközléssel.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BÁNFI Szilvia: A debreceni városi nyomda évszázadokat átölelő első korszaka. 1561–1705 = MG (60.) 2016. 2. 56–61. ill.
- ECSEDY Judit, V.: Arcképek a hazai nyomdászattörténetből = MG (60.) 2016. 3. 52–57. ill.
- PERSOVITS József: Betűről-betűre. Írások a könyvnyomtatás világából. Bp.: Optima Téka K., 2016. 152 p. ill.
- RÓTH András Lajos: Ne utáld meg az aranyat, azért mert szurkos erszényben vagy (menda graviora sic corrigenda) = A Csíki Székely Múz. évkve. 2016. 169–192. ill.
- Tipográfia régtől fogva. A nagyváradi nyomdászat 450 éves története / szerk. BOKA László, EMÓDI András. Bp.: OSZK–Argumentum K., 2016. 158 p. ill

15. század

- BÁNFI Szilvia–ECSEDY Judit, V.: Az első magyarországi ősnymda. Andreas Hess budai műhelye. 1472–1473 = MG (60.) 2016. 5–6. 98–103. ill.

16. század

BÁNFI Szilvia: A váradi nyomdászat kezdete és 16. századi története = Tipográfia régtől fogva... 9–21. ill.

ECSEDY Judit, V.–BÁNFI Szilvia: A Sárvár-újszietti Sylvester nyomda. 1536–1541 = MG (60.) 2016. 1. 68–70. ill.

17. század

ECSEDY Judit, V.: A váradi könyvnyomtatás virágkora. Szenci Kertész Ábrahám a váradi református egyház nyomdájának élén. 1639/1640–1660 = Tipográfia régtől fogva... 22–48. ill.

KOVÁCS András: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda és szomszédsága = Testimonio litterarum... 179–188.

17–18. század

BÁNFI Szilvia: A hatalmi harc áldozatául esett tipográfus. Töltési István tragikus véget ért debreceni működéséről és a meg nem valósult bibliakiadásról = Hatalmi diskurzusok... 38–47. ill.

PAPP Ingrid: Egy felső-magyarországi könyvműhely szerepe a 17. századi lutheránus reprezentációban = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon... 315–323.

18. század

ECSEDY Judit, V.: Az egri könyvnyomtatás kezdetei. 1755 = MG (60.) 2016. 2. 52–54. ill.

ECSEDY Judit, V.: A veszprémi nyomdászat kezdetei. 1789 = MG (60.) 2016. 2. 64–65. ill.

EMÓDI András: A katolikus papnevelde (szeminárium) nyomdájának hat évtizede. 1740/1744–1804 = Tipográfia régtől fogva... 49–82. ill.

20. század

BOKA László: Nyomdászattörténeti körkép Nagyváradon a 20. század első felében = Tipográfia régtől fogva... 107–158. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

BÁNFI Szilvia: Binder János Fülöp metszetei a máriaradnai kegyképről a budai Landerer-nyomda kiadványaiban. 1762–1771 = MűvtörtÉrt (65.) 2016. 1. 99–111. ill.

A Függelékben Binder János Fülöp máriaradnai kegyképet ábrázoló metszeteit tartalmazó, és a budai Landerer-nyomdából kikerülő nyomtatványok jegyzéke

BODNÁR Szilvia: „Pusztán fekete vonalakkal”.

Dürer-metszetek a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből = Dürer. Metszetek a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből = Prints from the collection of the Museum of Fine Arts. Kiállítás Vaszary Galéria, Balatonfüred, 2016. március 19–június 19. = Exhibition Vaszary Gallery, Balatonfüred, 19 March – 19 June 2016 / [...] rend. [...] BODNÁR Szilvia. Balatonfüred: Balatonfüred Kult. Nonprofit Kft.– Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016. 7–24. ill.

Angol nyelven 25–41.

CSOBÁN Endre Attila: Nutrix ejus Terra est. Alkímiai, orvosi szimbólumok egy XVII. századi díszcímlapon = Alexander multifrons... 153–160. ill.

MIKÓ Árpád: A Bibliotheca Corvina és II. Ulászló. A miniatúrafestészet kérdései a Jagelló-kori Magyarországon = Testimonio litterarum... 269–278.

MOLNÁR Dávid: A történetírás ártatlanságáról Zsámboky János egyik emblémája kapcsán = In via eruditionis... 373–383. ill.

NAGY Eszter: On the creation of the gradual of King Matthias = Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae (57.) 2016. 23–82. ill.

ORGOVÁN Kinga Mária: Kiss József költeményeinek 1897. évi díszkiadásához készült illusztrációk, különös tekintettel Ferenczy Károly műveire = Index. Válogatott tanulmányok a Mika Sándor Emlékülésről / szerk. SIMONKAY Márton. Bp.: Mika S. Egyes., 2016. 79–117. ill.

REGELE Tímea: Semper bonis artibus – Ex librisek a Tóth Lajos Könyvtár és az Előd Könyvtár gyűjteményében = Orvosi kvtk

- (13.) 2016. Klsz. Jubileumi tanulmányok. A Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Pekár Mihály Orvosi és Élettudományi Szakkönyvtár alapításának 90 évfordulójára. 48–59. ill. Elhangzott a 2016. szept. 30-án megrendezett emlékülésen
- SIMON Melinda: A jelvényrajzoló Müller József = MKSz (132.) 2016. 2. 221–222. ill.
- SIMON Melinda: Felgyűrt inguuj helyett vasalt köpeny. A nyomda- és nyomdászabrázolás alakulása a 19–20. század fordulóján = Monographia... 630–636. ill.
- TEGZES Ferenc: A Világháború Heti Postája képanyaga. Egy újabb érték a Klimó Könyvtár kincses ládjából = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találj odabent.”... 177–197. ill.
- TÜSKÉS Anna: A nagyszombati Szent Miklós székesegyház kegyképének tisztelete = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon... 397–409. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Világi és egyházi reprezentáció, hatalmi szimbolika az ex libriseken = Hatalmi diskurzusok... 105–118. ill.
- Virágszirmok, madárszárnyak. Meidzsi-kori japán fametszetek és fametszetes könyvek a Képzőművészeti Egyetem Könyvtárának anyagából a Dornyai Béla Múzeumban = Flower petals, bird wings. Japanese woodblock prints and woodblock printed books from the Meiji period from the collections of the Library of the Hungarian University of Fine Arts in the Dornay Béla Museum / a kiállítás kurátorai BINCSEK Mónika, SHAH Gabriella, B. MAJKÓ Katalin; szerk. BINCSEK Mónika. Bp.: MKE, 2016. 119 p. ill. A kiállítást Salgótarjánban, 2016. ápr. 15–jún. 28. között tartották
- Schauff latin és német nyelven megjelent hirdetésének szöveggözlésével
- ETÉNYI Nóra, G.: Diplomáták és nyomtatványok a regensburgi birodalmi gyűlésen 1685-ben = Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére / szerk. HORN Ildikó et al. Bp.: L'Harmattan, 2016. 363–391. ill.
- FAZEKAS Csaba: Egy egyházpolitikai röpirat utóélete 1848-ban = Egyháztört. Szle (17.) 2016. 3. 84–89.
- FEKETE Dávid: A filmpalakók néhány korabeli megjelenése = A magyar hangosfilm plakátjai, 1931–1944 / szerk. FEKETE Dávid. Győr: Dr. Kovács Pál Megyei Kvtár és Községi Tér–OSZK, 2016. 75–94. ill.
- KASZA Péter: Megjegyzések Tranquillus Andronicus 1541-es törökellenes beszédéről = In via eruditionis... 40–49. Kiadástörténeti adatokkal
- KATONA Anikó: „Hódító körútra indul...” Emblematikus sörplakátok = Tempevölgy (7.) 2016. 2. 78–83. ill.
- KOPCSAY Ágnes: Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtára, különös tekintettel a grafikai plakátgyűjteményre = A magyar hangosfilm plakátjai, 1931–1944 / szerk. FEKETE Dávid. Győr: Dr. Kovács Pál Megyei Kvtár és Községi Tér–OSZK, 2016. 95–105. ill.
- KURUTZ Márton–VARGA Katalin–FEKETE Dávid: A magyar hangosfilmkorszak plakátkultúrája = A magyar hangosfilm plakátjai, 1931–1944 / szerk. FEKETE Dávid. Győr: Dr. Kovács Pál Megyei Kvtár és Községi Tér–OSZK, 2016. 57–74. ill.
- MÓRÉ Tünde: A búcsúztató kiadványok szerepe a 16. századi egyetemjárásban = Gerundium (7.) 2016. 1–2. 79–85.
- MÓRÉ Tünde: A wittenbergi peregrinus diákok búcsúztatása Szikszai Fabricius Balázshoz és Mágocsy Andráshoz 1562-ből = In via eruditionis... 50–58.
- NAGY Andor: Adalékok a brassói száz polgárok 17. századi kapcsolattörténetéhez az alkalmi nyomtatványok alapján = Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönség és közösségi ol-

Kisnyomtatványok

- ECSEDY Judit, V.: Schauff pozsonyi könyvkia-
adó kétnyelvű hirdetése. 1790. Monographia... 170–173. ill.

vasmányok a régi magyar irodalomban. Fialatok Konferenciája 2015 / szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia. Bp.: Reciti, 2016. 215–228. ill.

A függelékben a vizsgált korszakból származó lakodalmi köszöntők és halotti búcsúztatók listája

<http://reciti.hu/2016/3826>

NAGY Andor: A Trausch-gyűjtemény alkalmi nyomtatványai = MKSz (132.) 2016. 3. 271–283.

PETERCSÁK Tivadar: Első világháborús propaganda képeslapok = „A királyhűség jól bevált útján...”... 337–348. ill.

Térképészet

GYULAI Éva: Két 19. századi Miskolc-térkép. Bécsi kadétok kézíratos katonai térképe 1854, ÖNB és Adler Károly főmérnök kataszteri térképének másolata 1880 k., BAZML. Előtanulmány a Herman Ottó Múzeum új várostörténeti kiállításához = Történelem és Muzeológia (3.) 2016. 1. 103–114. ill.

HORVÁTH István: Térképészet a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmában a 18–19. században = Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae... 247–259. ill.

HORVÁTH István: Az urbárium végrehajtásának térképészeti munkálatai a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmában = Történetek Baranyából / szerk. GYÁNTI István, KISS Zoltán. Pécs: Csorba Gy. Kvt., 2016. 20–28. ill.

KLINGHAMMER István: A reneszánsztól a reformáció koráig a topográfiai térképezés kialakulása = GeodKart (68.) 2016. 11–12. 4–7. ill.

KLINGHAMMER István: Az égi glóbuszok történetéből... = MTud (177.) 2016. 1. 84–87.

PLIHÁL Katalin: Nyomtatott magyar föld- és éggömbök, 1840–1990 / a DVD-mellékletet kész. GEDE Mátyás. Bp.: Zrínyi, 2016. 231 p. ill. + DVD-ROM

SAMU Botond Gergő: Láncra vert gyarmatok, civakodó ebek, Szent Háború és az antant acélgyűrűje. Az első világháborús nemzetköz-

zi propaganda térképeken = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban... 517–542. ill.

SEGYESY Dániel Zoltán: Térképművek Trianon árnyékában. Magyarország néprajzi térképe, 1918. Bp.: KSH Kvt., 2016. 235 p. ill. (A Statisztika története; 3.)

Papír

ANNUS Sándor: A magyarországi papíripar összefoglaló története. 1530–2010 Bp.: Optima Téka, 2016. 178 p. ill.

HORVÁTH József: Erdély és Kárpátalja papírmalmaiban készített merített papírok vízjeleinek gyűjteménye. 16–19. század. 1545–1868. Bp.: Magánkiad., 2016. 3 db (825 p.)

PELBÁRT Jenő: Poprádi Hamburger hirdetés 1900-ból = MVízel (14.) 2016. 34. 5–6. ill.

PELBÁRT Jenő: Betű-vízjelek = MVízel (14.) 2016. 34. 7–10. ill.

PELBÁRT Jenő: A Diósgyőri Papírgyár tölgylevelés vízjel-védjegyének alakváltozatai 1900–1949 = MVízel (14.) 2016. 34. 11–36. ill.

PELBÁRT Jenő: Külföldi levélpapír-vízjelek külön-gyűjteménye az MVA-ban. Greschik-vízjelek 1. rész = MVízel (14.) 2016. 34. 43–50. ill.

PELBÁRT Jenő: Szám-vízjelek-vízjelszámok = MVízel (14.) 2016. 35. 13–44. ill.

PELBÁRT Jenő: Külföldi levélpapír-vízjelek külön-gyűjteménye az MVA-ban. Greschik-vízjelek 2. rész = MVízel (14.) 2016. 35. 45–50. ill.

PELBÁRT Jenő: Original Antique Post, 1902 = MVízel (14.) 2016. 36. 5–6. ill.

PELBÁRT Jenő: Monogram-vízjelek. 1. rész = MVízel (14.) 2016. 36. 7–10. ill.

PELBÁRT Jenő: RJE koronázási levélpapír 1908-ból = MVízel (14.) 2016. 36. 11. ill.

PELBÁRT Jenő: Papírkészítő-vízjel, 1931 = MVízel (14.) 2016. 36. 12. ill.

PELBÁRT Jenő: Külföldi levélpapír-vízjelek külön-gyűjteménye az MVA-ban. Greschik-vízjelek 3. rész = MVízel (14.) 2016. 36. 13–20. ill.

PELBÁRT Jenő: Dejte papírmalom koronás magyar címer-vízjelei az 1793–1876 közötti

időszakból = MVízel (14.) 2016. 36. 21–24. ill.

PELBÁRT Jenő: Hrabóc papírmalom vízjelpárja 1808-ból = MVízel (14.) 2016. 36. 25–26. ill.

PELBÁRT Jenő: Lukó papírmalom vízjelpárjai az 1793–1846 közötti időből = MVízel (14.) 2016. 36. 27–30. ill.

PELBÁRT Jenő: Felsőruzbach papírmalom két XIX. századi koronás magyar címer-vízjele = MVízel (14.) 2016. 36. 31–32. ill.

PELBÁRT Jenő: Zólyomlipcse-1. papírmalom vízjelhasználata (1664–1846) = MVízel (14.) 2016. 36. 39–50. ill.

PELBÁRT Jenő: Ótúra papírmalom koronás magyar címer-vízjele, 1847 = MVízel (14.) 2016. 37. 6. ill.

PELBÁRT Jenő: Szénási Lászlóné különgyűjtemény az MVA-ban. Szénási-vízjelek 1. rész = MVízel (14.) 2016. 37. 31–50. ill.

PELBÁRT Jenő: Wilhelm Hamburger, rokonai és utódai szerepe a magyar papíriparban = Papíripar (9.) 2016. 1. 5–16. ill.

Könyvkötés-történet

BORDÉ Katalin: Kner Erzsébet, a világhírű könyvkötőművész és a női vállalkozók előfutára = Szabolcs–Szatmár–Beregi Szle (51.) 2016. 2. 80–95. ill.

MIKÓ Árpád: A Bibliotheca Corviniana és az aranyozott corvina-kötések = Monokgraphia... 510–514.

ROZSONDAI Marianne: Erdélyi kötések további csoportjai a 17. századból = Monokgraphia... 604–609. ill.

ROZSONDAI Marianne: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványainak eredeti bőrkötései = Testimonio litterarum... 365–378. ill.

TÓTH Zsuzsanna: Egy könyvről... = Monokgraphia... 700–705. ill.
Laurentius Beyerlinck, Promotuarium morale... Köln, 1618. c. kiadvány német reneszánsz kötéséről

Könyvkereskedelem-terjesztés

SIMON Melinda: Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme. Bp.: Balassi, 2016. 502 p. ill.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

BOGÁR Judit: Pázmány Péter Imádságos könyvének kiadásai és a reprezentáció = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon... 59–77. ill.

CERNUS Sándor: Jean de Joinville történetének kéziratai, első kiadásai és a könyvnyomtatók felelőssége = Monokgraphia... 132–136.

KAPRONCZAY Katalin: Fejezetek az orvosi bibliográfia, lexikográfia múltjából = Alexander multifrons... 77–84. ill.

MONOK István: La Hongrie et l'édition alsacienne, 1482–1621. Conjoncture éditoriale et évolution des représentations d'un pays = Histoire et civilisation du livre (10.) 2015. 51–72.

SZOVÁK Kornél: A Váradi Regisztrum kiadásai és filológiája = Mortun falu. 800 éves Kunszentmárton, 1215–2015 / szerk. BARNA Gábor. Kunszentmárton: Helytört. Múz., 2016. 44–60.

SZÜCS Kata Ágnes: Adalékok Árpád-házi és Portugáliai Szent Erzsébet kora újkori ikonográfiájához. Johannes Molanus = MKSz (132.) 2016. 4. 385–403. ill.

15–16. század

JANKOVITS László: Vizsgálódások Jacobus PISO és a bécsi Ausonius-kiadás körül = Monokgraphia... 337–340.

16. század

BARTÓK István: „...széthúzások pusztító viharában...”. Adalékok Sylvester János Újszövet-

- ségfordításának bécsi kiadásához = In *via eruditionis*... 101–105.
- BERKES Katalin: Mit olvastak még, akik ezt olvasták? Enyedi György Aithiopika-fordításához kapcsolódó művek = Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásából / szerk. K. KAPOSI Krisztina, LOVAS Borbála. Bp.: MTA–ELTE HECE, 2016. 27–40.
- KISS FARKAS Gábor: Az első, részben magyar nyelvű nyomtatvány. Melanchthon: *Elementa Latinae grammatices*, Krakkó, Vietor, 1526 = *Monographia*... 375–379.
- KISS FARKAS Gábor: Sylvester János első verse = MKsz (132.) 2016. 1. 72–74.
A Jagelló-könyvtár és a Zamoyski-könyvtár egykori vezetőjének magángyűjteményéből származó egy-egy példányról
- MÁTÉ Ágnes: Az Eurialus és Lucretia széphistória latin forrása = Itk (120.) 2016. 2. 147–165.
Könyvtörténeti, kiadástörténeti adatokkal
- PERGER Péter: Zsámboky János Plautus-edíciójának ismeretlen kiadása és hazai olvasója = *Alexander multifrons*... 119–122.
- 16–17. század*
- HEVESI Andrea: Az egyházi reprezentáció és az önreprezentáció kapcsolata a 16–17. századi protestáns gyülekezeti énekeskönyvekben. A 17. század végi kolozsvári unitárius nyomda = *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*... 133–141.
- 17. század*
- BARTA M. János: Csáky István (1635–1699) és a *Politica* filozófiai okoskodás = Századok (150.) 2016. 4. 891–909.
- BODA Miklós: Adriai tengernek Syrenaia, anno M.DC.LI. „Groff Zrini Miklos” költeményeinek bécsi kiadásáról – kérdőjelekkel = *Jelenkor* (59.) 2016. 9. 920–930. ill.
- BOJTOS Anita: Epizód a magyar vonatkozású bécsi könyvkiadás XVII. századi történetéből. Gregorius Coelius Pannonius Énekek éneke-kommentárja = *Habitus. Tanulmányok a Colloquium Officiale II konferencia előadásából* / szerk. BARÁTH Dóra, KISS Alpár. Bp.: Mika S. Egyes., 2016. 111–142.
- ETÉNYI Nóra, G.: Aktualitás és reprezentáció. Matthäus Wagner (1648–1694) ulmi kiadó almanach royaljai = *Monographia*... 183–189. ill.
- GÁBOR Csilla: Szerző, fordító, patrónus – Zólyomi Boldizsár Gerhard-fordításának hátteréhez = In *via eruditionis*... 115–121.
- HUBERT Gabriella, H: Keresztyéni énekek. Debrecen, 1610 = In *via eruditionis*... 201–210.
- PÁLFFY Géza: Két elfeledett hungarikum keletkezéséről = *Monographia*... 554–561. ill.
- PÉNZES Tiborc Szabolcs: Egy lépés a Medgyesi kritikái kiadás felé – Lorántffy Zsuzsanna: Moses es az prophetak = In *via eruditionis*... 325–333.
A Moses és a prophetak szerzőségéről
- RESTÁS Attila: Két ismeretlen strassburgi nyomtatvány. Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse (1633) és Joannes Kempius jogi disputációja (1632). Pótlás az RMNy-hez, az RMK-hoz és az RMSz-hez = In *via eruditionis*... 74–81. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Újabb, eddig ismeretlen bártfai evangélikus énekeskönyv a 17. századból – RMNy S 1759 = MKsz (132.) 2016. 1. 75–80.
Az OSZK RNYT RMK I 686b=E 205 jelzetű példányáról (az RMNy S 1759 A kötetete)
- 17–18. század*
- KNAPP Éva: Martin von Cochem Magyarországon. Zebegény: Borda Antikvárium, 2014–2. rész: Pótlások és kiegészítések az első részhez, Jó illatú kis rózsáskertek, Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskertje. 2016. 267 p. (Régi magyarországi vallásos nyomtatványok; 2.)
- 18. század*
- BAJÁKI Rita: Kalauz, Liber Petri Pazmani Cardinalis. Az 1760-ban megjelent egri kiadás sajátosságai = *Útmutató*... 173–186. ill.

- BARTA János (ifj.): Nyelvváltás a 18. század végi magyarországi mezőgazdasági irodalomban = *In via eruditionis*... 90–98.
A magyar nyelvű mezőgazdasági irodalom kiadástörténetéhez
- BITSKEY István: *Dictionarium quadrilingue* = *In via eruditionis*... 260–270.
- CSÖRSZ RUMEN István: A kesergő nimfától a főnőházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban, 1700–1800. Bp.: Universitas, 2016. 446 p. (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok). II.7. Az első magyar lírai antológia. A váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823). 353–380.; II.7. Kiadástörténet. 355–359.
- EGYED Emese: Művelt nemések és tudós pártfogoltak könyvkiadási szokásai a XVIII. századi Erdélyben = *Műveltség és társadalmi szerepek. Arisztokraták Magyarországon és Európában* / szerk. BÁRÁNY Attila et al. Debrecen: DE Tört. Int., 2014. 473–483.
- HEGYI Ádám: „...le fordította és ki is nyomtatatta... de a mellybe sok kárt vallott...”. Szalay Pál fordításai és a 18. századi könyvkiadás = *Nunquam autores, semper interpretes*... 255–268.
A *Nunquam autores, semper interpretes* A magyarországi fordítási irodalom a 18. században c. konferencián 2014. október 1-én Miskolcon elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata
- KNAPP Éva: Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsakert-fordításának (1703) keletkezéstörténetéhez = *ItK* (120.) 2016. 4. 468–502. ill.
A tanulmány bővített változata egyidejűleg megjelent a szerző Martin von Cochem Magyarországon c. munkájának második kötetében
- KNAPP Éva: VI. Pius pápa imádságos könyve: Magyarul és Magyarországon = *Nunquam autores, semper interpretes*... 146–189. ill.
A magyarországi fordítási irodalom a 18. században c. konferencián 2014. október 1-én Miskolcon elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata.
- LENGYEL Réka: Kónyi János elcsesélt fordítása. A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve, 1774. Robert Dodsley magyarországi recepciójához = *Nunquam autores, semper interpretes*... 128–145. ill.
A *Nunquam autores, semper interpretes* A magyarországi fordítási irodalom a 18. században c. konferencián 2014. október 3-án Miskolcon elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata
- PÁLFY Eszter: Gyöngyösi István és Tétsi N. Zakariás – a Murányi Vénus 1702-es kiadásáról = *MKsz* (132.) 2016. 4. 445–462. ill.
- SIPOS Gábor: A Kiss catechismus ismeretlen kiadásának sajátos példányáról = *Monographia*... 649–650.
- SZÁRAZ Orsolya: Missziós énekeskönyv a 18. századi jezsuita népmisszókban = *In via eruditionis*... 225–239.
A magyar missziós énekeskönyvek kiadástörténetéhez.
- SZELESTEI NAGY László: Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök két imakönyvéről. 1780, 1789 = *MKsz* (132.) 2016. 3. 319–336. ill.

19. század

- DOMOKOS Mariann: Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai = *Ethnographia* (127.) 2016. 4. 543–567.
- GAZDA István: A Magyar Tudós Társaság elvesztettnek hitt 1848-as magyar nyelvtankönyvei = *Alexander multifrons*... 161–167. ill.
- TÖRÖK József: Pannonhalma és a patrisztikus irodalom = *Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae*... 47–54.

19–20. század

- KNAPP Éva: Ágoston Péter Martin von Cochem fordításának utóéletéhez = *In via eruditionis*... 160–171
- KNAPP Éva: Ágoston Péter Mennyei követek (1681) fordításának kiadástörténeti utóéletéhez, 1845–1911 = *MKsz* (132.) 2016. 2. 133–145.
- TÜSKÉS Gábor: A *Confessio peccatoris* kiadás- és fordítástörténetéhez = *In via eruditionis*... 138–148.

20. század

POGÁNY György: Az Egyetemi Nyomda ifjúsági kiadványai a két világháború közötti években = KN (18.) 2016. 2. 51–70.

PÜSKI Sándor élete hagyatékának tükrében / PÜSKI István, GULAY István. Bp.: Püski, 2015–2016. 3 db ill.

3. „Magyar ügyben mindenkivel szóba állunk”. 1970–2009. 2016. 397 p.

SZEREDI Pál: Püski Sándor. Politikai életrajz. Píliszentkereszt: Barangoló K., 2016. 230 p.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

BUZINKAY Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Bp.: Wolters Kluwer, 2016. 548 p.

18. század

ECSEDY Judit, V.: Egy meghíúsult újságról = Alexander multifrons... 143–150. ill.
A Függelékben a vonatkozó dokumentumok listájával és források szövegközlésével

18–19. század

ANTAL Alexandra: A Bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) és Kisfaludy Sándor = A két Kisfaludy. Tanulmányok / szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016. 11–18.

19. század

ABONYI Magdolna: A magyar rendőri szaksajtó kezdetei. A Közbiztonság = Magyar Rendészet (16.) 2016. 6. 155–168.

BACSÓ Vivien: Egy vidéki női lap és munkatársai az 1800-as években = Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica. (19.) 2015. 7–23. ill.

BÓDY-MÁRKUS Rozália: Die Geschichte der deutschsprachigen Presse in Ungarn. Ein Forschungsgebiet im Schnittpunkt mehrerer Disziplinen = Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Germanistische Studien. (10.) 2016. 67–75.

GÁBORI KOVÁCS József: A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái, 1844–1847. Bp.: Argumentum K., 2016. 374 p. (Irodalomtörténeti füzetek; 176.)

BARNA Béla: A rendszeres egri sajtó indulása. Az Egri Értesítő és az Egri Posta (1860–1863) = (Magyar) nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére / szerk. SZÉCHENYI Ágnes, BUZINKAY Géza. Eger: Líceum K., 2014. 17–36. ill.

BARNA Béla: Az Eger és Vidéke hetilap (1884–1893) és újságírói = PhD-hallgatók III. Konferenciája. 2014. május 16. / szerk. RAKITA Eszter. Eger: EKF Líceum K., 2015. 22–42.

HÁSZ-FEHÉR Katalin: A sajtótér dominanciájának kérdése Kazinczy és Kisfaludy Sándor vitáiban. Egy kiegészítés Füredi Vida 1818-as értekezésének értelmezéséhez = ItK (120.) 2016. 4. 419–446.

KOCSIS Lajos: A kézdívasárhelyi Székely Közlöny „változtatás pályafutása” (1879–1881) = MKsz (132.) 2016. 2. 215–220.

RÓZSA Mária: Átvételek, kapcsolódások, közös munkatársak reformkori pesti és bécsi szépirodalmi lapokban = MKsz (132.) 2016. 2. 146–156. ill.

SIMON Bernadett: Egy kiállítás képei = Nézőpontok. Tanulmányok / főszerk. ERDŐDY Gábor; szerk. PETTINGER-SZALMA Vendel, SÓS János. Bp.: ELTE Történelemtud. Doktori Isk., 2016. 27–40.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Program konferenciáján Budapesten 2015. június 2-án elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata

TÓTH Benedek: Heti csevegés a Bécsi Híradóban. Náday Ezüstös (Ágai Adolf) 1865-ös tárcasorozata mint a Wochenplauderei egyik első magyar nyelvű példája = (Magyar) nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves

- Martin József tiszteletére / szerk. SZÉCHENYI Ágnes, BUZINKAY Géza. Eger: Líceum K., 2014. 279–294.
- UJVÁRI Hedvig: Mit olvashattott Bismarck Jókaitól? Jókai regényei németül Pest-Budán és Berlinben (Magyar) nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére / szerk. SZÉCHENYI Ágnes, BUZINKAY Géza. Eger: Líceum K., 2014. 295–304.
- 19–20. század*
- KLESTENITZ Tibor: Die Presse als Mittel des politischen Katholizismus in Ungarn = Kritisches Zeiten. Zeitschrift für Humanwissenschaften (7.) 2016. 1–2. 1–17.
- MAKKAI Béla: Határon túli magyar sajtó Trianon előtt. Bukaresti és eszéki magyar lapok az identitásörzés és kisebbségi érdekvédelem szolgálatában, 1860–1918. Bp.: Médiatud. Int., 2016. 209 p. (Médiatudományi könyvtár; 23.)
- MIKLÓS Péter: A Kecskeméti Lapok története, 1868–1956. Szeged: Bálint S. Szellemi Örökségért Alapítvány, 2016. 132 p. ill.
- PAP Dávid Zoltán: „A betűvel szemben betűt állítsatok” A pécsi katolikus újságírás kezdetei : a Pécsi Közlöny (1893–1903) = Történetek Baranyából... 9–117.
- 20. század*
- BALLA Tibor: Az osztrák–magyar Sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége a Nagy Háborúban = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban... 273–286.
- BAUMGARTNER Bernadette: Források a Látóhatár alapításának történetéhez = Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére / szerk. SLACHTA Krisztina, BÁNKUTI Gábor, VONYÓ József. Pécs: Kronosz, 2016. 297–310.
- BENGI László: Az irodalom színterei. Irodalom és sajtó összefüggésrendszere a 20. század első évtizedeiben. Bp.: Ráció K., 2016. 207 p. (Ráció-tudomány; 24.)
- A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja / szerk. SZERDAHELYI Sándor; kíséző tanulmány BOKA László, SZÉNÁSI Zoltán. Repr. kiad. Bp.: OSZK–Argumentum K., 2016. ill.
- Egy alkalommal jelent meg; Az eredeti kiadás megjelenési adatai: Bp.: Budapesti Újságírók Egyesülete, 1909
- BUZINKAY Géza: Sajtó és/vagy propaganda az első világháború alatt = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban... 231–246. ill.
- FLEISZ János: Az erdélyi kisvárosok és községek sajtója 1900 és 1940 között = Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete / szerk. PAP József, TÓTH Árpád. Bp.: Hajnal I. Kör Társadalomtört. Egyes., 2016. 165–181. 640–641.
- FLEISZ János: Az erdélyi magyar sajtó története, 1940–1944. Pécs: Pro Pannonia, 2016. 279 p. ill. (Pannónia könyvek)
- FARKAS László: Deres március. Az Új Írás születése és első esztendei. Bp.: Anonymus, 2016. 197 p. ill.
- KEREKES Imre: A Pécsi Katolikus Tudósító (1921–1944) = Történetek Baranyából... 118–130. A szerző a MKSz 2002/2. számában megjelent tanulmányának bővített változata
- MOLNÁR Sándor Károly: Házi Istentisztelet: avagy egy kegyességi lap tiszavirágú története = Natio est semper reformanda... 282–292.
- NÉMETH László: Új úton. A református sajtó és reformátusok sajtóban az 1956-os forradalom és szabadságharc idején = A család és a közösség szolgálatában. Tanulmányok Komlósi Piroska tiszteletére / szerk. SPANNRAFT Marcellina, KORPICS Márta, NÉMETH László. Bp.: KRE–L’Harmattan, 2016. 155–168.
- RÓBERT Péter: Célegyenesben: siker és betiltás. A cionista sajtó története Magyarországon, 1947–1949. Bp.: Mo. Cionista Szövets. – Bethlen Téri Oneg Sábbát Klub, 2016. 287 p. ill. (Bethlen téri füzetek)
- SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: Hallgatói periodikumok a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tu-

- dományegyetemen. A Maurinum, melléklapja a Móric(z)ka és a Pécsi Jogász = MKSz (132.) 2016. 2. 185–208 ill.
- SZEREDI Pál: A Látóhatár szerkesztőségi ellen-tétének háttere 1957–1958-ban. 2. rész Magyar Szle (25.) 2016. 1–2. 62–70.
- SZIGETI Lajos: A lazarista sajtó a két világháború között és a második világháború alatt Magyarországon = „Evangelizare pauperibus misit me!” Lazaristák Magyarországon / szerk. CSÍKY Balázs, ILLÉS Pál Attila. Bp.: METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány; Piliscsaba: PPKE BTK, 2016. 121–134. ill.
- SZÓTS Zoltán Oszkár: Katonai tábori újságok az első világháborúban – 16-os Honvéd, Négys Honvédek Háborús Lapja, Cibo Viccek = Az első világháború információtörténetéhez / szerk. Z. KARVALICS László. Bp.: Gondolat, 2016. 323–336.
- TVERDOTA György: József Attila Szerkesztői üzenete = Literatura (42.) 2016. 3. 149–166.
- Sajtótermékek mint forrásanyagok**
- BALÁZS Eszter: Értelmiségellenesség az első világháború első felében. „Kávéházi stratégiák” és „lógós” írók Budapesten = Értelmiségi karriertörténetek 2. / szerk. BÍRÓ Annamária, BOKA László. Nagyvárad: Partium K; Bp.: Reciti, 2016 153–179.
- BÁRÁNY Zsófia: A religio és a nemzet elválasztathatatlansága. A bencés rend szerepe a modern Magyarország kialakulásában = Collectanea Sancti Martini. (4.) 2016. 119–131.
- CSÍKY Balázs: 1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében = Egyháztört. Szle (17.) 2016. 2. 60–78.
- CSONKI Árpád: Kánya Emília Családi Körének nőképe az írónő-vita idején = Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica. (19.) 2015. 1. 69–91.
A tanulmányt tartalmazó kötet az impresszumadatok alapján 2016-ban jelent meg.
- CSUNDERLIK Péter: Lukács György és a Szabadgondolat bolsevizmus-vitája = A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete / szerk. BÖCSKEI Balázs. Bp.: L'Harmattan, 2016. 65–81. 242.
- DIÓSZEGI SZABÓ Pál: „A szomszédban... hát ez szocializmus?” Tömörkény István tudósítása Szántó-Kovács János peréről, 1895 márciusában = Tömörkény 150. Tanulmányok a 150 éve született Tömörkény István tiszteletére / szerk. BENE Zoltán. Szeged: Areion Kv., 2016. 182–312. ill.
- DUKKON Ágnes: Frölich Dávid humora. Időjós-lási kommentárok az 1641-ben Nürnbergben kiadott kalendáriumban = Monographia... 163–169. ill.
- FENYVESI Katalin: Párhuzamos lojalítások. Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a magyarországi zsidó nyilvánosságban = „A királyhűség jól bevált útján...”... 133–146. ill.
- GLÄSSER Norbert: A messiási kor előjelei? Az antiszemitizmus vallási értelmezései a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtóban = Emlékeztető (1.) 2016. 3–4. 14–20.
- GLÄSSER Norbert: Az isteni dicsőség visszatükröződései. A koronás fő izraelita értelmezései = „A királyhűség jól bevált útján...”... 405–422. ill.
- HARMATI Róbert: Pénzhamisításról szóló hírek az Országos Hírlap című napilapban Valóság (59.) 2016. 8. 71–76.
- HÓBOR József: Elvek, eszmék, egyház. Adalékok Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi működésének első évtizedeihez. Nagykánizsa: Czupi, 2016. 259.
Sajtóra vonatkozó adalékokkal
- HUSZÁR Zoltán: A Pesti Hírlap és Baranya megye, 1841–1844 [elektronikus dok.] = Tudásmenedzsment (17.) 2016. 1. 48–62.
A tanulmány a szerző Cikkék, reflexiók a Dél-Dunántúlról a Pesti Hírlapban (1841–1844) c. dolgozatának Baranya megyére vonatkozó része
- HUSZÁR Zoltán: Cikkék, reflexiók Dél-Dunántúlról a Pesti Hírlapban (1841–1844) = Történetek Baranyából... 43–65.
- JAKAB Attila: A magyarországi keresztény média a zsidótörvények idején (1938–1942) = Tanulmányok a holokausztról / szerk. Ran-

- dolph L. BRAHAM. Bp.: Balassi, 2001–2016. 13–108.
- KATONA Anikó: Háborús plakát. Hatásos fegyver vagy patrióta giccs? A háborús (plakát) művészet korabeli megítélése, a német Das Plakat cikkeiből kiindulva = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban... 491–516. ill.
- KEPPEL Csilla: Hadisebesültek görbe tükörben. Borívoj Rambousek első világháborús karikatúrái. Szombathely: Smidt Múz.–Savaria M. Hatókörű Vár. Múz., 2016. 111 p. ill. Szombathely első világháborús történetéhez
- KLESTENITZ Tibor: Nagy-Britannia képe a központi hatalmak propagandájában a háború első éveiben = Jel-kép 2016. 1. 62–70.
- KLESTENITZ Tibor: A katolikus nagygyűlések, mint médiaesemények az 1920-as években = Magyar Egyháztört. Vázlatok. (27.) 2015. 1–2. 57–75.
- KLESTENITZ Tibor: A Nagy Háború propagandájának megítélése a magyar sajtóban = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban... 287–301.
- KLESTENITZ Tibor: Tisza István alakja a karikatúrák tükrében = Tisza István, két korszak határán / szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Bp.: Országgyűlés Hiv. 2016. 177–200.
- KOVÁCS Csaba: A „Délvidék” és a „Vajdaság” 1941–1948 között a sajtó és az emlékezet tükrében = Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet / szerk. HORNYÁK Árpád, BÍRÓ László. Bp.: MTA BTK TTI, 2016. 129–158.
- LÁSZLÓ Gábor (IFJ.): Állam, egyház és szabadság a szekularizáció baptista koncepciójában a Horthy-korszakban = Habitus. Tanulmányok a Colloquium Officiale II konferencia előadásaiból / szerk. BARÁTH Dóra, KISS Alpár. Bp.: Mika S. Egyes., 2016. 237–270.
- LIGETI Dávid: A visegrádi remete utolsó útja. Görgei Artúr halálának társadalmi visszhangja 1916-ban = Natio est semper reformanda... 409–416.
- MIKLÓS Péter: A revíziós gondolat és a területgyarapodás a „Kecskeméti Lapok” hasábjain = KEK (9.) 2016. 4. 166–171.
- MÓZESSY Gergely: „Állítólag Prohászka egyszer...” = Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus... 381–392.
- NAGYI Enikő Orsolya: A dési sajtó antiszemitizmusa és antiszemitái (1940–1944) = Tanulmányok a holokausztról / szerk. Randolph L. Braham. Bp.: Balassi, 2001–2016. 109–137.
- NAGYMIHÁLY Zoltán: Emigrációs Látóhatár. Szemlények az 1950-es évek magyar emigrációs közgondolkodásából = Társadalom térben és időben. Tanulmányok az új- és modernkori Magyarországról / szerk. SZULY Rita, KRÁNITZ Péter Pál. Bp.: Piliscsaba: M. Napló – Írott Szó Alapítvány, 2015. 207–217.
- NÉMETH Ferenc: Élet a Bánátban a német megszállás alatt, 1941–1944. A mindennapok és a magyarságtudat alakulása a Torontál című lap tükrében = Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet / szerk. HORNYÁK Árpád, BÍRÓ László. Bp.: MTA BTK TTI, 2016. 177–205.
- RÓZSA Mária: Adalékok Jósika Miklós 1848 előtti regényeinek fogadtatásához az egykorú német nyelvű sajtóban = ItK (120.) 2016. 2. 207–214.
- SÁRAI SZABÓ Katalin: „A szép Haverda Mariska, a lovag és a gavallér” Egy szabadkai anyagyilkosság reprezentációi = Médiautató (16.) 2016. 3–4. 171–192.
- SOMOGYI László: Szerb ellenségkép Magyarországon az első világháború alatt a sajtó tükrében. = Jel-kép 2016. 1. 61–70.
- SZABÓ Dániel: A magyarországi sajtó a háború kitörésekor = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban... 247–256.
- SZABÓ Dóra Éva: Várkonyi Hildebrand Dezső fő gondolatai a Cselekvés iskolája című folyóirat tükrében = Gutta cavat lapidem. Az esőcsepp kivájja a követ. Hallgatói tanulmányok a neveléstörténet tárgyköréből. A Kiss Áron Neveléstörténeti Tehetség-

- műhely publikációi / szerk. FIZEL Natasa. Szeged: Délvidék Kut. Közp. Alapítvány, 2016. 26–39.
- SZABÓ Előd: „Jelentésem és egyúttal szolgáltatom végére érkeztem”. Győry Elemér püspökségének utolsó évei hivatalos folyóirataink tükrében = Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére / szerk. ZSENGELLÉR József, KODÁCSY Tamás, ABLONCZY Tamás. Bp.: KRE–L'Harmattan; Pápa: PRTA, 2016. 395–402.
- SZABÓ-REZNEK Eszter: Meltzl Hugó és a kolozsvári Petőfi-ellenkánon: kísérlet a „nemzeti költő” regionális újraértelmezésére = ItK (120.) 2016. 2. 215–224.
- SZÉKELY Tamás: A szövetséges uralkodók kultusza Magyarországon az első világháborúban = Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban... 87–103.
- SZIKSZAI Gergely: Katolikus papság és egyetemista ifjúság az antiszemitizmus szolgálatában a 12 röpirat tükrében = Nézőpontok. Tanulmányok / főszerk. ERDŐDY Gábor; szerk. PETTINGER-SZALMA Vendel, SÓS János. Bp.: ELTE Történelemtud. Doktori Isk., 2016. 11–26.
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Program konferenciáján Budapesten 2015. június 2-án elhangzott előadás kiegészített, szerkesztett változata
- SZÓTS Zoltán Oszkár: Egy kultusz kezdetei. A limanovai csata megjelenése a napilapokban = Jel-kép 2016. 1. 25–30.
- TAMÁS Ágnes: „Monsieur János, valójában mit akar? Különben is, a glóbuszát meghagytam Önnek!” Területvesztések és gyarapodások élclapok karikatúráin (1919–1921) = Aetas (31.) 2016. 2. Törésvonalak. 52–69. ill.
- TAMÁS Ágnes: Háborús hétköznapiak a Borsszem Jankó rajzainak tükrében. A Borsszem Jankó életképei = Háborús hétköznapiak. Tanulmánykötet / szerk. TÖRÖK Róbert, ZÁVODI Szilvia. Bp.: MKVM, 2016. 203–216. ill.
- TAMÁS Ágnes: A Párizs környéki békék kritikája élclapok karikatúráin (1919–1921) = A humor nagytón keresztül / szerk. BODA-UJLAKY Judit et al. Bp.: Tinta Kvk.–Selye J. E.–ELTE BTK, 2016. 71–79.
- TAMÁS Ágnes: A nagy háború a Borsszem Jankó karikatúráin. Alkotók és alkotások a propaganda hálójában = Jel-kép 2016. 1. 31–47.
- TAMÁS Ágnes: Ellenségek képei és önkép jugoszláv és magyar karikatúrákon (1945–1947) = Lé-tünk 2016. 4. 139–153.
- TAMÁS Ágnes: A tiszaezlári vérvád és a nyíregyházi per az élclapok hasábjain = MKSz (132.) 2016. 2. 157–184. ill.
- TÖTTÖS Gábor: A Percezekkel kapcsolatos humor a sajtóban. 1848–1882 = Források a Völgység tanulmányozásához. Előadások a VI. Völgységi Konferencián. 2015. október 30. / szerk. Szóts Zoltán. Bonyhád: Völgységi Múz., 2016. 107–116. ill.
- Elhangzott előadás (Bonyhád, 2015) szerkesztett változata.
- ÜVEGES Bence: Találkozik-e Freud Grünnel? Magyarországi zsidó humorérzések 1868–1925 = Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete / szerk. PAP József, TÓTH Árpád. Bp.: Hajnal I. Kör Társadalomtört. Egyes., 2016. 128–136., 639.
- VÉR Eszter Virág: A hivatalos képalpó „alternatívái”. Az uralkodópár (privát) életese-ményeinek megjelenítése az 1850-es évek magyar nyelvű sajtójában = Natio est semper reformanda... 199–209.
- ZIMA András: Dinasztikus hűség egy dinasztia-nélküli korban = „A királyhűség jól bevált útján...” ... 445–456. ill.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BAKONYI Gábor–BAKONYI Zsuzsanna: A Panonhalmi Főapátsági Könyvtár zoológiai könyvei a 16–18. századból = MKSz (132.) 2016. 4. 463–478. ill.
- BALOGH Mihály–KISARI Otília: Fejezetek a kunszentmiklósi református gimnáziumi könyvtár történetéből. A huszonöt éves Pro Bib-

- liotheca Antiqua Baksayana Alapítvány Bp.: Mo. Református Egyh. Zsinati Hiv.; Samorin: Méry Ratio, 2016. 149 p. ill.
- Bibliotheken, Dekor. 17–19. Jahrhundert / hrsg. von Frédéric BARBIER, István MONOK, Andrea DE PASQUALE. Bp.: Bibl. der Ungarischen Akad. der Wiss.; Roma: Bibl. Nazionale Centrale di Roma – Éd. des Cendres, 2016. 306 p. ill.
- Váltakozva francia, német és olasz nyelven
- CORDEA Márta: A Szatmár Megyei Könyvtár kincsei = Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Nyelv-, irodalom- néprajztudomány történelem / szerk. EGYED Emese, PÁKÓ László. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes. 2016. 201–208.
- GORDÁN Edina: Gondolatok egy könyvtárról. A Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár története = A nagyenyedi főnixmadár. Adalékok a Bethlen Gábor Kollégium történetéhez. Szerk. Kapitány-Horváth Zsuzsa. Nagyenyed: Bethlen Gábor Alapítvány, 2016. 65–76. ill.
- 15. század*
- KNAPP Éva: Nevezetes ősnymotatványok az ELTE Egyetemi Könyvtárban = KKK (25.) 2016. 2. 29–32.
- 15–16. század*
- LUPESCUNÉ MAKÓ Mária: Domonkos könyvku ltúra Erdélyben = Testimonio litterarum... 233–250.
- 18. század*
- FAA-LENDVAI Erzsébet: Bencés könyvtárak a 18. századi Magyarországon = Történelem és Muzeológia (3.) 2016. 1. 100–110.
- KNAPP Éva: Egy ismeretlen mariánus ferences könyvtár a 18. században = Monographia... 385–404.
- RÁCZ Emese: Benkő József nagyenyedi hungarika könyvjegyzéke = MKsz (132.) 2016. 3. 284–297.
- SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: „Mennyire szép odabent! Mily nagy a hírneve kint!” A pécsi püspöki bibliotéka alapításának korabeli ismertetései és recepciói = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találsz odabent.”... 25–46. ill.
- 19. század*
- PÁKOZDI Éva Szilvia: A veszprémi piarista könyvtárak adományozói 3. Dr. Lánecz Nándor, orvos = Veszprémi Szle (18.) 2016. 3. 46–60. ill.
- 19–20. század*
- ÁBRAHÁM Vera: A Löw Könyvtár sorsa. Mit mondanak a megmaradt iratok? 1. rész. Szeged: Dr. Birnfeld S. Kvt., 2016. 54 p. ill. (Könyvtári tudományos füzetek; 1.)
- GYURICZA Andrea: A Nemzeti Casino = KF (26.) 2016. 1. 59–69.
- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába bekerült egyesületi könyvtár állományának múltja és jelene
- KAPRONCZAY Katalin–MAGYAR László András: A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár gyűjteményének története = Per aspera ad astra. (3.) 2016. 1. 69–79.
- 20. század*
- BUDAI László: A várpalotai városi könyvtár létrejöttének közvetlen előzményei, 1949–1954 = KKK (25.) 2016. 2. 33–37.
- GRACZA Tünde: Possessorok nyomában. A Tóth Lajos Könyvtár állományát lapozgatva... = Orvosi könyvtárak (13.) 2016. Klsz. Jubileumi tanulmányok. A Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Pekár Mihály Orvosi és Élettudományi Szakkönyvtár alapításának 90. évfordulójára. 32–47.
- Elhangzott a 2016. szept. 30-án megrendezett emlékülésen
- SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: A Tóth Lajos Könyvtár és az orvoskar intézeti és klinikai könyvgyűj-

- teményei az Erzsébet Tudományegyetem időszakában = Orvosi könyvtárak. (13.) 2016. Klsz. Jubileumi tanulmányok. A Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Pekár Mihály Orvosi és Élettudományi Szakkönyvtár alapításának 90. évfordulójára. 24–31. ill.
Elhangzott a 2016. szept. 30-án megrendezett emlékülésen
- KÉGLI Ferenc: Adalékok könyvtárügyünk homályos éveiről, 1945–1949. Az Országos Könyvtári Központ első évei és a körzeti könyvtárak szervezése = KF (26.) 2016. 1. 34–50.
„A magyarországi könyvtárügy története a Rákosi-korszakban 1945–1956” kutatási program keretében született résztanulmány.
- SZEBERÉNYI Gábor: Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőségfeltételei az 1920-as évek elején. 3. befejező közlemény = Per aspera ad astra (3.) 2016. 1. 92–107.
- VIRÁGOS Márta: A Simonffy utcától az Egyetem térig. Az Egyetemi Könyvtár első évtizedei = Gerundium (7.) 2016. 3–4. 100–113.
- Bibliofília, magánkönyvtárak**
- BÍRÓ-BALOGH Tamás: Pár újabb kötet Tömörkény könyvtárából = Tömörkény 150. Tanulmányok a 150 éve született Tömörkény István tiszteletére / szerk. BENE Zoltán. Szeged: Areión Kv., 2016. 65–91.
- BÍRÓ Gyöngyi: „... non contemnenda librorum...” Enyedi György könyvtárának kutatása. = Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiából / szerk. K. KAPOSZI Krisztina, LOVAS Borbála. Bp.: MTA–ELTE HECE, 2016. 11–26. ill.
- BUTÁS László Zsigmond: Egy elfeledett 18. századi erdélyi főúri könyvtár nyomában. Kendeffi Elek hollandiai könyvvásárlásai (1761–1762) = Monographia... 102–108.
Collectors and collections. The Treasures of the Collections in the National Széchényi Library and the Histories of the Collections / ed. by László BOKA, Lídia WENDELIN FERENCZY; transl. Thomas COOPER; Bp.: Nat. Széchényi Library–Kossuth, 2016. 252 p. ill.
A Gyűjtők és gyűjtemények c. kötet (2009) tanulmányai angol nyelven
- CSUKOVITS Enikő: Geográfiai ismeretek két kor-szak határán. Hans Dernschwam könyvtárának geográfiai tárgyú kötetei = Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére / szerk. HORN Ildikó et al. Bp.: L’Harmattan, 2016. 149–159.
- FARKAS Judit Antónia: Szana Tamás és a modern magyar bibliofília = Natio est semper reformanda... 260–271.
- FAZEKAS István: Egy könyvjegyzék tanulságai. Heresinczy Péter győri püspök, kancellár és a hagyatékában összeírt könyvek (1590) = Monographia... 195–201.
- FREY György Péter: Gewölbekbau im Barock in der Klimo Bibliothek vorliegende architektonische Fachliteratur und deren praktische Anwendung im Kirchenbau = Hegyen épült város... 239–247. ill.
- GRANASZTÓI Olga: Litteris in Patria Augendis? Könyvtártörténeti elmélkedések a „másik” Apponyi könyvtár sorsának apropóján. 1774–2011 = Monographia... 220–227.
- HENCZ Enikő: Mit ajánlhatott Dobai Székely Sámuel Klimó György pécsi püspöknek? Dobai Székely Sámuel könyvtárának kínálata = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találj az odabent.” ... 267–276.
- HORVÁTH Mária, M.: Pázmány Péter magánkönyvtárának újabban azonosított kötetei = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon... 267–272.
- HORVÁTH Mária, M.: Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának újabban tizenhárom kötete = MKsz (132.) 2016. 4. 479–489. ill.
- KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, 1650–1750 / szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István. Szeged: SZTE M. Irodalmi Tanszék, 2016. 227–247.
A függelékben a rekonstruált könyvgyűjtemény 234–247.

- KOVÁCS Teofil: „Le rajzoltam a magam tékamat...”. Szilágyi Sámuel könyvszekrény-leírása 1740-ből = MKsz (132.) 2016. 3. 368–371.
Szilágyi Sámuel levelének szövegközlésével
- KRÁSZ Lilla: Bibliofil főurak. Festetics György gróf orvostudományi könyvgyűjteményéről. Vázlat = Monographia... 425–434.
- MIKÓ Árpád: Ötvösművek, vésett ékkövek, könyvek Sebastiano da Lugo, Ippolito d’Este esztergomi érsek praeceptorának hagyatékában. (Esztergom, 1490) = Folia Historica. (31.) 2015. {2016}. 9–15.
- MIZERA Tamás: Könyv és mesterség a kora újkori Magyarországon. A magánkönyvtárképződés tendenciái a polgárság körében, különös tekintettel a tanítók gyűjteményeire = Szöveg, hordozó, közösség. Olvasókörzs és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban. Fialatok Konferenciája 2015 / szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia. Bp.: Reciti, 2016. 229–243. ill., <http://reciti.hu/2016/3826>
- MONOK István: Rákóczi Zsigmond fejedelem Schedel-krónikája = Testimonio litterarum... 279–284.
- MORITZ Kinga: Körmöczi János könyvtárának feltárása = Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában. Nyelv-, irodalom- néprajztudomány történelem / szerk. EGYED Emese, PAKÓ László. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 2016. 181–189.
- NAGY Györgyi: The Reception of the Battle of Buda (1686) in the Light of the Apponyi Hungarica Collection = Kniha (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2016. 47–54. ill.
- OLÁH Róbert: Szenci Molnár Albert ajándék Intitutiója Budai Péternek = In via eruditionis... 252–259.
- ORLOVSKY Géza: Az Istvánffy-könyvtár egy kőte a Pálos Könyvtárban = Monographia... 527–532. ill.
- TÜRI Klaudia: Calendars in the Todoreszku-Collection = Kniha (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2016. 66–71. ill.
- VARGA Bernadett: Három kötet Vitnyédy István elveszett könyvtárából = MKsz (132.) 2016. 1. 81–88.
- VISKOLCZ Noémi: The Fate of Johannes Sambucus’ Library = Hungarian Studies (30.) 2016. 2. 155–166.
- VISKOLCZ Noémi: Zsámboky János könyvtárának sorsa = MKsz (132.) 2016. 4. 404–444.
- VISKOLCZ Noémi: A Bibliotheca Windhagiana. Egy különleges arisztokrata könyvtár a 17. századból = Monographia... 745–749.
- ZVARA Edina: Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára. Bp.: OSZK–Gondolat, 2016. 506 p.: ill. (Nemzeti téka)

Olvasástörténet

- BALÁZS Mihály: Szent vagy profán? Adalék Sebastian Castellio erdélyi recepciójához = In via eruditionis... 106–114.
- BALÁZS Mihály: A Zrínyi-könyvtár három tételéről. (Könyvjegyzékmérgezés ellen való orvosság) = Monographia... 47–50.
- BALOG Edit Otilia: Az Uránia célközönsége – szándék és valóság = Szöveg, hordozó, közösség. Olvasókörzs és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban. Fialatok Konferenciája 2015 / szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia. Bp.: Reciti, 2016. 11–20. <http://reciti.hu/2016/3826>
- BENE Sándor: A sztoikus Zrínyi = Monographia... 69–86.
- BÍRÓ Csilla: The Work entitled Seneca Christianus Among the Editions of the Congregation of Visitation of Our Lady at Trnava = Kniha (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2016. 40–46.
- CSORBA Dávid: A kapitai Bibliája (1679) = Egyháztört. Szle (17.) 2016. 1. 108–111.
- CSORBA Dávid: Gyöngyösi Árva Pál tudóskodó verses gúnyirata = Egyháztört. Szle (17.) 2016. 2. 111–113.
- CSORBA Dávid: Gyöngyösi Pál angliai könyve = Egyháztört. Szle (17.) 2016. 4. 127–129.
- CSORBA Dávid: „Szemeimmel láttam” – Sajószentpéteri István kálvinista prédikátor látens forrásai = In via eruditionis... 342–353.

- CSORBA Dávid: Egy Pázmány-Kalauz dühödt olvasóinak teológiai, tropológiai és stílusparódiái = *Útmutató...* 71–97. ill.
- FAA-LENDVAI Erzsébet: A tihanyi bencések és olvasmányaik a 18. század végén = *Doktorandusz Hallgatók IV. Konferenciája*. 2015. május 14. / szerk. FÁBIÁN Máté. Eger: EKF Líceum K., 2016. 41–58.
- FONT Zsuzsa: A spiritualizmus és a radikális pietizmus irodalma Szebenben. Andreas Teutsch könyvei a Brukenthal-gyűjteményben = *Monographia...* 209–213.
- HEGYI Ádám: Samuel Werenfels (1657–1740) szerepe a magyarországi felekezeti szembenállások csökkentésében a 18. században = *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, 1650–1750* / szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István. Szeged: SZTE M. Irodalmi Tanszék, 2016. 303–314.
- HEGYI Ádám: Fábián János békési református tanító veszedelmes könyvei = *Monographia...* 260–267.
- IGAZ Levente: Brazília és a braziliai emigráció a két világháború közötti magyar olvasókörzség szemével = *Hidak és áthallások. Tanulmányok a brazil–magyar kapcsolatok köréből* / szerk. PÁL Ferenc; Az ELTE Brazil Tudományos Központjának kiadása. Bp.: ELTE Eötvös K., 2016. 25–41.
- KISS Gábor: A 19–20. század kánonjogi műveltsége Pécssett = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.”... 149–162. ill.
- KNAPP Éva: Egy 18. századi mariánus ferences könyvtár. Mesztegyő, 1748–1790. = *Magyar Egyháztört. Vázlatok* (27.) 2015. 1–2. 19–46.
- KRISTÓF Ildikó, SZ.: „Indi legendi & scribendi usum mirantur”. Egy kulturális sztereotípiaműltjáról és régi magyarországi előfordulásáról = *Monographia...* 435–446.
- LABADI Gergely: A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján = *ItK* (120.) 2016. 2. 178–190.
- LANDGRAF Ildikó: „Király, pásztor és nyáj egy legyen!” Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867–1918 közötti magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli hagyományokra = „A királyhűség jól bevált útján...”... 23–38. ill.
- MONOK István: Similarities and Differences in the Book History of Central Europe in the Early Modern Period. Aspects and Examples = *Hungarian Studies* (30.) 2016. 2. 137–153.
- MONOK István: Luther és Melancthon műveinek előfordulási gyakorisága a kora újkori könyvjegyzékeken = *Művészet és mesteriség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére* / szerk. HORN Ildikó et al. Bp.: L'Harmattan, 2016. 116–132.
- MONOK István: De la valeur documentaire des catalogues et des registres de livre – leur usage dans l'histoire de la réception = *Revista Transilvania* (44.) 2016. 4–5. 172–176.
- MONOK István: Verbundkatalog der alten Drucke und Datenbank der aus dem Königreich Ungarn und Siebenbürgen stammenden Buchverzeichnisse. 1520–1800 = *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* (40.) 2015. 133–141.
- OLÁH Róbert: Két vers Helmecezi Komoróczy István Igasság paisához = *Egyháztört. Szle* (17.) 2016. 2. 114–117.
<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/oka-hki.pdf>
- OLÁH Róbert: Bibliák a kora újkori református lelkészi könyvtárakban = „Hiszek, hogy megértsem”! Doktoranduszok Országos Szövetsége Hittudományi Osztály Ifjaltatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája. Budapest, 2013. november 30. Konferenciakötet / szerk. GÉR András László, JENEI Péter, ZILA Gábor. Bp.: KRE–L'Harmattan, 2015. 334–340. (Károli könyvek. Tanulmánykötet)
- A konferenciatanulmány bővített változata korábban megjelent: *Egyháztört. Szle* 2014/3. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/olahrobert-bibliak.pdf>
- OLÁH Róbert: Ortodoxia és okkultizmus? Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvtárában = *MKsz* (132.) 2016. 1. 31–46.
- OLÁH Róbert: Adalékok az „et amicorum” posztorbejegyzésekhez = *Monographia...* 521–526.

- OLÁH Róbert: A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében = *Studia. Debreceni teológiai tanulmányok* (7.) 2016. 1. 51–62.
- ŐSZ Sándor Előd: Kálvin János írásmagyarázati munkáinak 16. századi erdélyi olvasóiról = *Hegyen épült város...* 280–288.
- ŐSZ Sándor Előd: Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről = *In via eruditionis...* 315–324.
- ŐSZ Sándor Előd: A Vizsolyi Biblia eddig ismeretlen példánya a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában = *Monographia...* 533–540.
- ÖTVÖS Péter: Szenci Molnár Albert német barátja, Martin Opitz Magyarországon = *In via eruditionis ...* 243–251.
- ÖTVÖS Péter: Opitz Márton olvas = *Monographia...* 541–545.
- PINTÉR Márta Zsuzsanna: Két pálos könyvjegyzék tanulmányai = *Monographia...* 568–573.
- TÓTH Zsombor: Cserei olvas... Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában = *Monographia...* 692–699. ill.
- TÜSKÉS Anna: The Library of Lawyer and Justice Minister Tivadar Pauler (1816–1886) in 1872 = *Kniha* (Martin, Slovenská Národná Kniznica) 2016. 265–275. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Johann Piscator autográf verse Hódmezővásárhelyen = *In via eruditionis...* 59–63. ill.
- Adatok Johann Piscator magyarországi receptiójához.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Bibliaolvasó kalauz a 18. században = *Monographia...* 721–725. ill.
- VÉGHSEŐ Tamás: Bacsinszky András munkács püspök könyveinek jegyzéke 1790-ből = *Monographia...* 726–744.
- Bacsinszky András könyvjegyzékének közlésével
- VERÓK Attila: Kriegsthematik in den Lesestoffen der Siebenbürger Sachsen. 16–18. Jahrhundert = *Umwandlungen und Interferenzen. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Beiträge der VI. Internationalen Germanistentagung an der Christlichen Universität Partium, Grosswardein. Nagyvárad* = Oradea, 18–19. September 2014 / hrsg. von Szabolcs JÁNOS; Zsarb. mit Andrea BÄNFFI-BENEDEK, Gizella BOSZÁK. Wien: Praesens, 2016. 27–35.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- ARANY Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete. 1. rész. Forradalmak kora = *Alföld* (67.) 2016. 6. 63–72.
- ARANY Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete. 4. rész. Forradalmak kora = *Alföld* (67.) 2016. 10. 56–64.
- ARANY Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete. 5. rész. Forradalmak kora = *Alföld* (67.) 2016. 11. 81–89.
- BÉNYEI Miklós: Szabó Károly történetírói munkássága = *KKK* (25.) 2016. 3. 33–40.
- BOKA László: „A nekifeszült mentő akarat”. Kuncz és az Erdélyi Helikon = *Honfoglaló, nagy írónemzedék. Az Erdélyi Helikon írói közösség megalakulásának 90. évfordulójáról megemlékező miskolci tudományos konferencia előadásai / szerk. KABÁN Annamária, MÓZES Huba. Miskolc: Bíbor K., 2016. 43–50.*
- BORBÁS Andrea: De versek íródnak. Az Ady-életmű válaszai a „mit tegyen az író a háborúval szemben” kérdésre = *Propaganda. Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a nagy háborúban...* 325–335.
- FÜLEP Katalin: Berlász Jenő, 1911–2015 = *KF* (26.) 2016. 1. 70–75.
- Függelékben Berlász Jenő önéletrajza 1945-ből. 1936 és 2000 között nyomtatásban megjelent munkáinak, tanulmányainak és cikkeinek bibliográfiája Buza János összeállításában és Rác Ágnes „Berlász Jenő könyvtártörténeti tanulmányai az OSZK Híradó hasábjain” című gyűjtése
- GAAL György: Gál Kelemen, a szerkesztő = *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Nyelv-, irodalom- néprajztudomány történelem / szerk. EGYED*

- Emese, PAKÓ László. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 2016. 141–149.
- GRÁBERNÉ BÖSZE Klára: Rupp Kornél tanári pályája és a Tanulók Lapja létrehozása = KN (18.) 2016. 2. 35–49.
- HORVÁTH József: Az ifjú Gárdonyi és a „Gara-bonciás Diák” = Győri tanulmányok (37.) 2016. 41–52.
- JUHÁSZ András: Vekerdi József. 1927–2015 = KKK (25.) 2016. 2. 40–46.
- KISZL Péter–PATKÓSNÉ TÓTH Zsuzsanna: „Szép szellemi szolgálat ez”. Marót Miklós, 1928–2006 = KF (26.) 2016. 2. 231–244.
- Lenyomat a FSZEK két évtizedéről (1948–1969) c. Marót Miklóssal készült interjú közlésével.
- KISZL Péter–PATKÓSNÉ TÓTH Zsuzsanna: Borsa Gedeon, az ízig-vérig bibliográfus = KF (26.) 2016. 3. 362–376.
- A „Válassz olyan munkát, amit szeretsz, és soha többé nem kell dolgoznod!” című Borsa Gedeonnal készült interjú közlésével.
- KISZL Péter–PATKÓSNÉ TÓTH Zsuzsanna: „A Széchényi Könyvtár nemcsak kenyeret adott nekem évtizedekig, de hivatást is”. Kozocsa Sándor, 1904–1991 = KN (26.) 2016. 4. 512–522.
- A „Készültem rá, hogy bibliográfus leszek, s az egész életemet ennek a szolgálatába fogom állítani” c. Kozocsa Sándorral készült interjú közlésével
- KOVÁCS I. Gábor: Az abaúji Szádeczky család első egyetemi tanár tagjának, Szádeczky–Kardoss Lajos történésznek az életútja = Natio est semper reformanda ... 459–470.
- LÁSZLÓ Bernát, V.: Keresztesharc a nyilaskereszt ellen. Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940 = Aetas (31.) 2016. 2. Törésvonalak. 121–132.
- MÉSZÁROS Tibor: „... az újságírás nem árt az író-nak; kitűnő iskola és gyakorlat”. A publicista Márai = Forrás (48.) 2016. 9. 62–96.
- POGÁNY György: „Munkáját alaposság, lelkiismeretesség és széles látókör jellemzi”. Goriupp Alisz emlékezete = KF (26.) 2016. 1. 51–58.
- Az MKE Bibliográfiai Szekciója 2015. ápr. 24-i, a Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon tartott rendezvényén elhangzott előadás szerkesztett változata
- RÁCZ Ágnes–MEZEY László Miklós: Berlász Jenő: 1911–2015 = KKK (25.) 2016. 1. 49–50.
- RÓZSA Mária: Publikáló orvosok a Habsburg-monarchia német nyelvű sajtójában a hosszú XIX. században = Alexander multifrons... 137–142.
- RÓZSA Mária: Néhány adalék Ludassy (Gans) Móric bécsi hírlapírói tevékenységéhez. Die Debatte 1864–1869 MKsz (132.) 2016. 2. 210–214. ill.
- SCHMELCZER–POHÁNKA Éva: Várkonyi Nándor emlékezete = KKK (25.) 2016. 11. 33–39.
- TÓTH Sándor László: Tömörkény István korai írói munkássága a Szegedi Híradóban, 1884–1888. = Tömörkény 150. Tanulmányok a 150 éve született Tömörkény István tiszteletére / szerk. BENE Zoltán. Szeged: Areión Kv., 2016. 135–181.
- VESZTRÓCZY Zsolt: Kritikus vagy mameluk? A dualista kormányzat és a parlament működése Mikszáth Kálmán parlamenti karcolatai alapján, 1881–1910 = Hatalmi diskurzusok... 159–168.

BORVÖLGYI GYÖRGYI

SZEMLE

Concordantz des Alten und Neuen Testaments / von Pereny Petri und Augustin Hirschvogel, Nachwort von Imre Téglásy. – Egybecsengés az ó- és újtestamentumban / Perényi Péter, Augustin Hirschvogel, utószó Téglásy Imre, Páty, Hármashullám Kiadói Kft., cop. 2017, 160 p.

A Perényi Péternek (1502–1548) tulajdonított verses bibliai konkordancia, amelyhez Augustin Hirschvogel (1505–1553) készített rézkarcolat, kiemelkedő fontosságú hungarikum, egyzersmind az osztrák reneszánsz művészet és a közép-európai reformáció fontos kulturális, művészeti és könyvészeti emléke. Nagyszerű ötlet volt a bécsi Albertina és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára részéről, hogy ezt az igazi ritkaságot közös erőfeszítéssel, a két intézmény együttműködésének keretében jelentessék meg a reformáció ötszáz éves jubileuma alkalmából. Az olvasónak egyzersmind tudnia kell, hogy *nem igazi faksimilét* tart a kezében, hanem olyan rekonstrukciót, amely különböző forrásokból lett összeszerkesztve, kiegészítve Vajda Endre műfordításaival. Sajnos egyáltalán nincs megjelölve, hogy a digitalizáció pontosan milyen példány alapján készült, de valószínűsíthető, hogy elsősorban az Albertinában őrzött verzió szolgált a kiadás alapjául, amely 110 rézkarcolat és kéziratos verseket tartalmaz. (Néhány fotó Wolfenbüttelből érkezett.) A jelen kiadványban is 110 kép van, tudjuk azonban, hogy az összes változatban 114 különféle rézkarc található. A kiadás az eredeti karcok valamennyi vonalát megjeleníti, mégis legtöbbször nagyobb a kontraszt, mint kellene. Valószínűleg – nem túl szerencsés módon – legtöbb esetben a könyv

papírjának színányalatát vették alapnak. Máshol viszont szürke háttérrel is nyomtattak hozzá, ám ezzel sem lett sikerültebb a reprodukció. Az Albertinában elkészült jó digitalizálást rossz képfeldolgozás és gyenge nyomás követte. Ezzel együtt a könyv alapja lehet a további kutatásnak, és komoly érdeklődést kelthet az egyedülálló művészi értékű kompozíció iránt.

A mohácsi csata utáni zavaros történelmi kor egyik hírhedten állhatatlan, nagyhatalmú magyar politikai szereplője volt Perényi Péter koronaőr. Hol I. János királyhoz, hol Habsburg Ferdinándhoz, hol a törökhöz, hol Velencéhez húzott, valójában alighanem egyedül maga szeretett volna király lenni. Erre az 1530-as évek elejének bonyolult politikai viszonyai közt pillanatnyi lehetőség is mutatkozott, ám ez csak hamar elillant. Maradt viszont a Perényit övező megvetés és bizalmatlanság, nem véletlenül nevezték sokan Iskariótnak, azaz áruló Júdásnak. Ferdinánd király 1542-ben elfogatta őt, és a főúr csak hetekkel halála előtt szabadult a bécsiújhegyi börtönből. A Philipp Melancthonnal (a nagy reformátor keresztneve a kötetben következetesen angolosan, „Philip” formában szerepel) is levelező, a reformáció eszméivel rokonszenvező Perényi a börtönben kezdett foglalkozni egy intellektuális és vizuális értelemben is izgalmas mű megalkotásával (vagy inkább megrendelésével). Tervezete a Biblia ó- és újszövetségi részeit állította párhuzamba oly módon, hogy az ószövetségi passzusok az újszövetségi jelenetek „előképeiként” mutatkoztak. Ezt a középkori eredetű, és a „szegények bibliáiként” számon tartott *biblia pauperum*okból is jól ismert, ún. tipológiai módszert a reformáció bibliamagyrázói is előszeretettel alkalmazták. Luther és

követői a hermeneutikában nagy hangsúlyt helyeztek a profetikus értelmezésre: az Őszövet-ség egyes helyeit az Újszövetségre vonatkozó jóvendőlésként interpretálták.

Perényi – minden jel szerint – maga állította össze a párhuzamos helyekből álló konkordanciát, és feltehetőleg valamiféle szöveges útmutatót, értelmezést is készíthetett az egyes „egybecsengő” helyekről. (Kitűnő, találó és igen költői a *Concordantz* magyarítása, az *Egybecsengés*.) Ezt a (befejezetlen) kéziratot adhatta át a vele együttműködő nürnbergi üvegablakfestőnek és rézkarcolónak, Hirschvogelnek, aki nekilátott a program képzőművészeti megvalósításának. Elegáns reneszánsz rézkarcokkal illusztrálta a konkordanciát, a képekhez négy soros német verseket illesztett, felhasználva Perényi instrukcióit. A mű 1550-ben több változatban is megjelent Bécsben: csak képekkel, csak szöveggel, ill. képekkel és szövegekkel. A jelen kiadvány egyik komoly eredménye, hogy rávilágít: *el kell feledkeznünk Perényi Péterről mint német költőről*. Ez a körülmény még most is csupán a kísérő tanulmány gondos olvasója számára válik nyilvánvalóvá. A konkordancia programját képező (elveszett) kéziratát Perényi nyilvánvalóan nem németül, hanem latinul írta. Hogy ebben a kéziratban voltak-e versek, vagy csak prózai szövegeket tartalmazott, talán soha nem fog kiderülni, ám a most ismeretes, Perényinek tulajdonított konkordancia német versikeit nyilvánvalóan nem ő szerezte.

A jelen kötethez a Perényi Péterről talán legtöbbet tudó magyar irodalomtörténész, Téglásy Imre írt kísérő tanulmányt magyar és német nyelven. Téglásy jó három évtizeddel ezelőtt elévülhetetlen érdemeket szerzett a Perényi-filológiában. 1984-ben megtalálta és publikálta az Irodalomtörténeti Közleményekben Sztárai Mihály padovai kéziratát, a *Historia Eliberationis... Francisci Perenniit*. Sztárai (aki Perényi Péter udvari prédikátora, egyszersmind a magyar reformáció egyik legjelentősebb írója volt) ezen alkotása nagyon fontos beszámoló, melyet Francesco Contarini, a Velencei Köztársaság Ferdinánd udvarába delegált követe számára készített. A Téglásy által felfedezett kézirat izgalmas leírás Perényi Péter fiának, Ferencnek

az oszmánok fogságából való kiszabadulásáról. Perényi Ferencet túszként tartották maguknál a törökök, eközben át is térítették az iszlámra, azaz körülmetélték. Téglásy egy évre rá egy jelentős antológiát jelentetett meg a Szépirodalmi Kiadónál, amelybe felvette a Sztárai-kéziratot is, és a kiváló Détshy Mihály közreműködésével sok más Perényi Péterre vonatkozó dokumentumot közölt, köztük a most szóban forgó konkordanciát is, magyar fordításban. Mindkét Téglásy-publikáció újabb lökést adott a 1980-as években virágzó magyar reneszánszkutatásnak.

A most megjelent faksimile kiadáshoz írt kísérő tanulmány csak halvány árnyéka az évtizedekkel ezelőtt írt Téglásy-szövegeknek. A mű első fele lényegében a régi Perényi-tanulmányokból összeállított egyveleg (megőrizve a régi hibákat is), másik fele pedig a Perényi-Hirschvogel-konkordanciáról 1999-ben kiadott, jól-rosszul megértett német monográfiának – a tragikusan korán elhunyt művészettörténész, Karsten Falkenau alkotásának – kivonata, olykor félremagyarázása.

A tanulmány hibái igen széles skálán mozognak – az apró, de kinos lapszusoktól az általános, elvi problémákig. A végjegyzetek csak magyar nyelven közli a kötet, noha a kiadvány azt a látszatot kelti, hogy teljesen kétnyelvű. Ám egy magyar jegyzetmög a német olvasó számára nem válik érthetőbbé attól, hogy a „Referenzen” címet viseli. A tanulmány „tisztelni” kíván a kitűnő Karsten Falkenau emléke előtt, de ezt oly módon teszi, hogy a 134 hivatkozás mintegy kétharmada a szóban forgó Hirschvogel-monográfiára vonatkozik. A többi lábjegyzet tudományos értékét jelentősen csökkenti, hogy kétes értékű internetes állományok is akadnak köztük. Jellemző, hogy Téglásy a wikipédiához irányítja az I. (Szapolyai) János király iránt érdeklődő olvasót. Olykor az sem derül ki rákeresés nélkül, hogy egyáltalán mi található a hivatkozott helyen. A sajtóhibák és elírások száma messze meghaladja a tűrhető mértéket. A tanulmány rendezetlensége furcsa kontrasztot képez a szöveg utolsó mondataival, ahol Téglásy – tudományos művekben mintegy kétszáz éve szokatlan módon – hitet tesz mélységes istenhitéről, és ostromozza „Istent és embert oly gyakran taga-

dó korunkat”. Kíváncsi vagyok, hogy a német anyanyelvű olvasó mihez kezd ezekkel a kon-textusba nehezen illeszkedő szavakkal?

Téglásy egy rövid alfejezet erejéig belebo-nyolódik a történeszek által szinte agyonvitatott „szulejmáni ajánlat” problematikájába. Arról a főleg Perjés Géza által felmelegített, 19. száza-di elképzelésről van szó, mely szerint Szulejmán szultán egyáltalán nem kívánta meghódítani Ma-gyarországot, hanem egy vele szövetséges, va-zallusi státuszú, ám egységes és önálló Magyaror-szág létezésében (létrehozásában?) volt érdekelt. Téglásy úgy véli, hogy az általa felfedezett Sztá-rai-mű egyetlen mondata alapján véglegesen eldönthető a kérdés: „az általam közölt szöveg teljesen nyilvánvalóvá teszi a szulejmáni ajánla-tot” – mondja. Ám erről szó sincs. A szulejmáni ajánlat létezését mindeddig semmilyen okmány vagy diplomáciai forrás nem bizonyította, mi-ként ezt legújabbán Bárány Attila könyve meg-nyugtatóan tisztázta. Természetesen azt a vezető oszmanisták (pl. Fodor Pál és Ágoston Gábor) is elismerik, hogy a szulejmáni politika számos eleme ma is ismeretlen előttünk, mégsem igazol-ható, hogy a szultán kifejezett politikai ajánlatot tett volna Magyarországnak.

Téglásy hibásan datálja a „Gritti-játék”-ként elhíresült, Szerémi György által feljegyzett ne-vezetes budai históriát. 1532 decemberében, a szultán nevezetes kőszegi katonai kudarca után Nádasdy Tamás és vele egyetértő hívei Bu-dán kíméletlen gúnyt űztek az éppen Belgrádban tartózkodó Alvise Grittiből, Magyarország oszmán érdekeket képviselő olasz kormányzójából, abban a (téves) hitben, hogy a nyugati hadjárat elakadásáért őt tették felelőssé a törökök, és ki-végeztették. Ezt az eseményt Téglásy régen is, most is 1532 februárjára teszi, ami a történeti események rendjében teljesen értelmezhetetlen.

Szintén tévedés azt állítani, hogy Velence az 1530-as évek elején „kibújt” törökellenes ke-resztény kötelezettségei alól. Az utolsó, Velencét rendkívül súlyos helyzetbe hozó oszmán–velen-cei háború után, az 1503-as békekötést követően Velencének sokáig nem volt módja beavatkozni az oszmánok elleni küzdelembe.

Amint Téglásy rátér a kötet érdemi részét al-kotó Hirschvogel-rézkarok elemzésére, feltűnően

megszaporodnak az értelmetlen, szétesett mon-datok, zavaros kijelentések. Sokszor olybá tűnik, hogy ezt a tanulmányrészt nagyrészt németből –feltehetőleg Falkenau könyvéből – próbálta lefor-dítani valaki (erre utalnak az árulkodó Hirschvo-gels, Bugenhagens névalakok), aki sajnos nemigen értette, amit olvas. Mit kezdjünk azzal a közléssel, miszerint a 16. századi Hirschvogel a 15. század-ban élt Ghiberti „elődje” volt? Mit gondoljunk az Albrecht Altdorfer neve mellett olvasható év-számokról (1517/20)? Hogyan kell értenünk azt a kijelentést, hogy egyes metszeteken az 1551-es évszám olvasható, miközben a szóban forgó mű valamennyi változatát 1550-ben nyomtatták?

Téglásy Imre védelmében el kell mondani, hogy rendkívül bonyolult történeti, irodalmi, vallási és főleg művészettörténeti összefüggé-seket kell együtt látni annak, aki ezzel a művel behatóan kíván foglalkozni. Szerencsésebb lett volna művészettörténész szakértőt kérni fel egy Hirschvogellel foglalkozó tanulmány elkészíté-sére. Akkor nyilván sor került volna arra is, hogy a Hirschvogel-képek Magyarországon fellelhető változatairól is szó essék. Ezt egyébként a külön-böző kiállítási katalógusok már megtették, ezek-ről azonban a jelen kiadvány hallgat. Álljon te-hát itt végezetül néhány komolyabb szakmunka, amelyre illetet volna hivatkozni és építeni: *Luther Márton emlékezete, A lutheri reformáció emlékei Magyarországon a XVI–XVII. századból*, Kiállít-ás a reformátor születésének 500. évfordulójára, A kiállítás anyagát és a katalógust összeállította Fabinyi Tibor, Papp Ivánné, Péter Márta, Buda-pest, Szépművészeti Múzeum, 1983, 161. sz., a-b-c-d-e-f. (Ábrahám és Melkizedek, Az utol-só vacsora, Balaam próféciája, A három király Heródes előtt, Feltámadás – az igazak, Feltáma-dás – a kárhozottak.); *Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon, (16–17. század)*, szerk. Mikó Árpád, Verő Má-ria, I–II, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2008, I., 165–167. (V–15. sz. a-q.) (Bodnár Szil-via) (A Szépművészeti Múzeum összes lapja); Mikó Árpád, *A reneszánsz Magyarországon*, Budapest, Corvina, 2009, 124., 84. kép: Józsefet kútba dobják testvérei; *Renesancia, Dejiny Slo-venského výtvarného umenia*, szerk. Ludiková, Zuzana, Bratislava, Slovenská národná galéria,

2010, 28. (I.3.23. sz.) (Zuzana Ludiková) (egyetlen lap, a kassai Východoslovenské múzeumból, Jézus születése.)

ÁCS PÁL

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár ősnymotványai, Incunabula Bibliothecae Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae (PFK-INC), Összeállította/composuit W. Salgó Ágnes, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2017 (Catalogi Bibliothecae Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae, II), 258 p.

A Szent Márton-hegyi bencés monostor könyvtára a legrégebb magyarországi könyvtár. Lenne, ha II. József abolíciós rendelete nem lett volna érvényes erre a rendházra is. Az újjáalapítás (1802) után a rend oktatási kötelezettségei mentén gyorsütemű könyvtárépítés vette kezdetét, az 1831-től egyre gyakrabban Pannonhalmának nevezett hegyen. A régi Szent Márton-hegyi könyvtárból ugyan közel 800 könyv visszakerült a rendházba, de ezek közt középkori dokumentum, vagy éppen olyan ősnymotvány, amelyik már a 15. században is ott volt, csak mutatóban akadt. Szép számmal akad azonban olyan ősnymotvány, régi magyar könyv, vagy 16–17. századi kiadvány, amelyek a rend felosztása előttről való. A régi könyvanyag teljessége tehát nem 19. századi gyarapítás, még ha a többség ilyen is.

A bencés közösség könyveinek összeírás-története is külön érdekességekkel bír. Ezt a történetét foglalja össze Salgó Ágnes a mostani ősnymotvány katalógus előszavában. Az első összeírás 1090 táján keletkezett, és 80 kódexet említ (ez a könyvmennyiség a korban az európai szerzetesi közösségek átlagos könyvtárának felel meg). A 16–17. század az apátság történetében nem a fénykorok között kerülhet megírásra. A rendház elnéptelenedett, a 17. század elejétől fokozatosan tért vissza a szervezett szerzetesi élet a falak közé. Himmelreich György kormányzóapát (1607–1637) magánkönyvtárát ismerjük korabeli összeírás alapján, könyvei egy része a bencés közösségé maradt. Ha testvére, Tiburtius Himmelreich könyvbejegyzéseit is tekintjük, nyolc olyan ősnymotvány található

a mai gyűjteményben, amelyek valamilyen formában a Himmelreich családhoz kötődnek.

Ismerjük viszont a Szent Márton-hegyi bencések könyvtárának katalógusát az 1658. évből. Ez az összeírás Magger Placid főapát idején (1647–1667) készült. 2037 tételben (2218 kötet) írták össze a könyveket. A könyvtárat a következő évszázad hadjáratai, és tüzesetek is pusztították, 1768-ban 1542 tételes (1801 kötet) a katalógus. Az abolíciós katalógus, 1786-ban, már 3912 tételben 4252 kötet tulajdonlását rögzíti. (1802-ben ebből 757 kötet került vissza Pannonhalmára.)

A mostani gyűjtemény 237 ősnymotványt őriz. Ezek közül 30 olyan, amely Magyarországon egyedi. Egy kötet azonban csak innen ismert a világon, VI. Sándor pápa, 1495-ban Strassburgban, Johann Prüssnél megjelent négy leveles *Regula cancellariae*-je (GW 91705N; ISTC ia00379450; PFK-INC 14).

A pannonhalmi ősnymotványok katalógusa egyszer már megjelent (*Ősnymotványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban*, Leírta és meghatározta Récsey Viktor, Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1904), azonban a mostani, csak az inkunabulumokat számba vevő leírás a mai, 21. századi nemzetközi szabványoknak megfelelő, részletes, azonosításra alkalmas. A leíró jelek világosan elválasztják azokat az adatelemeket, amelyek a nyomtatványról származnak, azoktól, amelyeket a katalógus összeállítója külső forrásokból szedett össze. A leírásban (úgy az 'incipit', mint a 'colophon') közli a sormetszetet, és ezzel együtt mindig megadja a mű univerzális címét.

A példányok leírásakor ügyelt a szerző arra, hogy az egy kötetbe kötött művek ('colligatum') könnyen azonosíthatóak legyenek, sorrendjük is követhető. A 'proveniencia' jegyek minden esetben szerepelnek, a kézirások bejegyzések, a nyomtatott 'ex libris'-ek, illetve a pecsétek, vagy a régibb raktári jelzetek is. Ha az egyes kötetről külön szakirodalmi cikk szól, ennek bibliográfiai adatait is rögzíti a mostani katalógus, vagyis ahol ez olyan súlyú a könyvtár történetében, vagy a művelődéstörténetben általában, akkor olvashatjuk a kötet történetét is. Ilyen Antonius Florentinus *Summa theologicaja* (Venezia, Leonhard Wild, 1480–1481, GW 2187; ISTC ia

00873000), amelyet egy 18. századi bejegyzés állítása szerint Budán, 1868-ban találtak, midőn onnan a törököt a keresztény sereg kiűzte, vagyis a kötet története összekötődött Hunyadi Mátyás gyűjteményével, a *Bibliotheca Corvinával*. Récsey Viktor idézett katalógusa (Nr. 34.) hitelesnek hiszi az állítást, Salgó Ágnes (PFK-INC 29) a Corvina szakirodalom alapján cáfolja a feltevést (nem látja igazolhatónak a 15. századi budai könyvtárhoz tartozást).

A kötetek többsége 19. századi könyvadományokból került Pannonhalmára. Így a mostani katalógus mutatója alapján nem lehetne a régi pannonhalmi könyvtár történetét megírni. Mindezek ellenére számos, a magyar művelődéstörténet számára fontos személy egy-egy könyve dokumentált itt. Oláh Miklós (1493–1568), humanista esztergomi érsek, Nyéki Vörös Mátyás (1575–1654), költő, vagy Otrokócsi Főris Ferenc (1648–1718), gályarabságot viselt, majd ez után katolizált kálvinista lelkész is szerepel az egykori tulajdonosok mutatójában. Ő mellettük természetesen a pannonhalmi bencés közösség számos vezető személyisége.

A régi könyvek állományai minden könyvtár különös gonddal őrözött értékei. Katalógusuk szerepel a könyvtárak elektronikus katalógusaiban, az országos és európai szintű közös nyilvántartásokban is. Mégis, akkor igazán megismerhető egy-egy gyűjtemény értéke, ha gyűjteményi egységenként külön kötet katalógus formájában is megjelennek, kézbe vehetőek, a világon mindenütt hasonlóan készülő mutatókkal látják el ezeket. Az indexek olvasása olyan, mintha a könyvtár történetének levéltári dokumentumait olvasnánk. Beszédeselek, csak meg kell tudni hallani, mit mondanak.

MONOK ISTVÁN

Pápai Páriz Ferenc, A Gyulafehérvár-Nagyenyedi Bethlen-Kollégium alapítása és története, Kísérő tanulmánnyal és jegyzetekkel közlése Rác Emese, A latin szöveget fordította ... Imregh Monika, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016, 203 p.

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) halála 300. évfordulójára jelent meg egy, jelentős részében

máig kéziratban maradt írása. Évforduló, de ezen túlmenően sok-sok tanulság. Talán az első: napjainkban egyre fontosabb az, hogy nem szabad válogatni a múltból. Egyszer a teljes szöveget kell kiadni anélkül, hogy akár egy életműből, akár egyetlen műből bárki, utólag, fontosnak és fontosabbnak tartana részeket. Igen, mindig voltak az emberek társadalmában olyanok, akik „fontosabbnak”, „jelentősebbnek”, vagy éppen újkori demokráciánk arany-szabálya szerint „egyenlőbbnek” tartották és tartják magukat a másiktól. Ennek megfelelően a történelmet is ők látják „igazabbnak”, „valóságosabbnak”. Mindezt azért, mert a 21. század elején a forráselemzés unalmát elhessegetve egyszerűbb a történelmet pusztá „*memory history*”-vá degradálni. Aztán a „*political correctness*” nevében megfélemlíteni azzal, hogy a „*citizen sciences*” az igazi demokratikus út: vagyis mindenki megalkothatja a maga történelmét is, és az azonos értékű azzal, amit a történészek írnak. Persze a válogatás lehet olyan kényszer is, amely alaposan indokolható. Szerencsésebb ekkor is úgy válogatni, hogy a már teljes szöveggént megjelent korpuszban követhető, ellenőrizhető legyen a válogatott anyag. Nagy Géza monumentális Pápai Páriz-kiadása (*Békességet magamnak és másoknak*, Bukarest, Kritérium, 1977) kapcsán sok indokot említhetünk, miért óriási jelentőségű az akár csak válogatott életmű bemutatása. A most kézbe vehető szöveg kiadása esetében azonban a válogatás – Nagy Géza csak szövegrészeket jelentetett meg a szóban forgó kéziratból – gyakorlatában a „kihagytuk a szövegrészeket, amelyeket nem tudunk elolvasni” (ráadásul jelöletlenül) ezek az indokok nem hozhatók fel. A mostani alkotói közösség – Rác Emese, Imregh Mónika, Dóczy Őrs és az EME csapata – munkája tehát már csak ezért is ünnepeendő lenne. Vannak azonban további szempontok is, amelyek alapján fontos volt ez a kiadás.

A Szilágyi Sándor (1851), majd Lukinich Imre (1926) által szerkesztett *Nagyenyedi Albumok* szerzői, Vita Zsigmond, Jakó Zsigmond és Juhász István tanulmányai, könyvei nyomán azt gondolnánk, eleget tudunk a Nagyenyedi Református kollégium történetéről, diákjai-

ról, tanáiról. Hiszen ezek a szakemberek ismerték, és használták azokat a forrásokat, sőt, azokat az iskolatörténeti összefoglalásokat is, amelyek kéziratban maradtak napjainkig. Ezek a Kollégium történetének 1704-ig tartó szakaszát lényegében a most megjelent Pápai Páriz szövegre és az általa összegyűjtött forrásokra alapozták. Szigeti Gyula, Váradi Inczédi József, Vásárhelyi Tőke István, Huszti András, Bod Péter, és persze a legteljesebb kéziratot iskolatörténet szerzője, Herepey Károly (1840) is. Így egyes részei az enyedi orvosprofesszor munkájának mások történeti összefoglalásában már meg is jelentek 1730-tól kezdve, Bod Péter egyháztörténeti összefoglalásáig. Rác Emese azonban ezt a történetet most módszeresen végig követte, és történetileg összefoglalta a Pápai Páriz-kézirat szöveghagyományát is. Eközben persze megírta az erdélyi felsőoktatás történetét is. János Zsigmond 1571-es szászsebesi egyetemalapítási kísérletével kezdve, a Bethlen Gábor-féle gyulafehérvári kollégiumon át az enyedi labandculásig. Majd a Pápai Páriz mű sorsát követve lényegében napjainkig tartó kitekintéssel egy kutatástörténeti fejezetet is kézbe vehetünk. Igazi európai történet ez. Úgy érve európai, ahogy – szerintem – az európaiság definiálható. Nem pusztán az eredeti szöveg, majd a mai tanulságok ismerhetők meg Rác Emese kísérő tanulmányából, hanem a folyamat maga. A teljes hagyomány. Hogyan adta át egyik generáció a másiknak a szöveget, miként értelmezte mindig eltérő módon ezt a hagyományt az egyes történeti korokban élt szakember, és, ami a legfontosabb, miként épült és hatott a nagyenyedi szellemiség az erdélyi, a magyar és az európai művelődéstörténetben. Mert európaiságunk a teljes hagyományozás folyamatának ismeretén alapszik. Tudnunk kell honnan jöttünk, mikor, melyik korszakban, kiktől tanultunk, kik építették szellemünket, országunkat, és kikkel kellett vitatkoznunk, küzdenünk.

Pápai Páriz már ebben a szellemben írta a maga kollégiumtörténetét. Az iskola jövedelmei éppúgy megismerhetők a szövegből, mint helyi mecénásai (főúri és polgári), távoli pártfogói, a tanárok, a főgondnokok személye, sze-

repük. A külföldi egyetemjárás szerepe kulcsfontosságú a történetben. A brandenburgi és az odera-frankfurti ösztöndíjak, azok alapítói, az erdélyi kálvinista egyház és értelmiség nagylelkű, generózus támogatói.

Külön felhívnom a figyelmet arra, hogy Rác Emese a Kollégium jövedelmeiről, főgondnokairól, tanáiról – ide értve a gyulafehérvári történeti szakaszt is – olyan didaktikusan elrendezett, és filológiaiailag pontos ismeretanyagot közöl, ami a könyvet méltán helyezi az *Nagyenyedi Albumok* (1851, 1926), a Kollégium anyakönyvének a kiadása (*Nagyenyedi diákok*, 1979), Vita Zsigmond és Jakó Zsigmond tanulmányköteti mellé könyvespolcunkra.

A kézirat fordítója, Imregh Monika nem egyszerű feladatot vállalt. Komoly gyakorlata van a 18. századi erdélyi latin fordításában, hiszen Bod Péter munkáját, az erdélyi románok egyháztörténetét is ő fordította (Gudor Botondal adták ki, *Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda*, 2012). A Pápai Páriz szöveget, immáron a görög szövegbetétekkel együtt (ezeket Nagy Géza kihagyta az említett kiadásából) nem egyszerűen lefordította, hanem a barokk latin stílusról egy élvezetes tanulmányt is írt a szöveget elkövető. Az erdélyi ógörög–magyar szótár szerkesztői – ha ugyan valaha, valaki vállalkozik a *Magyarországi latinság szótára* után egy *Magyarországi ógörög nyelv szótárának* megteremtésére – sokat köszönhetnek majd ennek a tanulmánynak, hiszen több ógörög szónak speciális, művelődéstörténetileg sok tanulságot hordozó jelentését fejtette meg, és fejtette ki ezeket a tanulságokat. Emellett, Pápai Páriz Ferenc Csernátoni Pál halálára írt versét is elemzi. Nem csupán elemzi, de egy kis epitáfium történetet is olvashatunk e sírfelirat kapcsán. Műfaj történeti irodalmunk sokat gazdagodott, és nem melleleg, a latin költő Pápai Páriz portréja is előttünk áll ebben a tanulmányban.

Kulcsár Péter, élete végén, programot indított latin nyelvű történeti és művelődéstörténeti emlékeink magyarra fordítására. Sok munkát elvégzett, de csak a kezdő lépésekre volt ez elegendő. Egyre világosabb azonban, hogy

a 18. századi latin történeti összefoglalások magyarrá fordítása nélkül elvesznek számunkra ezek a szövegek. Márpedig nem lenne ildomos folyton olyan összefüggéseket „felfedezni” kora újkori irodalmunkról, történetünkéről, amelyeket már a 18. századi elődök világosan megírtak. Csak mi kényelemből vagy ismerethiányból ezeket nem ismerjük meg. A 18. század pedig sok fontos üzenetet hordoz a 21. század eleji magyarságnak. Akkor is, a török kiűzése után, egy nyugati birodalomba tagozódtunk. Külön Magyar Királyságként és Erdélyi Nagyfejedelemségként. Sok magyar főúr, értelmiségi látta akkor úgy, hogy hagyományink veszélybe kerültek, a modernizálás túl gyors, és a változtatni akarók a sanda szándékoktól sem mentesek: uralkodni akarnak rajtunk. Gazdaságilag, politikailag és aztán szellemileg. De ne feledjük: ma büszkéek is vagyunk arra, hogy a két hazában a használati írás mennyivel fejlettebb volt, mint a hágókon túli keleti területeken, vagy arra, hogy a nyugat-európai szellemi áramlatok befogadás-története, ha nagy késétséggel ugyan, de folyamatos história. Voltak kényszerek, amelyek miatt mi archaikusabb szemléletűek maradtunk, mint a minket modernizálni, civilizálni akarók. És persze, az ókorban gyökerező erkölcsi normák nálunk talán tovább éltek, legalábbis említődtek, mint tőlünk nyugatabbra. Tegyük hozzá rögtön: Erdélyben még előbbek voltak ezek, mint például a nyugat-magyarországi megyékben. Ahogy Dankanits Ádám mondaná: a „hagyományos világ alkonya” később volt Erdélyben, mint Budán vagy Pesten.

Amikor mai dilemmáinkat nehezen éljük át, jó érzés ilyen könyvet kézbe venni. Látni, hogy más korokban nagyobb, vagy hasonló gondokkal küzdött a felelősen gondolkodó ember. Akkor is elmentek nyugatra tanulni, aztán valahogy nagyobb arányban visszajöttek, hogy itt is jobb legyen. Azoknak, akiknek a támogatásával elmehettek nyugatra. Az akkori orvos, mondjuk Pápai Páriz Ferenc, nem mondta, hogy „ennyiért nem vagyok hajlandó gyógyítani”. Egy Kollégium történetéből tehát sokat tanulhatunk, sok erőt nyerhetünk.

MONOK ISTVÁN

Makkai Béla, Határon túli sajtó – Trianon előtt, Média tudományi Intézet, Budapest, 2016, 209 p.

A napisajtó helyzete még a hatalmilag kiegyensúlyozott demokráciákban sem könnyű, működésének biztosítékai, anyagi alapjai nemegyszer változékonyak. Emellett sokszor nehéz az egyetemes olvasóközönségre rátalálni. Bár egy-egy napilap előfizetői általában világnézeti, kulturális azonosságban/hasonlóságban alkotnak egységet, mégis egy előrelátó szerkesztőnek, szerkesztőségnek mindig gondolnia kell a példányszámnövelésre is, ami a megcélzott réteg, a potenciális olvasók igényeinek kitalálását, esetleg irányítását hozza magával. A napilapoknak tekintettel kell lenniük annak az államnak a belpolitikai viszonyaira, ahol megjelennek, a nyelvi különbségekre, ha az államalkotó nemzettel együttélő, más nyelvű közönségnek készülnek, valamint a cenzurális szabályzásra, ami valamilyen mértékben mindenhol jelen van.

Mindezek a körülmények fokozottan jelentkezhetnek olyan földrajzi területeken, ahol két vagy több nép él együtt, békében esetleg lapangó ellentétben.

A bukaresti, örómániai magyar nyelvű sajtó a 19. század hatvanas éveitől és a 20. elején elmentmondásos helyzetben létezett. Részben egy határokon átnyúló nemzet között, mellett jöttek létre a tárgyalt lapok, úgy, hogy olvasói a határ északi részén túl őshonosnak számítottak, csak attól délre bevándorlónak. Makkai Béla köte-e ennek az utóbbi népcsoportnak a napilapjait vizsgálja. Ezek szerkesztési elveit, azok változását legelsősorban a román belpolitikai viszonyok dinamikája és állandó vonásai befolyásolták. Emellett regionálisan erős volt az orosz tényező hatása. Ez a jelenlét a román belpolitikában időben változó hangsúlyt kapott, s míg a magyar lapok szerkesztői és olvasói történelmi okok miatt mindvégig elutasító álláspontot fogadtak el, addig a Regát anyanyelvű lapjainak oroszbarátsága nem kérdőjeleződött meg. Időről időre fellángolt és eltérő erősséggel, de mutatta magát a román társadalom idegeneket – tehát magyarokat is – elutasító felfogása. A közvéleményben szemében ugyanis a magyarság zsarnoki jellem-

vonásokkal rendelkezett – amit Ausztria táplált is. E negatív nemzetkaraktert az évszázados történelmi terhek mellett erősítette az Erdélyből átszármazott magyar szolgálok elzülése is. Ez persze részben gyökereit vesztett életük következménye volt, amit azonban a többségi társadalom könnyen általánosított. A magyar nyelvű lapok szerkesztőinek, szerzőinek mindezen túl sem volt egyszerű feladatuk: tekintettel kellett lenniük a helyi, az erdélyi és a budapesti politikai érdekekre, sok esetben azok különbözőségére; közleményeikben, híreikben lavírozni, egyensúlyozni kényszerültek emiatt. Az idegengyűlölet miatt hangsúlyozni kellett lojalitásukat, ami viszont sok esetben szembement a szükséges kritikai hanggal. A lapok elterjedési határa nem szűkült a Regátra, poltenciális olvasói voltak az erdélyi magyarok is. Mindezek következtében folyamatos magyar sajtómegjelenés helyett inkább szigetszerűen kiemelkedő megjelenésekről lehet beszélni, s a folyóirattörténet valójában a bukaresti, az óromániai magyar közösség speciális története is.

A szerző kötete elején fogalmi meghatározását adja a dualizmus kori „határon túli” magyarságnak, összevetve például a nyugati emigrációval, illetve röviden vázolja azt a forráshiányt – hiányzó lapokat, kéziratárát, levéltári dokumentumokat –, amelyekkel munkája közben találkozott. Általában a romániai levéltárakban a kisebbségekre vonatkozó dokumentáció hiányos, és a gyűjtőkörbe tartozó lapok egy része sem magyar könyvtárakban, sem a Román Akadémia Könyvtárában nem található. Ezért nem minden, az előszóban felsorolt napilap tárgyalására kerülhet sor.

De azért az 1860 és az 1918 közötti időszakot le lehet fedni, az elején hézagosan, a végén párhuzamosan megjelenő napilapokkal. A *Bukaresti Magyar Közlöny* néhány hónapig jelent csak meg, de ez idő alatt is szembesülnie kellett az idegengyűlölettel, amit a Dunai Fejedelemségek tárgyilagos és sokszempontú bemutatásával igyekeztek szerzői ellensúlyozni. A *Bukaresti Híradó* kitűzött céljainak egyike a magyar közvélemény tájékoztatása a román haza állapotáról, illetve a magyarságról terjesztett román vádak cáfolata volt. A kötet szerzője

ütközteti a lap egyes megállapításait az utókor ítéletével, kifogásolva a szerkesztés túlzott lojalitását. Ekkor, az 1876 és 1885 között fennálló lap idején jelentkezett erőteljesen a keleti kérdés, azaz a török birodalom és a cári Oroszország hatalmi konfliktusának, illetve az olasz egységnek a hatása. A krími háború idején a szerkesztőt éles oroszellenessége – szemben a román társadalom oroszszimpátiáival – veszélybe sodorta, 1877 nyarán menekülnie is kellett Bukarestből. Nem éreztelen a hazai nemzeti önismeret szempontjából mindazzal szembesülni, ahogyan a romániai közvéleményt befolyásoló román sajtó a magyarságról ekkor vélekedett. A bel- és külpolitikai változások egyébként is mindig ott hagyták nyomukat a romániai magyarság kulturális és vallási életén, erről is ismeretlen adalékok olvashatók a kötetben.

Egyszerre volt egymás – tágabb értelemben vett – folytatása és ellenlábas a *Bukaresti Magyar Közlöny*, a *Bukaresti Közlöny*, valamint a *Romániai Értesítő*, amelyek a 19. század két utolsó évtizedében jelentek meg. Megismerésük – a többi mellett – többek között azért is fontos, mert ezeket nem éppen az értelmiségiek olvasták, hiszen legfőképpen nem ők vándoroltak munkát keresve Bukarestbe és környékére. Többnyire a társadalom kétkezi dolgozói, iparosai, kisegyszisztenciái voltak a magyar nyelvű lapok előfizetői – a nekik írt oldalak valamenynyire mindig visszatükrözik elképzeléseiket és kívánságaikat. A náluk kisebb számú, óromániai magyar értelmiség, az igényesebb olvasói kör a budapesti, bukaresti, nyugati, nem ritkán idegen nyelvű lapokat olvasta. Viszont a jelenben olvasva a magyar lapokat, nyomasztó szembesülni az egymástól elhatárolódó magyar közösségek, csoportok személyes torzsalkodásaival, felekezeti ellentétéivel, amelyek ugyancsak megjelennek ezeknek a napilapok hasábjain – hiszen maguk a lapok is nem egy esetben a másik csoporttal szembeni hadviselés része voltak. A *Romániai Magyar Hírlap* (1900) történetének ismertetésekor a szerző ki is tér „a bukaresti magyarokat sújtó viszály” körülményeire.

Az új század első végeitől pedig fokozódott a társadalmi problémák anomáliái, a hazafiság, a nacionalizmus, a demokrácia, az

érdekérvényesítés, valamint az idegengyűlölet kérdéseiben, élesebbé váltak az ellentétek, mindez nyomon követhető például a *Bukaresti Magyar Újság* (1901–1908) közleményeiben, írásaiban, kommentárjaiban. Jelentős kérdéssé vált az anyanyelvi oktatás és nevelés intézményes kereteinek korábbi megteremtése után annak fenntartása, az anyaországgal fenntartott kapcsolatok folyamatosságának biztosítása, egy felekezetektől és presztízsharcoktól mentes civil társadalmi szervezet létrehozatala és működtetése, valamint a befogadó állam/társadalom partnerségének kivívása, a más nyelvet,

más történelmet, más kultúrát képviselő bevándorlók elfogadtatása.

Makkai Béla könyvének, különösen napjainkban, az Európába érkező, nagy tömegében segítségre szoruló menekültekkel kialakítandó, kölcsönösen előnyös viszony felszólításának idején erős aktualitása van; a hazai közvélemény, és főként az értelmiség szerepvállalásának tudatosításában tanulságos lehet egy másik nemzet bevándorlókkal szemben folytatott – igaz, másfél századdal korábbi – magatartásával szembesülni.

BUDA ATTILA

SZÁMUNK SZERZŐI

ÁCS PÁL, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, *acspali@gmail.com*

BORVÖLGYI GYÖRGY, Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtári Intézet, Könyvtártudományi Szakkönyvtár, *borvolgyi.gyorgyi@oszk.hu*

BUDA ATTILA, *buda.attila@gmail.com*

GÖMÖRI GYÖRGY, *georgeandmari.gomori@yahoo.co.uk*

MONOK ISTVÁN, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség és Humáninformatika-tudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

ORBÁN JÁNOS, Maros Megyei Múzeum (Marosvásárhely), *orbanjanos@yahoo.com*

PAPAHAGI, ADRIAN, Babeş-Bolyai Tudományi Egyetem, Kolozsvár Filológiai Kar Könyvtörténeti Intézet (CODEX), *papahagi@gmail.com*

PETNEHÁZI GÁBOR, Szegedi TE, BTK, Klasszika Filológia és Neolatin Tanszék, *petnehazi_gabor@yahoo.it*

SELÁF LEVENTE, ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, *levente.selaff@gmail.com*

TORDA ISTVÁN, *torda@upcmail.hu*

SZERZŐINKHEZ

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. Folyóiratunk szerkesztéséhez 2017-től az Open Journal Systems (OJS) folyóirat-szerkesztő rendszert használjuk, amely egyben honlapunk is.
Folyóiratunkat itt érik el: <http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz>
2. Csak az elektronikus felületen benyújtott cikkeket tudjuk figyelembe venni.
3. A közlésre szánt kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) doc-, docx- vagy rtf-formátumban kérjük küldeni.
4. Amennyiben különleges tördelési igényű a szöveg (pl. idegen mellékjeles betűk, nem latin betűs szövegrészek, számozott sorok), mindenképpen mellékeljenek az eredeti dokumentummal megegyező pdf-másolatot is.
5. A szöveg egyes sorközzel, 12 pontos betűmérettel készüljön, minden illusztráció, ábra és táblázat helyét jelölje a szövegben.
6. Az illusztrációkat, képeket nagyfelbontásban, külön fájlban kérjük feltölteni. (Egy szövegtükör széles képnek 1500 pixel szélesnek kellene lennie.)
7. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
8. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, ehhez a honlapon a *Szerzői útmutató* nyújt segítséget, nyomtatott változatban a gyakorta (jelen számban a következő oldalon) közzé tett *Jegyzetelési útmutató* alapján tájékozódhatnak.
9. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
10. A regisztrálást követően, kérjük, ne mulasszák el kitölteni a személyes oldalukon az affiliációs adatokra vonatkozó részeket (azt is jelezzék, ha munkájuk nem kapcsolódik intézményhez), illetve adják meg postai címüket a szerzői példány kézbesítéséhez.
11. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A MAGYAR KÖNYVSZEME KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen [...]*, übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világlkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló leölhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Türr Tamás.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.